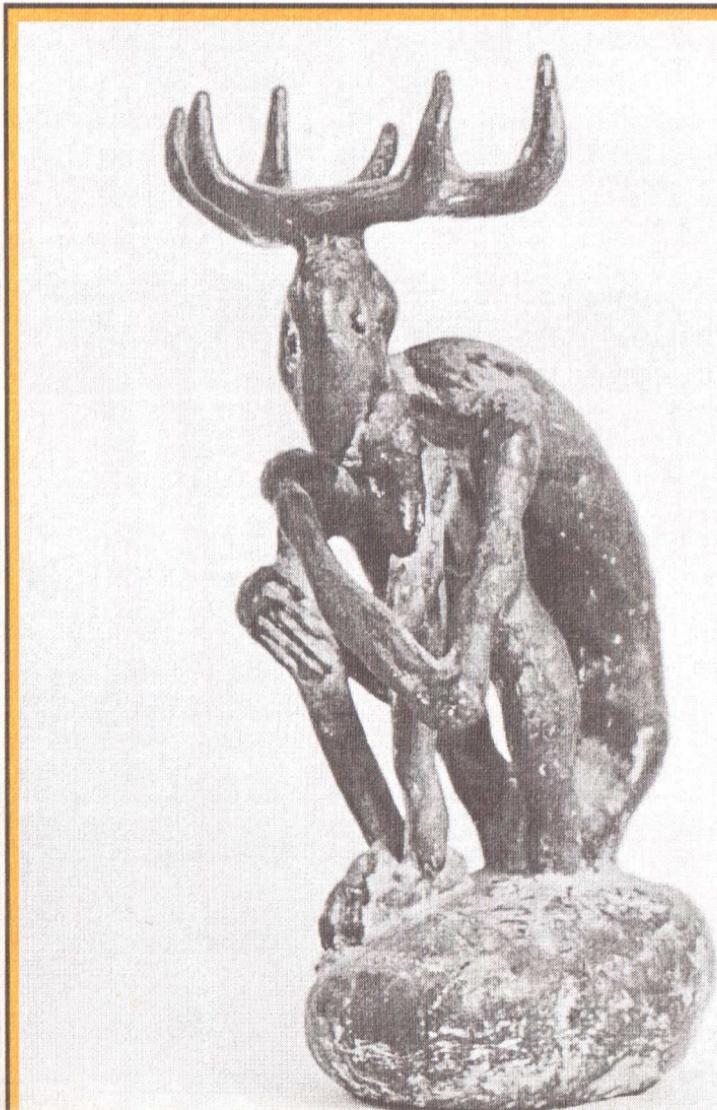

Халыктың мәдениетінен көзбүрелдердегің оның
жасағыштары – қасиеттіліктердегің оныңдар.

ИЕРОНИМ, латынаг қырыстон фыссағ

8
2004

MAX АУГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2004

MAX ДҮГ

8
'04

Журнал цәуы 1934 азы майә фәстәмә

РЕСПУБЛИКÆ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сәйрәг редактор — ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, прозә — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы әхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризәт, КОСТЫ Лизә, КЬУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирә, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2004

НОМЫРЫ ИС:

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азәмәт. Таурәгътә 5

БИАЗЫРТЫ Кромвел. Мадхохы дәлбазыр. Іемдзәвгәтә 22

Хъауыраты Дауыр. Бускайы диссәгтә 30

ТЫДЖЫТЫ ЮРИ: 70 АЗЫ

Тыдҗыты Юри. Мәе заринаг. Іемдзәвгәтә 49

АЙЛАРТЫ ИЗМАИЛ: 80 АЗЫ

Айларты Измаил. Боны фәтк 57

ТАӘЛМАЦТАӘ

Боциты Юри. Іевидийгә – дә рүхс. Іемдзәвгәтә 112

«MAX дуджы» РАВДЫСТ 118

ЛИТЕРАТУРАЕЙЫ ФАРСТАТАӘ

Гәбәрата Никъала. Журналқәсәджы фиппаинаг 125

АХУЫРГӘНӘГӘН АХХУЫСАӘН

Цәрәекты Аллә. Методикон амындытытә. Дарддәр 128

АРВИСТОН 137

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ 147

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азәмәт

ТАУРӘЕГҮТӘ

УАСТЫРДЖИЙЫ БАЛЦ

Ha

дарәг, нә уромәг зәхх ма фырнәрдәй йәхи сойы тулә-муләтә күң кодта, әвәд, әнәвнәлд бидыртә хуры буң чызг Хорческәйи хъулон-мулон къабайау тыбар-тыбур күң кодтой, тар хъәдтә бәләстә аләмәтон дыргытәй зәу-зәу күң кодтой, әлутонәй дзаг денджызтә 'мә фурдтә сә фырсыгъдәгәй кәсаджы цәстастау тәмәнтә күң калдтой, уыцы диссаджы дуджы, зәгъы, хуыцәутты Хуыцау зәрин базыр Уастырджимә фәсидтәмә йын дзуры:

— Зәххыл дә бәхы кафән әмәхъазән кәм рахуыттай, уым къорд азы размә сфәлдыстон дыууә адәмыхатты. Иутән дзы сә бәрзәнд хәццә кәны дыууә сардзины онг, әмә сә цәрәнбонәй схорзәхджын кодтон фәйнә дыууәсәдә азәй. Анна адәмыхатт уыдонәй сты әмбис нылләгдәртә. Уыдонән та цәрәнбонтә радтон фәйнә сәдә азы. Гъемә ма сәм абалц кән әмә сә, кәмә цы ләджыхъәд ис, уый сбәрәг кән. Гъе, стәй сә чи цы аккаг уа, уыцы нәмттә-иу сын ратт.

Уалдзәг та йә тәккә тәмәны бацыд. Әрдз дәр та ног чындау хъулон-мулон дариты йәхи сфәлышта, әмә та хур дәр йә уарзон зәххы къәбәлдзыг риутә рәвдауынәй нал әмә нал әффәст. Цәст

кәйонгты аххәссыд, уым иу асәст, иу әврагы мур дәр никәм зынд. Уалынмә дын арвы дуар фегом. Мигъәнгәс җәдҗындиң дзы әруагъдәуыд, әмә арвәй Уазайы хохы цүупмә уырдыг ныллаууыд. Йә хуылфәй хъуисти базырты тыхджын пәр-пәр әмә уады уынәр. Уалынмә бәстә ныссабыр, әмә дын әмбисонды мигъцәдҗындиң сындағтай арвыдуары сныгъуылд. Разында Уазайы бәрzonд хох, әмә уым уәлвәзы Уастырджи җәхәркалғә ье 'фсургъәй әрфистәг. Сызгъәрин армәй йын йә къәләт бәрзәй адаугә бафәдәхсү:

— Нә уарзон зәххыл та стәм әмә дәм цалынмә фәсидон, уәдмә дә чъепп дә бар, каф әмә дзы хъаз.

Әфсургъ фәхъәлдәзәг. Йә рәсугъд сәр бәрzonд систа әмә раззаг къахәй зәхх әрхойы — Ка-афка-аз, зәгъгә, бамырмыр кодта, гъестәй цъәх нәууыл чылиппәй кафгә афардәг.

Уастырджи Уазайы бәрzonд хохәй йә цәхәр цәстытә күиннә ахастаид рәгътыл, кәмттыл әмә фәэтыл.

Дыууә адәмыхаттәй чи кәмиты цәры, уызы хабәртә күи сбәлвырд кодта, уәд, зәгъы, йәхи зәронд ләдҗы хуызмә раивта. Даргъомау ләдзәг, зәгъы, йә къухмә райста әмә уый әнцәйтты узгә-узгә йә ных сарәзта ләгәтты цәрәг адәмыхатмә.

Хур әрәндәвта, әмә уәйыгәнгәс, дынджыр хәмхутдҗын ләгтә, сә ләгәтты раз нәлгәфтау хуысгә, сә гәбәр гуыбынта хурмә тавгә сыйтдзуан кодтои. Әххормагәй сә комыдәттә ныхъуыргәйә 'нхъәлмә кастысты, сә сылгоймәгтә сәм гәнгәләты әргъәмтимә кәд әрбаздәхдзысты, уымә.

Хуыцауы минәвар күиннә зыдтаид, бинәттон цәрдҗытәй чи кәм цы архайәг у, уыдаттә, әмә хәмпәлты гәнгәләйтә тонәг сылгоймәгтән се 'ргом йәхирдәм раздахын кодта. Уыдон дын әнахуыр адәймаджы әрцәйцәугә ауыдтой цы, се 'ргъәмтә әрәппәрстөй әмә удаистәй сә ләгтү уәлхъус ләф-ләфгәнгә аләууыдысты. Ләгтән дәр даргъ ләдзәгдҗыны уындай сә хуыз фәлыгъд. Фәйнәрдәм лиздынвәнд скодтой, фәлә сын сә уавәр уәларвон бәлләцион әмбәрста әмә уадидәгән сә уәлхъус аләууыд. Рагон хәларау сәм сәхи 'взагәй фәлмән күи сұзырдта, уәд ыл сындағтай әүүәндүн байдытой әмә 'рмакуыр уәрәччытау әрсабыр сты.

Хуыцауы ныстуан аххәстгәнгә Уастырджи хуыматтәг зәронд ләдҗы хуызы цыди иу хохәй иннаемә, ләгәттәй ләгәтмә. Алыран дәр дзы уыдта уызы иухуызон әдзәллаг, әнәджељбетт

уавәртә. Ас әмә хъаруйә уәйгүйты хуызән адәм уыдысты әнә ныфс. Фырзивәгәй цалынмә йә иу къах истаид, уәдмәй ыйн йә иннә рувәстә бахсыцтаиккой. Сә дарәс әрмәстдәр цармы гәппәлтә. Уымәй дәр ронбастәй дәләмә. Әрвилбоны хәринаң — зايәг хал, маргъ әмә сырды фыд. Сә фырзыд әмә кәрәфәй әфсис ницәмәй зыдтой. Йә хәринаң-иу тагъд-тагъд чи нә ахордтаид, уымән-иу әй иннәтә аскъәftаиккой, әмә уййадыл кәрәдзи дәрән кодтой. Әгомыг фосау сәм нәдәр әгъдау уыди, нәдәр әфсарм. Истәуыл бацин кән, искаемән фәтәригъәд кәнын — йә фәсонәрхәджы дәр сә уый никәмән уыдис. Абон цы ахәрайы фаләмә сә сомбоны мәт никәй уыди, афтәмәй сә бонтә уазал ләгәттө 'рвистой. Ләдзәгджын зәронд ләг-иу сә куы фарста, бәстә хъәд әмә дурарах куы у, уәд фәйнә къуымы цәуылнә аразут, зәгъгә, уәд-иу сә къухтә ауыгътой:

— Нә цард хурыскаст әмә хураныгуылдау дыууә фон-дзыссәдз азы йеддәмә нәу, әмә уый номыл нәхи цәуыл тухәнәй марәм.

— Уәдә әз дән сымахмә Цытджын Хуыцауәй әрвист минәвар Уастырджи. Уәхәдәг мын әвидисән, Урс әмә Сайденджызыты 'хсән хәхты, уә цәрән ләгәттәй мәйидәргъы мә къах кәм не 'рләууыд, иу ахәм къуым дәр мын әнә бәрәгәй нал бazzад, гъемә цы аккаг стут — Гуымиритә — уыцы номимә уә уадзын, — скәрды Хуыцауы минәвар әмә йә фәндаг дәлвәсты цәрәг адәмыхатмә адары.

Уәларвон бәллционән фәндәгтә амонын нә хъуыди, фәлә нә тагъд кодта. Бәрзонд айнәджы сәр бады әмә уырдыгәй тыгъд быдыртә әмә тар хъәдтәм фәлгәссынта систа, уәдә цы уыдаид. Армытәпәнмә кәсәгау әм дәлвәсты, амыты-уымыты зындысты цардәфсис хъәутә. Кәм сахъарикъул тъәпәнсәр агъуыстытә, кәм та — дур әмә хъәдәй араст хәдзәрттә. Уынгтә сыгъдәг марзт, кәртытә хәрзәфснайд. Уадымс әм скъәфта сабиты кәл-кәл әмә хъәлдәг хъәләба.

— Гъе, уыдон дын адәмыхатт, гъе, — фәлмән бауды Хуыцауы минәвар әмә стырдәр хъәутәй иумә синдәгтай араст вәййы. Хъуынаджын рагыыл хъәуырдәм куы ауырдыг, уәд ыл донгомы кәсагахсәг ләппүты цәст әрхәңцид, әмә уыцы тъәбәрттәй Ныхасы бадәг хистәрты раз ләф-ләфгәнгә ба-лаууыдысты.

Нә гуымызды сыхәттәй та кәд исчи махырдәм фәдзәгъәл, зәгъгә, хистәртә къухаууонәй акәсынц әмә, ләгәттө

цәрдҗыты әнгәс күйнә уыд, уәд сә хъуынджын цәсгәмтә фәрухс сты әмә дыууә кәстәрән фәзәгъынц:

— Ләппутә, уазәг нәем әр҆ауы, уазәг, әмә уе 'гъдау кәнүт. Доны сәрты йын хид ацаразут!

Хуыцауы каджын бон уыдис, әмә хур дәр дунетәм уәлдай рәдаудәр цәстәй фәлгәссыди. Зәххән дәр уыцы цины бон цыма сызгъәрин коцораджын хъәбул райгуырди, уыйау ради. Мәргұтыл цыма цыппәргай базыртә базад, уыйау сә пәр-пәр әмә хъәлдзәг цъыбар-цъыбурәй нал әнцадысты. Бәләсты сыйфәрты әхсизгон сыйбар-сыйбур, цәрдәг дәтты әнувыд цәллахъхъ-мыллухъхъ, уадымсы фәлмән фу-футән кәрон нал әмә нал уыдис. Уәлдәф байдзаг мыд, сой әмә дидинджыты әлутон тәфәй. Уалынмә арвән йә иу кәронәй зәд стахт әмә иннә кәронмә цәхәртәкалгә атахт.

— Табу, табу, әмбал кәмән нәй, уыцы Цытдҗын Хуыцау, абор ныл цыдәр хорздзинад цәудзән, — зонгуытыл әрләугә бакуынц худаистәй Ныхасы адәм.

Уастырджи зәронд ләдҗы хуызы стырдәр хъәуырдәм әд ләдзәг узгә-узгәй йә фәндаг дардта. Күйнә зыдтаид, йә размә дыууә кәстәры кәй рацәуы, уыдәттә әмә, доныбылмә куы 'рхәецә, уәд дурыл әрбадт, кәуылты бахизон, зәгъгә, йәхи катайгәнәг скодта. Дыууә ләппүйи донаң үе 'рфыты баләгәрстөй әмә йә разы аләууыдисты.

Ләппутә (әфсәрмәзастәй): — Да фәндаг раст уа, хорз ләг, әмә нәем алыбон әгас цу!

Зәронд ләг (үе 'хсырхуыз рихитә адаугә): — Уә хъуыддаг раст, мә хуртә, әмә цәрдәфсис ут!

Ләппутә (сәхи бакъултәгәнгә): — Бахатыр кән, фәлә нә хистәртә дәумә рапвыстой, нә хъәуы иувәрсты, дам, ма ацу. Фысым нәем бакән.

Зәронд ләг: — Бузныг уә уәздандзинадәй, фәлә, мә хур акәнат, ацы змәстдоны бацәуынмә мә ныфс нә хәссин. Мә уәраг цудын байдыдта, цудын, ләппутә, мә хъару фәләмәгъ.

Ләппутә: — Ууыл ма тыхс, нә буц хистәр, кәд нын бар дәттыс, уәд дын мах хид ацараздзыстәм.

Зәронд ләг: — Уазәг фысымы бар вәййы, фәлә цалынмә хид аразат, уәдмә ныл ам куы бахсәв уыдзән.

Ләппутә: — Ууыл ма тыхс, нә фыды хай, хид цәттә у, — фәндаггоны сә уәлныхъти фелвәстөй дыууә сахъгуырды әмә йә доны иннә фарс цъәх нәууыл авәрдтой.

Дыдзыхуры тынтæ ма хæхты бæрзонд фæхстыл тыбар-тыбур кодтой, афтæ әнахуыр бæлцон Ныхасы бадæг хистæры раз æрлæууыд, әмæ йæ фæлмæн зæллангæнаг хъæлæс райхъуысы:

— Фарн уæ ныхасы, әмæ уæ аксæвы зæдты хорзæх уæд!

Фысымтæ сæ бадæнтæй фенкьюысыдысты. Сæ рахиз къухты армытъæпæнтæ сæ риутыл авæрдтой әмæ, сæ сæртæй æркувгæ, арфæ ракæнынц:

— Уазæг Хуыцауы уазæг! Алыбон әгас нæм цу әмæ, абор нæ сæрты цы зæд ратахт, уый әмбал дæ Хуыцау фæкæнæд!

Хъæубæсты сывæллæттæ әндæр бæстаг адæймаджы фыццаг хатт уыдтой әмæ сцъиувæдис сты. Иутæ йæм кауты зыхъыртæй кастысты, аннæтæ та хæдзæртты уæливæдтыл бæлæттау рабадтысты әмæ дзы сæ мондæгтæ истой. Уазæг уыдис зæрдæисгæ, хæрзуынд тæнæг лæг. Йæ уынд фæскæвда хурбонау цыдæр æхсызгондзинад лæвæрдта. Къуыбыр ных, йæ къæлæс æрфгуыты бын йæ дыууæ хъоппæг цæсты стъалытау тыбар-тыбур кодтой. Гуыбыргомау фынdzi, хъæрццыгъайы базыртау фæйнæрдæм сæхи айтыгътой халасхуыз рихитæ. Фæтæн риуы гуырыл æрпирх сты бæзджын боцъойы æхсырхуыз хъуынтай. Иу цыбыр ныхасæй, нараМастæу, гуырвидауц уазæг лæджы уындаёй сабитæ кæлæнгондау фесты. Алчидæр сæ агуырдта йæхицæн хуыздæр бакæсæн бынат әмæ, кæрæдзи расхой-басхойл куы фесты, уæд дзы иу әнæнтыст уæлхæдзарæй кæртмæ расхъиудта. Йæ бæрзæй йæ быны фæци, әмæ дæ балгъитæг уыйай.

Райхъуыст сабиты зæрдæхалæн цъæхахст, сылгоймæгты марой, фæлæ сæ нæлгоймæгтæ æрсабыр кæннынц. Лæгтæй чидæр мард лæппуйы алфамбылай зæххыл тымбыл зилакк æрхахх кæны, әмæ хъæубæсты хистæр, әнамонд сабийы фыдыфыд, йæ урс зæлдаг рихи адаугæйæ, бар ратты:

— Цалынмæ нæ буц уазæджы æгъдæуттæ кæнæм, уæдмæ уал æй искæм бафæсвæд кæнут.

— Мæ уæздан фысымтæ, ме 'рцид уын фыдбылызæн фæци, гъемæ уæ Хуыцауæй курæгау курын, бар мын раттут әмæ йыл мæ къух авæрон, — райхъуыст уазæджы æрхæндæг хъæлæс.

— Нæ, уый ма зæгъ, нæ буц уазæг. Әнæ 'фсонæй мæлæт пæй. Алкæмæн дæр нæ йæ хъысматт йæ ныхыл фыст у. Ды дæ зæрдæмæ мацы хæсс. Къух авæрыны тыххæй та, дæ хорзæхæй, бар дын ис.

— Бузныг, бузныг уә уәздандзинадәй, — фәзәгъы уазәг әмә әнкъардәй марды уәлхъус әрләууы. Цыдәртә дзургәйә мард ләппүйи уазал ныхыл йә арм әрхәссы, әмә йә, әгас у, әгас у, зәгъгә, цингәнгә йә хъәбысмә фелвасы. Ләппу, цыма әппындәр ницы 'рцыд, уыйау, йә гыццыл къух тилгә, уазәджы хъәбысы сәууон хурау сради.

Әвәццәгән, фәуадзыг әмә ныр әрчъицидта, — уыдис фысымты хатдзәг әмә уазәджы се стыр хәдзармә сә уәл-ныхты цингәнгә рахастой. Никәй сәрызонд сә 'рцахста, фәндаггон хуымәтәджы ләг кәй нәу, мард ләппу уый комытәфәй кәй райгас, уыцы әмбисонды хабәртә.

Ноджы диссагдәр та дыккаг бон уыдис. Хур афонәй раздәр йә тырыса сдардта. Уазәг цы хъәуы әрфысым кодта, уырдәм куы ныккасти, уәд фәчиндзәсгом. Къахыл цәуынхъом чидәриддәр уыдис, уыдон Хъазән Ләгъзмә әртимбыл сты әмә сә буц уазәджы кадән сарәстой ерысәй хъәзтытә. Чи сә йә арахстдзинад тыхәвзарән симды әвдиста, чи рог кафт әмә зарынәй. Иутә дзы сә хъарутә хъәбысхаст әмә уәззау дуртә әнтъухынәй быңау кодтой, аннәтә та дардмә гәпкәненәй. Уазәгән дысоны саби йә хъәбысы, афтәмәй бадти, ерысгән-джыты әппәт змәлдтытә дәр кәдәм зындысты, уыцы цыты быннаты әмә мидбылхудгәйә ләппүйи пыхцыл сәр йә къухәй адау-адау кодта.

Хъәлдзәгдзинад арсы сояу гоби дуртә әмә әгомыг къәдзәхтәм дәр бахъардта әмә хъен сләууыдысты. Сырдтә кәрәдзимә иу мады зәнәджы цәстәй акастысты. Балтә-балтәй хъәдгәронмә ивылдысты әмә адәмы цинүл цин әфтыдтой. Бәрзәйджын домбайтә сә хъарутә әвдистой сыкъа-хәсты әмә сә сәфтәджыты бын зәххы нәудзарм зыгъуммә фәлдәхти. Әрситә тыхәвзарән симджыты фәзмыйдтой, стдәссион сагтә та къахфынdziтыл кафджыты. Бирәгътә цыты уазәджы кадән комдаргә рувәстә әмә тәрхъусты дугътәм иуварсәй кастысты. Амыты — уымытәй хъуыстысты булә-мәргъты әхсизгөн зардҗытә әмә фиудзылы уәрццыты әну-выд былдыхъ. Сә сәрмә арвы тыгъады та цәргәстә хъәрццигъ-атимә, синтитә халәттимә, цъиахтә уаритимә сәрбихъуы-рәйттәй хъазыдысты.

Әппәтә дарәг, әппәтә уромәг зәхх куынна радаид, уәларвон бәлцционән ахәм кад чи кәны, уыцы зәнәджы цинәй. Фәлә хур ныгуыләнмә бахәццә, диссаджы хъәлдзәг бонән

йә урс зәлдаг, хъуымбыл коцораджын хыз ачъепп кәныны афон әрхәецә, әмәе аргәрәттыл зәрәхсиды суадон анхъәвзата. Фысымтә сә буң уазәджы әд бандон систой әмәе йә се стыр хәдзармә сә уәлныхты ахастой.

Уазәтән, дам, йе 'рбацыд йәхи бар, йә ацыд та фысымы бар вәййы. Гъе, әмәе та дыккаг бон дәр ерысәй хъәститә Хъазән Ләгъзән йә тәккә былтәй фемәхстысты. Уалынмәдын хәхтырдыгәй уады тыхджын уынәр райхъуист, әмәе бәстәе гыбар-гыбурун сси.

Циндзинады әхсидгә арты цырен Хъазән Ләгъзы фәмүнәг. Адәм се 'ртом Стыр Рагъирдәм аздәхтой, әмәе сә фәтәдҗы хъәләс ныzzәлланг кәны:

— Гъайтт, мә сахъ цәргәстә, ләдҗы сәр нә бахъуыд. Хәдмәлхор сау халәттә нәм әрбүрсынц! Тох-тох, мә фәдым араһнәмә! Кәд сә сә гәбәр хытъынта хәрой, бафсадзыстәм сын сәе, кәд сә сә сыкъарәбынта хәрой — аныхдзыстәм сын сәе!

Ләбурдҗыты тъәпән къәхты бын зәхх рызти. Сә дымгәйә хъәды бәләстә фәйнәрдәм фәлдәхтысты. Бәрзонд къәдзәхты тигътыл сынтытау бадгә, радысты сәе устытә. Сә цины сәр уыди, абон-райсом сәе дәләмәдзый сыхәгты хәдзәртты әввонгәй кәй әрцәрдзысты, ууыл.

Бон йә хуыз рафәлив-бафәлив кодта. Асәстытә знәт фосы дзугтау бәрзәндтүл дзедзәләйттә кодтой. Хур дәр-иу йә рәсугъд сырх цәсгом куы әврагъы цъуппы фәцавта, куы та-иу ног чындау йә хуызы бынәй баҳудт, әмәе та-иу әрдз дәр йә боны хъуыддәгтәм фәләбурдта.

Дыууә знәмы, хылгәнәг бәрзонд хох әмәе нылләг айнәгай ныхәй-ныхмә куы 'рлаууыдисты, уәд Уастырджи, табу йәхицән, фысымтә дәр ай нә базытой, афтәмәй бинтон әнахуыр хотыхдар ләдҗы хуызы се 'хсән февзәрд. Йә рахиз къух бәрzonд сиси, әмәе йә бардҗын хъәләс әрвнәрәгай райхъуисы:

— Хъусут, әз дән Раестады минәвар, әмәе ацы табуйаг сыгъдәг зәххыл туджы тымыгъ систын нә бауадззынән! Әртә фәлварәни сәртү уә әнәкъуылымпийә хизын кәй минәвәрттә бафәразой, уымән йә дзых — йә тәрхон.

— Әмәе уагәры цавәр фәлварәнтә сты² — райхъуист ар-әни дыууә фарсәй.

— Фыщаг фәлварән дугъы уайынәй, дыккаг — иугай къәхтыл гүнгәнгәйә дардәр азгъорын, әртыккаг та — хъәбысхәст.

Гәдүбәласы дәргъән әрдзхор знәмтә сывәлләттау, разы стәм, разы стәм, зәгъгә, скор-хор кодтой.

— Сымах та уә ныфс Ҿауыл дарут? — бафәрсы тәрхонгәнәг Ҿыбырдәр адәмыхатты.

— Хуыцау әмә Рәестадыл...

— Уәдә нә хъуыддаг карст, нә уынаффә барст, — фәрухсәр әхсәны ләджы хилдзагъд Ҿағстом әмә дыууәрдигәй дәр фәйнә әртә ләджы йә фәйнәфарс әрләууын кәны. Дугъиуайджыты куы сбәлвырд кәны, уәд сын дард, тыгъд быдыры кәронәй зынәг къуырмә азамоны әмә йә къухы әрриуыгъдәй бар радты. Дыууә ләджы асәррәтт ласынц, әмә сә хъусты уад ныхситт кәны. Йә сәрәй арвы милтә чи хафта, уыцы дугъон иуңасдәр аразәй, фәлә әмбисвәндагыл иннә дугъон йә фәрсты куы асыф-фытт ласта, уәд йә гобан уәнгтә згъәлын байдыдтой. Йә уәдә ма арт бәргә цагъта, йә тъәпән къәхтә ма зәххәй чъепситә бәргә 'ппәрстой, фәлә, ье 'вәлтәрд уәрдҗытыл цима уәззау дуртә баст уыд, уыйау йә коммә нал кастысты. Фырфәлладәй йә уд йә хъуырмә схәццә әмә хәстуләфтгәнгә цъәх нәууыл нәлгәфай бафәлдәхт.

Хәдзардар знәмтә дугъоныл сыртә әмә мәргүтә дәр сә Ҿастанылләртәй. Уыцы тъәбәртәй, мәнә дән, зәгъгә, нысангонд къуыбырыл йә цонг бәрзонд фәхъилгәнгәйә, фәстәмә ныйиарц вәйи. Быдыры астәу ләф-ләфгәнгә хуыс-гәйә чи баззад, уый сәрты сагау асәррәтт ласы әмә чысыл фәстәдәр ерыстә самидингәнәджы раз сахъ аләууы. Уәдмә, йә къәхтә бын зәхх кәмән ләбырыд, уыцы уәзбын згъорәг дәр йә чемы әрцид. Рабадт әмә, хъелләуттәгәнгә, сәргүй-быр, уәнтәхъиләй фәстәмә рапаст.

Иугай къәхтәл гәппиты ерыстә дәр бирә нә ахастой. Дыууә сардзини дәргъән ләгән иунәг гәпп дәр рәстмә нә кодта. Күы-иу иуырдәм ныщуҳ-мух, куы иннәрдәм әмә уайтагъдәр састибазыр хъәндилеу фәүәлгоммә.

Уәдә хъәбысәйхәсты дәр гуымирыты ныфсы ставд хъай-ван йә тәккә астәуыл ныкъкъәрцц ласта. Фәстәрдәм фессәс-той гуимирытә әмә, Гуыбыны хәрды Ҿауағау, схәц-әрхәцгәнгә сә ләгәттырдәм афсәрстой.

Дәлвәстү цәрдҗытыл хур ракаст. Әмбисондән хәссинаг уазәджы фырбуцән сә къухты систой әмә хъазгә, худгә сә хәдзәрттәм ивылдысты. Арв дәр йә кәркә-мәркә әрдин айста. Сыртә фәйнәрдигәй Хъазән Ләгъзмә әрбасыллынк

кодтой, фәлә дзы холы куынә разынд, уәд уынгәг хъәләстәй нынниудтой әмә смулгә-смулгә гуымирыты фәдыл ахал сты. Уәдмә фәлмаст бон дәр йә дынджыр ңәст әрцъынд кодта, әмә бәстә әхсәвы тары аныгъулда.

Уазәг әрцәуын куыд зоны, фәцәуын дәр — афтә. Дыккаг бон фысымтә әртә хъәуәй дәр сә Иумәйаг Ныхасы куы әртүмбыл сты, уәд уазәг йе 'цәг хуызы баңыд әмә сәм йәхи рапром кодта:

— Әз дән, әмбал кәмән нәй, әппәт дуне рафәлдисәг цытджын Хуыцауы минәвар Уастырджи. Мә хәс уыдис сымах әмә уә сыхаг знәмты бабәрәг кәнин. Уә сыхаг адәм цы аккаг сты, уыцы ном сын радтон. Сымах стут Хуыцауы фәндиаг нәрәмөн адәм. Ома әңәг нәлгоймәгтә — Нартә, гъемә уыцы ном мә фәндиаг кад әмә радимә хәссут. Ныр та мә балцы кәрон әрхәецца, әмә хорзәй бazzайт. — Йә зәлдагхуыз риҳитә адаугә фәзәгъы уазәг, әмә раст уыцы рәстәг йә базырдҗын цъәх бәх мыр-мыргәнгә йә разы аләууы. Уастырджи ңәстү ныкъуылдмә үе 'фсургъыл абадт әмә Уазайы бәрзонд хохырдәм тәхгә-нәргә афәндарастан. Фысымтә, йә фәдыл кәсгә, сәхи бафәдзәхсынц:

— Табу, табу цытджын Хуыцауән! Табу, табу, Уастырджи, мах — де уазәг, дә фәдзәхст!

Уалынмә арвы дуар фегом. Мигъы ңәдҗындз дзы бынмә ләссиң байдыдта әмә Уазайы хохы цъуппәй арвмә уырдыг сләүүид. Куы-иу дзы әфсән рәхисты дзыгъал-мыгъул райхъуист, куы бәхы мыр-мыр. Җәдҗындз ңәхәртәкалгә йәхі уәләмә-уәләмә иста әмә фәстагмә арвы цъәх цары сныгъуылд. Бәстә раирд, әмә адәм әхсызгон суләфыдысты.

Уәд дын, зәгъы, уәларвон зәдтә 'мә дауджытә сә уынаффәхәссән цардахъмә әрбамбырд сты әмә куыдхистәрәй сә бынәтты рабадтысты. Уастырджи дәр дзуапдәттән бынаты әрләууыд, әмә йын дуне рафәлдисәг цытджын Хуыцау бар куы радта, уәд йә балцы хабәрттә анывәзта:

— Кавказы рәсугъд әрдзыхъәдән әмбал нәй, — дзырдта үйй, — йә уындае мә 'фсис нә базыдтон, мә бәх дзы хъанынәй нә бафсәст. Цы дыууә знәмы дзы сфердистай, уыдонәй иутә нә фәрәстмә сты. Нә сәм әфсарм и, нә шындау. Асәй — уәйгүйтә, фәлә зондәй — цыбыр, әвзагәй — къуымых. Әнә ныифс, әнә хъару, уәнгуагъдәй гуыбындузәлтә.

Уәлдай фезмәлды бәсты йә хъәбулы сәр дәр ахәрдзән. Сты әнауәрдон, әрдзхортә. Нә сын зәд и, нә дзуар, нә мард. Сә фырәгүйдзәгәй царды бонтә әрвитынц хәхты, уазал ләгәтты әмә цы аккаг сты, Гуымиритә, зәгъгә, уыцы ном сыл ныхуырстон.

— Уәдә уыдан зәххы аккаг хъәбултә не сты әмә сә фәд сындәггай фесәфәд, — йә сизгъәрин рихитә адаугәйә карз тәрхон рахәссы Хуыцау.

— Иннә знәм та, табу Хуыцауән, фәрәстмә, — йә ныхас дардәр анывәэста Уастырджи. — Уыдан сты әфсарм, әгъдау әмә цытыл мәләг, хәрзконд, хәрзуынд адәм. Ныфс, хъару әмә зондәй — әххәст. Уыдан уазәджы хонынц Хуыцауы уазәг. Әз сәм зәронд ләдҗы хузызы куы әрфысым кодтон, уәд сыл цыма әртә хуры скости, афтә цин мыл кодтой. Уыдан сты сәр сәрмә хәссәг. Се уәнгты әвидигә әхсар абухы, хәрд, нозтәй бәрәц чи зоны, йә адәмы сәрыйл амәлыныл йә ңаст дәр чи не 'рыкъулдзән, ахәмтә. Сылгоймаджы се 'мсәр әвәрәг, сәхи араэт хъарм хәдзәртты цәрәг, алы хорз миниуджытәй әххәст чи у, ахәм нәрәмөн адәм сты әмә сыл ном сәвәрдтон Нартә, ома әңгәг куырыхон, хъәбатыр адәм.

— Әмә цәргә та ңамәй кәннынц, цәргә? Цы у сә хәринағ? — бафарста Хоры Уацилла.

— Цуан кәннынц, хуырәй дзы арәхдәр цы алы диссаджы сырдә әмә мәргүтә ис, уыдоныл. Хъәд сә рәвдауы йе 'лутон дыргүтәй. Сә зәхх хъәздыг у хәрынән бәзгә кәрдәджытәй, — нымайын байдыдта Уастырджи, — хуырзәнг, хъәдисәнк, быдырон сәнк, мәзәрау, диси, хъәндәл, уәрццы сой, алыхуызон гәнгәллитә, мәнтәг, ңавәгхос, кәрог, хъәдур, хуырхәт, чъири, ләдҗирттәг, дзындзаләг, ңамаләг, әхсәвәрәг, хъоппәг, кәркусәг, сыйкъамо, дзылакъуы, давон, скъуда әмә әндәртә. Сәрдигон дзы зәхх хуртуаны хуызән вәййы, ахәр мә, ахәрмәгәнәг мәнәргъы, дзедырәг, әрыскъәф, саунәмыйг, мәецкъуы, рагъисис, сыхсы, тырты, ңуй, мыртгә, сауус, уагъылы, кәркмисынdziәг әмә әндәр алыхуызон гагадыргүтәй, — фәци йә ныхас Уастырджи.

Дунерафәлдисәг йә уырындыхъәй систад. Йә сизгъәрин рихитә даугә, зәйтә әмә дауджытыл йә ңастәнгас ахәссы әмә фәзәгъы:

— Уастырджи нәртоны ном кәмән радта, уыцы адәм сымахән рәвдауинағ сты әмә сын ләвәрттә ракәнүт, — йәхәдәг

дуарырдәм рааст. Цардахъы къәсәрыл ныххәбәец, фыццаг къаҳдзәфтә чи акодта, ахәм мадард бәгънәг сывәллон. Хуыңцау әй йә хъәбысмә систа әмә мидбылты худгә фәзәгъы:

— Цәринаң у, цәринаң, Уастырджийи хъәбул Сесана! Нәртон адәмән къәсәры бардуагәй басгуых, — әмә йә арәхстгай къәсәрыл әрәвәрдта.

Зәдты әмхъәләс «Оммен, Хуыңцау!» — әрвнәрәгау ныннәрүйд. Уәдәй нырмә, нәртон адәмы фәдонтә — ирон адәм — хъәлдзәг фынджы уәлхъус фәстаг гаджидау ләугәйә руадзың Къәсәры бардуаг Сесанәйи тыххәй, әмә уәд уыцы фынджы уәлхъус фәстәмә 'рбадын нал фембәлы.

Уыцы амондажын аз Хуыңцауы фәндөнмә гәсгә зәдтә нәртон адәмән баләвар кодтой: Ләгты бардуаг Уастырджи — цирхъ, әфсургъ әмә сызгъәрин уадынды, Хоры Уацилла — хоры нәмгуытә, Фосы Фәлвәра — фосы дзугтә, Тутыр — фат әмә әрдүн, Сафа — къонайы рәхыс, Куырдаләгон — дзывыры әфсән, тар хъәди бардуаг Саубарәг — дзывыры къуыдыр әмә әфсонды хъәд, цәугәдәтты бардуаг Гәтәг — куыройы фыдтә, мәргұты бардуаг — Кәркигныло — мәргұты бал. Әмә ма иннә зәдтәй дәр, йә къух кәмән куыд амыдта, афтә.

Уәдәй фәстәмә Хуыңцауы уарzon нәртон адәм фәхәст стысә амонды царды рохтыл әмә сә диссаджы каджытә аbon дәр адәмы стыр дисы әфтауынц.

ДЗУАРЫ ФЫДӘХ

Фәzzәг та йә тәkkә тәмәны бацыд. Зәрин хуры цыма кәфхъуындар аныххуырдта, уыйау бәстә арсы ләгәтәу ныттар. Әрмәст ма-иу хаттай йә фәлмән тынтә әврәгъты зыххъыртәй ферттывтой.

— Гъей, гъей, хъуынджын богъ, әз дәр ма ам дән, ам! — ныкъкъуызитт кодта Галәгон, әмә арв әмә зәхх кәрәдзи ныххостой. Бәстә гуыпп-гәрах сси әмә, Уәрәсейи рохтыл әртә сәдә азы дәргұы чи хәңцыд, уыцы Романовты стъалы аныгүылд. Сырх цалх хәйтәм дәр әрбатылд, әмә йыл чи цин кодта, чи та йын цәлхдуртә әвәрдта, фәлә йын бауromынән ницыуал мәдзал уыд, әмә кәй цъист кодта, кәй та хәрдмә иста.

Ног царды фәтк Уыналы хъәумә дәр бахъардта, әмә сә къәнцылары сәрмә сырх тырыса әрсагътой. Әхсәст хоры хуызән фәсивәд искуы иуәй фәстәмә большевиктәй агәпп ласть.

Хоранты Тотыргег йә тәkkә амонд агурыны кары уыд. Комы хъәутыл мыдыбындзау зилдух кодта әмә алышан дәр партион, фәскомцәдисон чыртә араэста. Комфәсивәдон зиутә-иу расидт әмә сидзәргәстән, мәгуыр бинонтән әххуыс кодтой. Хуыцаумә табугәнджыты та къуыммә бакодтой әмә сә ракаст нал уагътой.

Уыналон Анускъя аәмбис кары идәдз сылгоймаг уыд. Йә тарбын, дардвәд сәрбәттән йә сәрый сынты бырынкъяу размә сцуупп. Гәмәл әрфгүиты бынәй йә сау цәстытә домбайы дзыхау ныкъәппәввонг әрттывтой. Халаскуыз къәмисәнты бындзгуытә цуркәнгәс роцъомә хәццә кодтой, йә даргъ фындз къәззайы бырынкъяу ныхъхъил. Йә иударон къаба сау уыд, фәныкхуыз әви морә, уый Къобы сауджын дәр нал равзәрстаид. Къәхтыл-иу схъәлфындз, сәрдыгон дзабыры зәрәдтә, афтәмәй уынджы фәзынди, зәгъгә, уәд-иу дзы устытә сә сывәлләтти әмбәхстой. Йә уәззаяу цәст-иу рәсугъд бәх, рәсугъд уәрычы дәр әрбатәппәләг кодта. Фарста хъәдуры гагатәй, кодта цәстдзыды тутә, әмә йә йәхимә начи хәрам кодта.

Әниу дыл фембәлд, уәд рәствәндагмә мауал әнхъәлмә кәс. Аздәх фәстәмә әмә дә къонайы рәбинаг къуыммә Тутыры нывондау дәхи нылхъив. Раст цыма Фәндагсар Уастырджи дәр йә бартә Анускъамә радта, бәлләттә дзы афтә стъәлфыдысты.

Фәлә йә ацы Хуыцауы әлгъыист Тотыргег ракаст нал уадзы. Балцы цәуынвәнд куы скәнү, уәд ын адәмы цәстмә ехсы хъәдәй йә дуар ныххойы, ракәс, дам, мәм Анускъя, кәд дәм әңгәт исты тых ис, уәд, дам, мәй йә фыдәх уәд, зәгъгә. Цәмәйдәриидәр, ног цард Анускъайы сәтәләджы зулкъау йә хъуздҗы баләсын кодта әмә уынгмә рацәуын нал уәнды.

Мардәгасгәнәг уалдзәг та әрциди әмә дурты дәр базмәлүин кодта. Цотмондаг бәләстә къуыбыр әфтыдтой. Мәргътә хәлофәй ахстәттә быдтой әмә къуыртт әвәрдтой. Бындз бындзы хъәбисмә йәхши әппәрста. Уалынмә рацәй-рабон әмә Уыналы хъәубәстыл цины хабар айхъуыст: дысон, дам, Цәллагты Чермены разагъды рәсугъд чызг Окка Тотыргегән ком радта,

әмәе аборн-сом чи кодта, уыцы усгур ләппутә хәлиудзыхәй аzzадысты.

Хабар Анускъайы хъустыл куы 'рцыд, уәд та йәе базыртә фәхъил ласта әмәе изәрмилты Цәллагты кәртмәе бадзортт-дзортт кодта. Йәе зәрдә Чермены армы әрәвәрдта, йәе халән әвзаг әм баппәрста, фәләе дыууә мыггаджы сәе хәстәгдизи-над мысайнағәй ныффидар кодтой, кәрәдзимә сәе къухтәе рад-той әмәе уыдан атонын авд Анускъайы бон дәр нал баци.

Разагъды Цәллагон, йәхиуыл куырдуаты дуәрттәе бас-сонгәйә, 'нхъәлмәе каст, йәе сахъ цәргәс әй хүссар хъарм бәстәм кәд ахәсдзән, уымә. А҃рыгон чызг сагъәсты, хъуы-дыты ныгъуылди. Йәе цәститыл уади, тагъд йәе фыды уәзәгәй кәй ацәудзән әмәе Хоранты къонамә куыд бакувдзән. Йәе хъустыл азәлыд нәртон чындзәхсәвы къәрцәмдзәгъд, фәндирәи зәлтәе әмәе фарны зарәджы уынәр. Уәртәе уыцы чындзы әфснайд уат, хъандзалджын сыйнәдҗы сыйгъдәг хуыс-сәнгәрзтә... Йәе зәрдә-иу ахәм әхсызгон хъыңды скодта.

Фәләе — диссаг, куыддәр-иу цәститәе кәрәдзийыл авәрд-та, афтә-иу фыдфынты хай фәәис. Фесхъиудта-иу йәе хуыс-сәны әмәе йыл-иу әнәхуыссәгәй әрбон. Мады зәрдә йәм фәкъәпп кодта, әмәе йәе иу райсом бафарста:

— Цы кәенис, мәе къона, исты дә риссы?

— Нәе, дзыңца, рисгә мәе бәргә ницы кәны, — мады дәллаг-хъуыр атыхсәг фәзәгъы Окка, — фәләе 'хсәвы куыддәр афынәй вәййын, афтә Анускъа сау халоны хуызы нәе сиси сәр абады. Йәе даргъ къубал мәннырдәм хъуахъхъ, зәгъгә, айвазы, цыдәр зәгъинаг мын вәййы, фәләе йыл мәхи куы сцәгъдын, уәд адәргәй фехъал вәййын.

— Цард дын фестон, мәе хъәбул, ацы афоны фынтае дзәгъәл сты, — сабыр кодта мад йәе чызджы, — фәләе дә нывәрзән исты цыргъаг, кард кәнә хәсгард, бавәр әмәе Анускъа нәе, фәләе Бабало дәр фыны де 'мгәрәтты нал ауайдзән.

Рәстәг лауызтә фәлдахгә размә тырныдта. Йәе фырхъа-ләй сырх сәрак дзабырты гутон чи дардта, уыцы Цәллагты хъал мыггаджы сәе буц чызджы йәе фарны фәндагмә цәттәе код-той. Суанг-ма Уыналы стыр дыргъоны әнәнимәц мәргътә дәр уыцы цины бонмә ног хъәлдзәг зарджытә мысыдысты әмәе сәе, бон-изәрмә бәләстыл бадгәйә, фәлвәрдтой.

Ног социалистон царды сырх дидинәт йәе уидәгтә уымәл зәххы арфәй-арфдәр уагъта. Уәд ма хәххон хъәутә къуырма

уыдысты, әмә сәм Тотыргег ног хабәрттә хаста. Уәрста сын ирон чингүйтә, журнアルтә, газеттә. Гъемә Хораны-фырт фәзында алы хъәүән дәр уыдис сәууон хуры әрбакастау әхсызғон. Адәм ыл алы ран дәр әмбәлдысты цингәнгәйә. Иә хъәздыг ирон әвзаг әмә хъарм зәрдәйи руаджы хистәртимә хистәр уыди, кәстәртимә та кәстәр. Кәй зәгъын әй хъәуы, бирәтә йын аргъ кодтой сә номдзыд инәлар әрвад Созырыхъомә гәсгә дәр.

Уыдис найгәнәнты рәстәг. Адәм сә күхтәм әмхасәнтә арәзтой. Әврағытә дәр дендҗызы уыләнтау арвы цъәх арын-дҗы ранхъәвз-банхъәвз кодтой. Хърихъуппыйтә сә сәрты сә хъарм зымәгон уатмә атъанг сты. Хъәд бур сәрбәттән әрбаста әмә уадымсимә цыдәр сусу-бусы систа. Әвәццәгән сын Хоранты нәртон чындзәхсәвы тәф сә мондәгтә сагайды.

— Арәби, не 'фсин, иннәе къуыри дә цәгат чынды куы хәссынц, уәд нәм куыд ницы хабар ис? — батыхсәгау кодта Рәмонты Быңыр.

— Мә разәй цыдәр хәрдзынә, нә ләг, әз дәр ма дын уый зәгъинаг уыдтән. Цы хабар у, нә зонын, куы сә, зәгъын, абәрәг кәнис, — әртыкъахыг фынгыл ләпп-ләпгәнаг уәли-выхтә бәгәнәйи дурынимә әрәвәргәйә, фәзәгъы Хоранон.

Дыккаг райсом Быңыр йә бәрәгбоны дарәсүйәти сфералыста әмә Уәлләг Уыналмә саргыы бәхыл араст.

— Уә, хуыздәр фәүай, нә сиәхсты ләгдәр, — бацин кодтой Быңырыл йә каистә. — Ныртәккә ма нәм дә кой уыдис. Хъуыддаг цалынмә къуырцдзәвәнмә не 'рцыд, уәдмә мәнә ләппуимә не 'рвадәлтәм Әрыдонмә ныууай. Зәгъут Хатийән әмә йын кәимә 'мбәлы, уыдонимә иннәе сабаты ам куыд уой, афтә. Нә чындыз мах әнә уыдон не 'рхондзыстәм. Әццәй нә, Икъиан? — йә ныхас ачъепгәнгәйә фәзәгъы хәдзары хицау Габе әмә сындағгай кәртмә ахизы.

Сабатбон дээр-дзуртә байдыдта. Дыккаг кәркуасәнты Тотыргег әмә Быңыррайхъал сты. Скодтой сә дарәс әмә фәндагмә сәхи цәттә кәнын байдыдтой, Икъиан цәлгәнәнән цыдәртә архайды.

— Дзыцца, әхсәв дыл хуыссәг куынәуал хәцы, куыд раджы та фестадтә?

— Цард дын фестон, мә хъәбул, мәнә уын, зәгъын, Ныхасы бынмә жертә гүйборы акәнен...

— Ныууда ма, дзыцца, де 'нәфенд митә, уый дын Ныхас әмә йед, әви, әз цы куыстгәнәг дән, уый нәма зоныс? —

бахъуыр-хъуыр кодта Тотырбег әмә Быңыримә бәхтыл сәргүтә әвәрынмә рахызтысты.

Әрбарухс. Быңыр кувинаджы әртә гүйборимә хордзентә нахәтбосәй саргъы гопмә әрфидар кодта, әмә Габе йә бәлләцәтты Фәндагсар Уастырдкийыл бафәдзәхста.

Үәллаг Уынал фәсте аззад.

Тотырбеджы зәрды ацы хатт Анускъайы бахъыгдарын нә уыди.

Иуәй карк йе 'фтуанхъәдәй нәма ратахт, иннәмәй та йә Быңыр хъыгдардат, фәлә, дам, халон йе уәны акәсы, әмә фәннаджы тәккә саггомы уплиау йәхәдәг сә размә фәци.

— У-у, сәудзәвд фәуай, әхсәв дәр дын куы нал ис, әви әхсәвдзу дә! — цингәннәгау әм ехсы бырынкъ фәдаргәйә йәхи нал баурәдта Тотырбег. Анускъа йәхи сисбынмә тарст уызынау балхъывта әмә, барджытә куы фәдәлдәр сты, уәд сә фәдым үә къубал айвәзта:

— Ту-ту-ту, фәннаджы сәрдәнтә фәу, Ләгтыздзуары фыдах ссар!..

Уәдмә уыдон хиди хъусәй фәфале сты әмә, хъәлдзәг ныхәстәгәнгә, паддзахвәндаг цыбырәй-цыбырдәр кодтой.

Каис әмә сиахс дыууә фаззон әфсымәрау уыдысты ирон рәсугъд дарәсү. Сә фәтән риутәй әфсургъы урс дәндәгтәу әрттывтой бәрциты пылыстәг сәртә. Фәрсилдаргә цыргъаг әмә әхсәнгарзәй — рәвдз. Сә быны хәрзхаст бәхтә сә сәртәй хъазгә цыдысты. Фәлә комы фәндаг әрмәст уыдоны нә уыд. Ацырдәм дәр ыл бирә уәрдонджын бәлләцәттә цыд әмә-иу дыууә 'взыгъд барағыл, цы дәзәбәх сты, зәгъгә, сә цәст әрәвәрдтой.

Цы уыди, уәддәр бонрағты нә дыууә бәлләцөнү, табу йәххицән, Ныхасы Уастырдкийы бын әрфистәг сты. Быңыр үә хордзентә райхәлдта әмә цалынмә әртә гүйборы ав-джаңзагимә иста, уәдмә Тотырбег, дурыл аләугәйә, кувән-доны мысайнаг әхцатә үә дзыппы авгәдта.

Быңырыл цыма цытидон басәххәтт чындауыд, уйайу үә буар ныддыз-дыз кодта, әмә үә тарст хъәләс фегом:

— Тотырбег, цы ми кәнүс, цәуыл дәхи сафыс! Табу зәгъ әмә сә фәстәмә сәвәр!

— Ха-ха-ха, ме сиахс, әнхъәлдән әмә ды дәр дзыщайә зондджындарап нә дә. Әз большевик дән, уый нәма зоныс, ацы 'взист әхцатә мын бабәздзысты.

— Хорз нә кәнис, Тотырбег, сәвәр мысайнәгтә сә бынаты, уыдан адәмы каппеччытә сты әмә дәхи дәр, мән дәр дзуары җәстү ма 'фтау. Кәд әхшатә хъуаг дә, уәд дын әз ратдзынән, — ләгъстә кодта сиахс, фәлә Тотырбег фәйнәджы әрхau йәхи ныххъәбәр кодта әмә Быңырмә мәстәймарәгау базарыд:

Баззадтә фәсте ды

Царды стыр къәсәрыл,

Хорз фәкуыдтам, нал ныууагътам,

Иунәг әрду сәрыл, —

йәхәдәг бәхы рагъмә уарийау спәррәст ласта әмә къәдәзәхы тигъәй әрбадзырдта:

— Зәгъ дә Уастырджийән, ме 'рбацыдмә та мын, зәгъ, әрцәттә кән әмә мә рабайоф!

Цы гәнән ма уыди Быңырән. Фәхтыхосты хуызән йә фидар уәнгтә әркаалдысты әмә худаистәй скувы:

— О Сызгъәрин Ныхасы Уастырджи, мә каис хәйрәджы сайд фәцис, әмә йын ныххатыр кән! Мәнә фәстәмә здәхгәйә йә зонд йәхимә әрцәудзән әмә йә рәдый сраст кәндәзән, — ныттабутә кодта Быңыр әмә зәрдәрыстәй йә каисы фәдил атындзы.

Хоранты Хату әмә йә бинонты къордыл уәлладжырон хурракаст. Сә хохаг хәстәждыты цинай зәххыл нал хәңцидысты. Уәлдай әхсизгондәр та сын Тотырбеджы чындахсәвы хабар уыдис әмә йын зәрдәбын арфәтә кодтой.

Фысымты дзаг җәстәнгас, сә хъәрмуст узәлд Тотырбеджы фәлмән зәрдә агайдта әмә йә хъәлдзәг уды дуар фегом. Йә рәсугъд җәститә сәууон стъалытау худтысты, йә зәрдә 'рца-гүйрдта зарын әмә кафын.

— Цины хабарыл цин хъәуы, фәдзурут сыхы фәсивәдмә әмә ахсәв-бонмә чепена, симд, кафгә, заргә, — фәзәгъы хәдзары хистәр Хату әмә кусәрттаг әвзарынмә кәртмә ахизы.

Хәдзары уыдис әнахъом җәхәрәст ләппу. Уый Тотырбеджы хъуырыл йәхи тыхта, атонын дзы нал күымдта, йә гыңцыл къухтә дамбацамә байваз-байваз кодта.

Күйнә фәтасыдаид Тотырбеджы фәлмән зәрдә. Дамбаца хүймпъырәй сласта, йә барабаны гилдзытә йын йә дзыпмә нызгъәлста, фәлә, хәтәлә цы гилдз уыд, уый дзы ферох, афтәмәй дзы сабийән зәрдәлхәнән акодта, ахъаз дзы, зәгъгә.

Кәртәй әrbайхъуист хъазты фәсивәды уынәр. Быңыритә

сә размә акәсәм, зәгъгә, күнд фестадысты, афтә ләппуиы къухы дамбаца ныррыпп ласта. Нәмыг Тотырбеджы зәрдәйыл сәмбәлд, әмә дә балгыитәг дәр афтә...

Фәдисмә сыйхәстә ныххәррәтт кодтой. Топпыхосы фәздәг хәдзары къуымты аләст. Тотырбеджы түргалгә систой әмә йә тәрхәгыл әрәвәрдтой. Йә цәсгом фәлурсәй-фәлурсәрд кодта, йә цәхәр цәстыйтә сыйнәтгай ныгуылдысты.

Амард комбәсты уарzon хъәбул, әмә адәмы цәссигтә къада дәттәй ивылдысты. Дзуары фыдах әмә Анускъайы әлгъыст сә күист бакодтой. Быцыр Тотырбеджы рәдыйд Хатуйән бамбарын кодта. Ныхасы бынмә цы 'мбәлди, уыдан сцәттә кодтой әмә, мысайнағ әхнатә иу капеччи онг сә бынат ссардтой.

Окка фенамонд. Афәдзы фәстә йә саутә куы систа, уәд ма йыл бирә дзурджытә уыд, фәлә ком никәмән уал радта әмә зәронды онг йә царды бонтә әнадәй арвыста.

Дзурыңц, зәгъгә, дам, Анускъа зианы бон се скъәты йәхи әрцауыгъта.

Ацы хабәрттә фехъуыстон Садоны
кадджын хистәр Рәмонты Быцыры фырт
Гадзыбейә.

БИАЗЫРТЫ Кромвел

МАДХОХЫ ДÆЛБАЗЫР

* * *

Махæн
 Иунæг Стыр Сфæлдисæг
 Хуыцауæй
 лæвар лæвæрд
 мыггагмæ
 сылгоймаджы армвæллой
 наæ фынгыл:
 æртæ кæрдзыны
 хор æмæ урсаджы хуыздæрæй, —
 мид-зилгæйау
 æртæ хуры ныzzылди, —
 цæмæй цæуа
 кувæг мойнаджы дзырд —
 наæ монвæллойы минæвар
 фæрныг фæрнæй
 Хуыцаумæ.

Цæрæнхос сыгъдæг армвæллойæ
 сыгъдæг монвæллой цæуы.

* * *

Зындысты зæрдækъахтæй
 рухс æмæ бон,
 æхсæв æмæ талынг
 æмхуызон
 фыдхуыз.

Бахсæстæуыди
 бæласы цæнгтæ:
 бæлæстæ — цæнкуыл.

* * *

Хохдзау
æфтауцугатæй
æфтауцугатмæ хаста,
хаста æмæ хаста
хохмæ
дур.

Хохдзауыл
дуртулæн,
кодта дурлæсæн хох.

* * *

Үæуу æмæ оххай,
дуртулæн кодта
хохдзауыл хох,
оххай-
оуу.

Сæуæхсидмæ
хионы къухæй мæлæтдзаг хохдзау
хæхты зынудисæн кодта.

* * *

Сыфтæрдзæгъæйлаг
хæрисæн
зиангондæй
у дзæгъæлжаттыл
йæ зæрдæ.

Мæйы рухс
Алондоны барцы фæдыл
заууатæй фæлидзы.

* * *

*Андавгæ
хур
ærкаст,
æмæ гæзæмæ атади
сæгъæлвыйд тъæнджы мæйы астæуыл
уадидæгæн
МИТ.*

*Сабæлуты цонгыл
иунæг халонæн
зымæг мæгуыр æмæ уазалæй æфхæрдтон.*

* * *

*Агасгæнæг
уыллæнæй
Алондоны рæбинаг
зырдуры æрхæмттæ
даугæ,
дымгæ дон-дон
æвзистæй
дымы.*

*Алондон
æгасæй мæ зæрдæйы цæуы,
фæлæ йыл, нæй æмæ нæй,
не 'ххæссынц мæ æрмттæ.*

* * *

*Дæ хур,
дæ хохыстæн,
Алондон,
дæ ифстаг
гобиахасты æфсæнттæ
иугыццыл скæ,
æмæ хæрисы баудз
сдзурын
дæ ном.*

*Ды мын цæугæ цæуай!
Дæ ивылдæй, мæ цæугæдон,
уалдзæг хæрисмæ æрçыди.*

* * *

Удхайраг
удуәлдай
хохдзау
хаста,
хаста ёмә хаста
хокмә
дур.

Ныр кувгә-кувын кувы
хохдзауы дурән
хок.

* * *

Халон
рахизырдыгәй
галиуырдәм
иу бәласәй иннәмә
үәлдәр
стахти.

Митыл аәрызгъәлд...
фаронәй хус сыфтә
мә размә.

* * *

Уалдзыгон Дзәуәжджыхъәу
әрвиләхсәв вәйый
Мадҳох,
Сәна
әмә ме 'вджид.

Хуыцауән
уыләны барцәй стъалытәуидзәг уарзәтты
мак Алондоны сәуәхсиды артмә фәдзәхсәм.

* * *

Нæхиау
сæуæхсидæй —
зæрæхсидмæ,
иннæабонæй —
иннæабонмæ,
Ног Мæйæ —
Ног Мæймæ,
иннæафонæй —
иннæафонмæ,
æнусæй —
æнусмæ,
миллениумæй —
миллениуммæ
нæхирыйдыгонау
Хур æмæ Уæрхæгæй у
Алондон.

* * *

Абонсарапæй
бурдзæф
дымгæ
фæэзыгонаив таурæгъæй
сыфтæры ирхæфсы.

Айразмæ
цы мæлдзыгыл афу кодтон мæ цонгæй,
уый æрбалæууыди мæ зæрдyl.

* * *

Æцца, дæуæн

1

Уарзы
къæвдайы уарынмæ
иунаæг демæ
дзурын
мæ зæрдæ.

Ам, Дзæуæджыхъæуы, нæхимæ,
кæд дæ хин, дæ кæлæнтæй арæх у
а фæззæджы уарын.

2

Цыма дæ уды дунейаг
удæвдзы уастæй, —
мæ зæрдæ
барухс и,
æрцарди
хуры бурæй бур-бурид
хризантемæты букетæй.

Къæвда
асфалты скъуыдæй тъылланг-тъыллунгимæ
лыстæг сыгæй фæzzæджы фæдыл тъизы.

* * *

Уагахастæй
кæрæдзиимæ карз
æддæг-мидæг
дзурынтыл
уыдыштæм.

Нæ уыдтæн фæzzæг
Галæгонимæ уарыныл
разы.

* * *

Алондоны
бурфæрсыгъд
сæх-сæхмæ
бираэ-
бираэгай
къуырц-къуырцæй
хойы
сабæлут
асфалтыл йæ мулк.

Мадхохы арфæйы дæлбазыр
бафынæй...
бафынæй мæ сахар.

* * *

Сабәлут

Дзәуәжджыхъәуы уынгтыл,
 йә бирәуәладзыгон
     симдәвәрд
     дидинджытәй,
     ссудзы
     бәстыхицауы урс
 ѡмә мәтәгхүыз цырәгътә
     уалдзәджы.

Сабәлут бавдәлди...
 ѡмә ныззылда мыггаджы куывд
     фәэzzәджы.

* * *

Сабәлут
 йә тыллаөг
 зәххыл байтыдта.
 Фәэzzәг цыди.

Сабәлут
 йә сыфтәр
 зәххыл байтыдта.
 Фәэzzәг цыди.

Сабәлут
 Алондонмә бадзырдта.
 Фәэzzәг
 фәци.

* * *

Уыди
 фәэzzыгон
 сатәг, хуызджын
     хурбон
 йә абухәны тынджы
     авдәнүбәстәйау
         сабыр,
         әнәмаст,
         әвәлмон.

Мæ фыд, мæ мад
æрлæууысты мæ зæрдыл...
Ницы сын фæдæн хорзæй.

* * *

Уæдæ, зæгъын, бæрæг нысанæн
аэз дæр
афоныл исты æрмæг ныууадzon
Алондонæн
мæ фæстæ.

Мæйы рухсмæ састон
фæсдоны уырынгтæ айдæн
мæ дуртæй.

* * *

Уалдзыгон
фарн дæм бадзура,
Мадхох!
Хур-Үæрхæгыстæн,
зæгъ мын æй,
нæ арваен кувгæ-кувын,
дæ туг, де стæгæй
кæуыл дарыс дæ зæрдæ?
Зæрдæрухсæй
Хуримæ фæрнæй лæугæ кæй феныс
хæрис-тæгæр-бæрзы цур
дæ байзæддагæй
дæ фарсмæ, —
Мадхох,
фарн дæм бадзура,
хæрзаг, Хуыцауæн
дæ къæдзæхтæй хæрзgæнæг
Сем-Секъя-Уассойы?!

Мадхох
Сæнаæнгæстæ ноггуырды
Алондоны абухæнты найы.

БУСКАЙЫ ДИССАЕГТАЕ ЙÆ РАЙГУЫРД

A

адзәдзе — арсы йас лæг — әнафоны балцæй здæхти. Әмæ йæ Хуыңау нарағ къаххидал хæйрæгимæ байу кодта...

— Иуварс! Фæндаг мын радт! — йæхи йæм фæдзагъул ласта Хæйрæг.

— Әмæ... уагæры чи дæ?..

— Әз — сылгоймаг Хæйрæг...

— Атъæпп уа мын дæ сæр! Әæ фæстæмæ зæвæттимæ...

— А-а, уæдæ, афтæ зæгъыс? — йæхимæ йæ цæст æрныкъуылда Хæйрæг. Стæй феппærста йæ хæлын кæрц... Мадард бæгъынæгæй æргуыбыр кодта әмæ йæ дыууæ армæй хуыппытæ кæны цæугæдонæй. Йæхæдæг Адзæдземæ кæсү йæ сагæхты 'хæнты... Әмæ уыны: къымæлдзæф лæджы зæрдæ йæм бахъазыди... Айтæуыйтæ, фылдæр — сæ митæ әмæ... Әмæ Хæйрæг банхъæлцау и...

— Сылбындар дæ хъæуы, әви — нæлбындар? — фærсы йæ Хæйрæг.

— Мæхион-мæхи... — йæ къух ауыгъта Адзæдзе әмæ йæ фæндагыл араст.

— Фæлæуу афтæ! — йæ фæдыл акъ-аҳдзæф кодта Хæйрæг. Стæй йæ сагæхты 'хæннæй ратыдта сатæгсау къæбæлдзыг хил әмæ йæ радта Адзæдземæ:

— Кæд дын бакома срапт кæнын, уæд сылгоймагыл уыдзынæ уæлахиз... Найынæй та... Бонæй дыл уый бадзæни, ахсæв та — ды...

Адзәдзе райста Хәйрәджы хил әмә дзы хъисын фәндирәй цәгъедгә хъәумә әрфардәг. Ахәм әнахуыр зәлтә дзы хъуисти уыцы хъисәй, әмә-иу Адзәдземә куы кәүүн әрцыйди, куы та — худын... Уыдан уыдысты царды зәлтә... Кәрәдзийи ивтой...

Рацыд фарааст мәйи әнә фарааст бон. Әмә райгуырд... Буска.

— Фарааст боны ма куыд нал бахъәцыдтә? Фәриссын мә кодтай ахъаззаг... — Уайдзәфгәнәгайын зәгты Хәйрәг. — Гъенир афтә: дә дзыыхы акән мә дзиңдзи! Дзыхәй дыл уәлахиз куыдничи уа! Әмә згъоргә дә хъуынджын риу фыдмә! — фәләйә иунәг хъуыртт йеддәмә нә баугъята... Уәд, дам, бынтондәр мә халдих рахәсдзынә... Адәмимә та — гаччы-гуччы...

Буска иу дзиңдзийи хъуыртт куы акодта, уәд иу адыли срәэзыди... Арв ныннәрыйд, әмә хәйрәджытә ацы зәххәй әрбадәлдәзәхх сты. Фәлә фәзындис сә бәстү хәйрәг ләгтә... Уыданәй уыдис Буска дәр...

Әмә әрфардәг Буска йә фыдмә — Адзәдземә. Фәсәм-бисәхсәв әм рудзынджы фәрссаг бакъуырц-къуырц кодта. Арсы хуызән ләг — Адзәдзе — йә хуыссәнуаты рәститә кодта хәйрәджы къәбәлдзыг хил... Әмә фәсүс хъәләсәй дзурәгмә дзуры:

— Гъей, кәцы дә? Ацафон ләдҗы хуызән ләг йә усы хъәбысы хъуамә хуысса...

— Ацафон хәйрәджы хъәбысы чи хуыссыди, әз уыцы ләдҗы фырт дән... Дуар мын бакән!..

Адзәдзе хорзау нал уыд:

— Баудаз мә әххәст! Ацы хил сраст кәнон...

— Ууыл бирә ләгдәртә фәцархайдта. Фәлә сыл абор дәр устытә бадынц... Дуар мын бакән!

«Дә хъуаг ма уыди мә къона...» — бахъуыр-хъуыр кодта Адзәдзе әмә йә хәйрәг фыртән байтыгъята дуар. Йәххәдәг сагъәсты аныгъуылди: «Кәнә мын амонд әрхәсдзәенис ацы мәлинаг, кәнә — фыдбылыз...»

Фәлә фәрәдыйд Адзәдзе Буска йын амонды хос дәр уыди, фыдбылызәй дәр әй цух нә уагъята...

КЪУДИБАДЫНТА

Иу райсом Буска абадт йә фыды цъәх хәрәгыл. Әмә уын-джене куы иуырдәм фәтъәбәртт ласы, куы иннәрдәм.

— Хәйрәджы сәнүикк! Иу ран әй ныууадз мәгүүр хайуаны! — схъәртә йыл кодта Адзәдзе.

«Фәләүү, аз дын дәхи әккойы дәр ма сбадзынән»... — Хинимәр бартхъирән кодта Буска. Әмә йын әңгәдәр дыккаг бон уый бантысти...

Быдырмә ацыдысты фыд әмә фырт сә нартхоры хуымтәм. Хуымгәрон суагътой сә уәрдон әмә хәрәджы абастой иу къудзимә. Стәй йәхортә әфснайыныл фесты. Иу заман Буска хәрәджы йә бастәй суәгъд кодта әмә йә батардта хуымы астәумә... Уалынмә хәдзармә здәхын афон әрцыди. Фәлә — цәмәй? Хәрәг зәххы скъуыды ныххаудта...

— Гәбәр бирәгъты амәддаг фәуай! Кәд цы 'рбадә?.. — әлгъиты Адзәдзе йә хәрәджы...

— Баба, ма тыхс! — зәгъты йын Буска. — Уый бәсты мә де 'ккойы сәвәр! Ды рацу-бацу кәндзынә хуымы астәуты, аз та бәрzonдәй фәлгәсдзынән. Әмә афтәмәй сүиндзынән хъихъоиы хъустә...

Фыды зәрдәмә фәңцидис уыцы әрхъуыды. Фырты зәрдәмә та — ноджы тынгдәр... Йә фыды әккойы бадынәй бафсәст.

— Цәй хәрәг мә хъуыди? Мәхәдәг хәрәгәй фыддәр куы фәдән... — бахъуыр-хъуыр иу кодта Адзәдзе. Әмә та-иу куырәты дысәй асәрфта цәстомы хид.

ЦӘХДЖЫНТАЕ БАХОРДТА?..

Йә фыды зианы фәстә сә дуармә бады Буска. Кәсы әмә та йә мад хъуывгъаны уәлмәрдтәм дон фәхәссы... Ныр әртыккаг бон — афтә! Буска йә фәдыл дзуры:

— Йарәби-әлләх! Уым цәхджын фыдтә бахордта, әви?.. Мах ай уалә хъәуы сәрәй әнтъәрәм дон. Уый та йә уым хъуывгъанәй нуазы. Афтәмәй дыл, зәгъ, чи аххәсдзән?

ФЫДЫУС

Йә фыды амарды фәстә хәдзар быныкъуыллупп фыдыусы бәрны бazzад... «Ай мын мә муртә ныддымдзәни... Исты амаләй дзы фервәзын хъәуы...» — асәгъәс кодта Буска әмә иу райсом фыдыусмә дзуры:

— Хъусыс, аз хъәдмә цәуын. Ды ме 'рцыдмә уәртә къәбыла аргәвд. Әмә мын хәринаг скәндзынә. Цәхәрадоны кәлмыйтә — бирә... Уыдонәй дәр иу ныппар аджы!

— Сау бон мыл акәна! — бакатай кодта фыдыус. — Кәлмытә чи хәры, уый мын мәхі дәр бахәрдзәни... — әмә Бускайы әрцидмә йә цәгатмә афардәг и.

КҮҮЛҮХҮ АӘФСОН

Буска **йә** күүлүхү аәфсымәр Асләмүрзәйы абәрәг кодта. Уый йын **йә** хъәстытә кәныныл схәцыд:

— Нал басурынән дән, нал — расурынән. Аәмә мә цот дәр ме рагъыл сбадтысты...

— Гөй, мә хъаймәты аәфсымәр! Къәхты аәфсон ай ма кән! Уәртә мә хәрәгыл цыппар къахы ис, фәлә бон-изәрмә сывәлләттә йе рагъәй нә хизынц...

ХӘДЗАРМӘ ХӘЙТТАЕ

Иу аәксәв сә мад уәливиҳтә кодта. Асләмүрзәйы әрфәндыйд Бускайы хай дәр бахәрүн. Аәмә йәм дзуры:

— Уәлә дәм Дзаба әрәрвиста. Уырдыгыстәг, дам, нын аләүү нә уазджытән...

Тыргъы йе 'фсымәры уәлдзарм кәрц райста Буска әмә зәрдәрухсәй араст **йә** сыхәгтәм. Цәй уазджытә әмә цәй әндәр. Кәрты **йә** Дзабайы аргъонахъ күйдз апп-уппы систа... Ныффалгәрәттә йын кодта **йә** уәлдзарм кәрц... Кәрцы гәбәзтә әруыгъта Буска әмә мәстәлгъәдәй сәхимә 'рбаләуыд. Асләмүрзә тъахтиныл хъәрзыд аәфсәстәй әмә ныр загъдәмхиц хъазы Бускайә:

— Цәй, күйд? Дә тәбәгъы дын ницы авәрдтой Дзабатә?..

— Уәлләтгъи — хорз! Хәдзармә хәйттә дәр ма дзы рантыст... — әмә йәм хуыссәнмә баппәрста **йә** кәрцы гәппәлтә...

Хорзау нал фәци, мәгуыр, Асләмүрзә. Зымәджы дуармә гомгәрцәй аzzад.

АӘФСЫМӘРЫ ТӘФ

Асләмүрзә әруатон... Аәмә хаты **йә** иунәг аәфсымәрмә:

— Буска, мә хур! Күы амәлон, уәд мын-иу дә морә цухъхъа түрштаяу мә ингәнү! Аәфсымәры тәф әнкъарон Мәрдтү бәсты...

Буска бакатай кодта: «Уыцы цухъхъайы хәррәгъ мын зоны... Амә мын уый та йемә мәрдтәм хәссы. Мәхәдәг гомгәрцәй күйд аззайон».

Амә зәгъы йе 'фсымәрән:

— Цәй цухъхъа дә хъәуы? Мә къогъодзитә дын куы сәвәрон дә нывәрзән, уәд дәм әгәр дәр ма цәудзәни әфсымәры тәф.

СЫЗГЬАЕРИН ДӘНДӘГТӘ

Асләмырзә йе 'цәг дунемә цәуынвәнд скодта, әмә нал дәр комдаг иста йә дзыхмә, нал доны хуыпп... Буска йын әнгузы сыфай йә бындытә суры әмә зәгъы:

— Дә сызгьәрин дәндәгтә мын радт! Цы ма сә аразы? Смудгә дәр әм куы науал бакәныс хәринағмә...

— Мәрдты бәсты мә куы бахъәуой, мыйиаг... Чи йын цы зоны...

— Ма тыхс, ме 'фсымәр! Аз дын әууылдәй хәлар кәндзынән... Аңдәгтә ардәм әри!

БАДГӘ КУЫСТ

Бускайән йә хүул сах абадти: бригадирәй йә равзәрстый колхозы. Уый дын фехъуыста-цы йә мадызәнәг Асләмырзә! Фәсахсәвәр сәм әрбаләууыд къуылых-къуылых:

— Уә, мә хъаймәты әфсымәр! Амонды хос дын фәүәд дә ног бынат! — әмә йә әрбахъәбыс кодта. — Аениу, цәуыннә! Кәмәй әгуыздәгдәр стәм мах — Адзәдзеи үот?.. Уәдәмә нәм фыдыусы цәстәй касти нырмә Хуыщау. Гъеныр — табу йәхицән! — нал әмә нал әнцад йә цинәй Асләмырзә.

Уәдмә сын Бускайы әфсин — Аәрчөегон — фынг ацараласта. Амә, фәйнә сыйкайы куы анызтой, уәд Асләмырзәй зәрдә бынтон бакъәбәлдзыг. Амә йе 'рбаңыды сәр дәр раргом...

— Амә дын уый зәгъон, мә хъаймәты әфсымәр! — цылләйау йә ныхас нывәзта Асләмырзә. — Нал басурынән дән, нал расурынән. Къәхтә мын раздәр мәхи хастой, ныр сәхәдәг мә фәдыл ласинаг фесты... Амә мын, зәгъын, бадгә күист радт. Исты хорз күист!.. Уәдә ма әфсымәр цәмән вәййи? «Аәгъга, уәдә!» — ахъуыды кодта әмә йәхимә йә

дзәбәх цәст әрныкъуылдта сохъхъыр Буска. Стәй загъта:

— Уәлләй, тәkkә райсом. Нә фыд Адзәдзейы ингәнисстән!

Зәрдәрухс әмә сыйкъадзәфәй здәхти сәхимә Асләмырзә. Дыккаг бон йәхи фәстәуәз ауагъта Бускайы бидаркәйи. Әмә уымә бакәсын! Уәлә арвыл тәмәнтә калгә чи стылди, уыцы хурәй дәр рухсдәр уыдис йә цәсгом. Цәхәрайы хуымты раз баурәдта Буска йә бидаркә әмә паргъәвта йе 'фсымәры. Стәй йын загъта:

— Мәнә уыныс? Рувәнәй сын ницуал бакәндзынә... Сбад дә уәрджытыл әмә йәүә мардзә! Рәдув бындазарәй хәмпәлгәрдәг!.. — йәхәдәг бәхмә ехсәй февзыста әмә афардәг и.

Изәры йә фәндаг ракодта цәхәрайыл. Асләмырзәйән хәмпәлгәрдәгәй йә къухтә ныссай сты, аләзәрыд йә хәлафы сыйдәг, әмә йе 'рбадәнтә әедәмә «гудзи» кодтой... Буска йәм бидаркәйә дәләмә дзуры:

— Цәй, куыд, мә хъаймәты әфсымәр? Истәййаг куыст у дә бадгә куыст?

Асләмырзә йәм туджджыны цәстәй скаст:

— Гъенир әфсымәр истәмән куы хъуыдаид, уәд Хуыцау йәхицән әфсымәр не скодтаид? Уәдәмә абонәй фәстәмә афтә: мә сагәхты — ме 'фсымәр, йә бынмә — ме 'рвадәлтә...

— әмә хохмә хизәгau тыххәйтى схызти бидаркәмә. Стәй йә чыылдым сарәзта йе 'фсымәрмә. Буска суанг хъәумә дәр йә худынәй нал бандади...

РУХСАГ УӘД АДЗӘДЗЕ

Арыхъмә ног хъәдгәс әрбарвыстой: Ханджери — Хуы-мәлләгәй...

«Цалынмә адәмы нә базыдта, уәдмә суг әрдавон...» — сәфәнд кодта Буска. Гъемә дын дзаг уәрдөн әрласы дыууә галәй... Рагъыл әй хъәдгәс әруында:

— Мәнә-мәрдәрцыд!.. Тулдзытә куы ныццагътай...

— Ди та йә цәмәй зоныс, мард әрцыд, уый? — йә къухтә әруағъта Буска. — Рухсаг уәд Сатцаты Адзәдзе!.. Аивгъуыд-та... Адон дәр уыдонмә ласын...

— Цины хабәртты фыдәбон кән! — раарфә йын кодта хъәдгәс әмә йә рауагъта. Фәлә изәры йә фәд-фәд әрбаләу-уыл:

— Цәмән сайыс? Хъәубәсты зиан күү нә ис...

— Әмә дәу та афтә фәнды, әмә иууылдәр цагъды фәүәм? Мәрдты дзы стәг дәр күү нәуал ис мә фыд Адзәдзейә... Фәлтау рацу, рухсаг ын зәгъ иу арахъхъәй! — әмә йә уазәджы ахуытта хъарм агъуыстмә. Пецы тулдз сугтә гуыр-гуыр кодтой...

ДЫУУӘ ХӘЙРӘДЖЫ

Иу ус хъәдгәсимә слымән... Әмә-иу күү давоны, күү та җәй әфсон сфердәг уалә къохмә йә хәзгулмә. Иу бон та сохъхъыр Буска дәр хъәдбынты сүгдзуан зилү. Афтәмәй къутәры сүйдта дыууә уарzonы... Стәй изәры дзаг уәрдонимә күү 'р҆цәйздәхт, уәд ыл рагъыл хъәдгәс амбәлд. Фырдисәй ныххәңид йә җәститыл, әрдиаг кәнү:

— Мәнә хәйрәг федтон мә дыууә җәстәй! Әнә билетәй хъәд ныццағъта...

— С-с, ҆циувәдис ма кән! — сабыртә йә кәнү Буска. — Ды иу хәйрәг федтай дыууә җәстәй, әз та — дыууә хәйрәдҗы мә иу җәстәй... Къудзиты зыбыты бәгънәгәй...

— Да диниамныстән, уый да дзыхәй ма суадз!.. Әмә ацы хъәд иууылдәр ныццағъд фәстаг къудзийы онг... — скатай ис хъәдгәс.

— Ма тәрс, Ханджери! Уә къудзимә уын нә бавналдзынән...

Хъәумә күү 'рхәццә, уәд ыл ныр та ус амбәлди. Әмә къахәгау дзурлы Бускамә:

— Хуыцау — хорз, әмә да хъәдгәс нә федта уыңы хуызәнәй!

— Афтә, ай-гъай! Фәлә йә мәхәдәг та федтон... Уыңы хуызәнәй къутәртү!

ДОЙНЫЙӘН ФӘРАЗЫН..

Буска-иу арәх ныиффардәг Арыхъхъәй далә Елхотмә. Иу әвирхъяу әнтәф бон та фәтындзы йә бәх Карпайыл Елхоты даргъ уынгты. Иәхәдәг дәр әмә йә хайуан дәр дойныйә ахъхъяззаг бафәлмәңцидысты. Фәлә дон нә разындис тигъыл иу ҆циайы дәр. Әвәццәгән, хус аз бахуыскъ сты... Уалынмә уәртә къуыппәй фидиуәг Ариаты Вано ныйиләләй кодта:

— Гъе-е-й, хорз адәм! Хъарадзауты Тасо аивгъуытта!!!

Буска тәфәрфәс ракодта фидиуәгән:

— Хуыңау ын бахатыр кәнәд Тасойән... Әвгъяу ләг уыдис, ай-гый, дойныйә амәлынән...

— Дойныйә нә амард! — фәдис кәны фидиуәг.

— Ау, әмә уәдә дойныйән куыд фәрәзта? Мәнән нырмә ууд куы схауы.

ФЫДӘЛТЫ ЗАГЬДАУ

Буска уәлбәхәй иу хәдзары дуар бахоста Елхоты. Уайсадәг чындз әм рацыд, йә ләджы әмбәхсын ахуыр чи уыд, гье ахәм.

— Хәдзары хиңау ам ис? — фәрсы Буска.

Нәй, зәгъгә, йә сәры тылдәй амоны чындз. Уыңы рәстәг Бускайы бәх дәр йә сәр афтә батылдта, бындытә йә хордтой әмә...

— Цәй, уырны мә, — зәгъы Буска. — Мәнә йә мә хайуан дәр афтә амоны йә сәры тылдәй. — әмә разылд. Уыңы рәстәг кәртәй райхъуист хәдзары хиңауы хуыфын.

— Дзәгъәлы нә загъта фыдәл: «Сылгоймаг әмә дә бәхыл макуы баууәнд...» — бахъуыр-хъуыр кодта Буска әмә ехсәй бәхы әрцавта. Чындз мидәмә дуар йә сәрыл бахаста...

ХУРНЫГУЫЛДЫ ФӘСТӘ

Изәрыгон Буска Елхоты уынгты әрцәуы бәхыл. Иу къуылдипп ләппу дуармә бады әмә аддышынән цъиры тамако. Ләппу хистәрән нә сыйтади, фәлә йәххи газеты кәсәг скодта.

— Әгъдауы тыххәй дзы ницы фыст ис дә газеты? — әлхыскъ ныхасәй йәм дзуры Буска.

— Хәрз диссәгтә! Айчы хүлфәй, дам, уасәг ныууасыд...

— Ау, уый та куыд?..

— Хъи-хъыры-хъу, зәгъгә, гье афтә...

— Замманайы петушок дә... Фәлә хъусыс! Хурныгүылды фәстә ма уас! Аргәвдзысты дә, — бафәдзәхста йын Буска.

ФӘСТАГӘЙ ДЫН НИЦЫМА ИС?

Бускайән зәнәг нә рацыдис. Әмә йә иухатт елхотаг Милдзыхты Хыбойы ус фәрсы:

— Буска, мә хүр! Фәстагәй дын ницыма ис, фәстагәй?

— Цәуыннә... Мәнә мә уәлә куы ис ныр кәдәй нырмә...

ХЫЛ-ХЪАЛӘБА

Бускайыл уазәгуаты Хыбо амбәлд — йә хорз зонгә. Әмәйә фәрсү:

— Куыд цәры дә тәккә фарсмә мә сиахс? Фарн ис мидәгәй сә хәдзары?

— Мидәгәй цы ис, уымән ницы зонын... Фәлә сә кәрты алы бон — хыл-хъәләба. Туджы пырхәнтә дәр дзы әрцәуы.

— Уәүүя! Мәнә цытә хъусын! — калмы хәсташу фәци Хыбо.

— Кәд дә нә уырны — тәккә аборн дәр рацу мемә! Әмәдәхи цәстәй фендиынә хабар, — хин хъуыды фәзында Бускайы сәры. Хыбо йә бәхыыл саргъ баппәрста, әмә дыууә барәджы хъәд-хъәд Заманхъулмә атындзыдтой.

Сиахсы къәсәрәй куыд бахызтысты, афтә федтой: сау наәл гогыз әмә урс-урсид уасәг кәрты дыууә знагау кәрәдзимә фесты. Сә сисбынтах хъары туджы 'ртәхтә...

— Гъеныйр федтай? — худәгәй бакъәцәл и Буска. — Әрвыл-бон дәр ахәм тох цәуы ацы кәрты.

Хыбо әхсизгон уләфт скодта. Ноджы әхсизгондәр хабар та фысымыл әрцыд. Уайсахат хылгәнаг гогызы ахенцъо ласта. Дыккаг бон та хылгой уасәджы. Әмә Буска дәр бадт арахъ-хъимә гаджидау гаджидауы фәстә уагъта. Гогызы бохъхъир әмә уасәджы фыдимә.

ДЫУУӘЙӘ

Әххормаг азты Мәзамә бакъултә кодта Буска:

— Әфсташу мын-иу мәнәуы голлаг! Фәэззәджы дын әй дыууәйә сласдзыстәм... Мә фыды ингәнныстан!..

Хәсән йә фидын афон куы 'рцыд, уәд Буска ләгуәрдоны сәвәрдта иу мәнәуы голлаг. Йәхәдәгәй ие 'фсинимә дзуры:

— Әрчъегон! Уәрдоныл-ма фәсте ранцай! — әмә Мәзайыдуармә әрбаләууысты.

Үйд сәм мидбылхудгә рацыд, фәлә уәрдонмә куы ныккастти, уәд фәкодта:

— Уәүүай, Буска! Дә фыды ингәнәй ард куы баҳордтай, дыууәйә дын әй сласдзыстәм, зәгъгә...

— Әмә йә дыууәйә не сластам не 'фсинимә? — Буска йә усмә къухәй азамыдта.

Мәзайән дәр ма цы гәнән уыди. Әнәбары баҳудт...

ФАДЖЫСХОР СÆРДАР

Буска колхозы фермæйы куыста хъалагъурæй. Уæзласæн машинæ йæ разы æрлæууыд, æмæ йын шофыр зæгъы:

— Уæ раздæры сæрдар мæ æрæрвыста: иу машинæ, дам, мын фермæйæ фаджыс ралас!..

— Йæ быныкъæйтæ куыд бахордта! — æлгъиты Буска. — Ацы фаджыс ма йын дзы бazzад æнæ хæрдæй. Æмæ та йæ уый дæр бахъуыд!

НОГ ЧЫНДЗÆН — ЛÆВАР...

— Äри-ма, чындзæн лæварæн цы 'рбахастай? — байярдтой иу ран Бускайы чындзæхсæвы.

— Мæнæ йын, гъа, — загъта Буска æмæ йæ цым лæдзæг фæсдуар ног чындзы фарсмæ æрæвæрдта...

— Äмæ дын уымæй цы кæны?..

— Уæдæ ие 'фсины цæмæй нæмдзæн?..

ÆМХУЫЗÆТТА

Буска йæ сохъхьыр бæх Карпайыл уынгты æрцæйцыд. Хъалтохъ ыл амбæлд хæрæгуæрдонæй. Йæ хæрæг дæр — цъæх æмæ йæ куырæт дæр... Äлхыскъ ныхасæй дзуры Бускамæ:

— АраЙи, Буска, искæцæй былæй куы ахаят, уæд та? Дæ бæх дæр — сохъхьыр æмæ — дæхæдæг дæр...

— Афтæ, агъай! Сымах дæр æмхуызæттæ стут дæ хæрæгимæ. Цъæхтæ дыууæйæ дæр...

НÆЛ АЕВИ СЫЛ?..

Буска базарæй нæл фыс æрцæйласта. Бæрой ыл амбæлд — арлыгæй дæумæ фосы дохтыр... Буска йын зæгъы:

— Мæ фыс дæм заинаджы хуызæн нæ кæсы? Астар-ма йæ!

Бæрой фысы сагæхтæ къухæй сгары, стæй хæрзæггурæггаг фæци Бускамæ:

— Мæнæ йæ фæздон дзæбæх куы фæзынди!..

— Фæздон кæй хоныс, уыдан хæлар уæнт дæ мæрдтæн!

СЫЛЫЙÆ ФÆТАРСТ

Ацал-ауал азы Бускамæ хъуг нæ уыдис. Стæй сæ фæстагмæ хъуылæджы хъæр райхъуыст... Тæвд сылы радавта Буска æмæ йæ куыдзы бæлæгты æркодта. Куыдз дзы йæ билтæ фæцавта æмæ хъиу-хъиугæнгæ лиздæг фæцис. Буска рацыд æмæ хъæр кæны уынджы:

— Гъей, хорз адæм! Нæ куыдз сылыйæ фæтарст æмæ фæлидзы!

ДАВАГ КУЫРОЙГÆС

Буска куыромæ ссиаг æрласта. Куыройгæс ын æй барæнъыл æрæвæрдта, йæхæдæг лæджы дзырдтыл дары:

— Уæллæй, Буска, уырытæ мын мæ хор мургай фæдавтой.

— Мургай уый бæрç тас нæу. Путгай ма давæнт, уый йеддæмæ...

ÆНÆФЕНД ЦÆМÆН СТУТ?

Буска кæмæндæр пеç самадта. Уыдон æй хорз федтой карчы фыдæй, ноджы дзагармæй раздæхт йæ хæдзармæ... Райсо-мы йæм фæфæдис сты:

— Нæ пеç фæздæг кæны... Рувасдоны хуызæн ссис нæ хæдзар...

— Мыйайаг дзы арт скодтат?

— Скодтам, ай-гъай.

— Æмæ, дам, фæздæг кæны... Уæдæ кæд федтат арт æнæ фæздæгæй?

ÆНÆ ШОФЫРÆЙ

Колхозы хостæ адавдæуыд. Буска сæ дуармæ бадтис, æмæ йæ милицæйы кусæг фæрсы:

— Ауылты хосы машинæ æртæхгæ нæ ауыдтай?

— Бæгуы федтон...

— Æмæ йæ шофыр та чи уыд?

— Мæныл иу цæст йеддæмæ нæй æмæ дзы машинæмæ кас-таин æви шофырмæ?..

ХОНӘГ – АХӘСТОНМАЕ...

Бускайән уайдзәф кәны иу ләг:

— Чындәхсәвтә дәр уәм уыдис, ай-гъай... Фәлә мәнмә никүы рарвыстай хонәг...

— Арт дә къонайы бацыд, — зәгъы Буска. — Ахәstonәй әддәмә күы нә цәуыс. Уәд дәм уырдаәм арвыстаин хонәг?!

УАТЫ ӘМБИС

Бускайы хо Мәдинәт йә чындзмә фәфәдис:

— Хәдзар рамәрз! Бутта нәм әрбацауы әмә худинаң у...

Ныхастә кәртмә Бускамә фехъуыстысты. Әмә мидәмә дазурь:

— Әғонгәй, чындз! Йе 'мбис ын рамәрз әрмәст! Әнәхъәнәй дын нал фәуыдзән. Әз мә сохъхыр цәстәй әнәмарзырдаәм сбаддзынән...

ДЫКЪАХЫГ ФОС

Иу әхсәв Хәчъя әваст йә хуылфәй схъәрзыд. Йе 'фсин Бускамә фәфәдис и:

— Нә дарәг сәфы! Дохтыры йәм әрхәецә кән!

Буска ацыд әмә сәм уайтагъд фосы дохтыры әрбаләууын кодта:

— Ацы хайуаны фервәзын кән! Хәдмәл кәнын әй уәд та ма баудз!..

— Әмә ай, әнхъәлдән, хайуан күы нә у...

— Ди йә йәхицәй хуыздәр зоныс? Йәхәдәг фәзәгъы: әдәймаг, дам, фос у, зәгъгә...

СМАГ ЧИ НЕ 'МБАРЫ...

Буска йе 'ннә цәстәй дәр хорз нал уыдта. Әмә йын Тъепа барәй афтә зәгъы:

— Сәкәс-ма, уәлә, хәдтәхәг күйд уәллозты тәхы!

Буска скаст арвмә. Уынгә ницы фәкодта, загъта:

— Әмә йә бензины смаг та әниу? Цы хъәхъхыаг у...

— Ау, уәдә йә әз күйд не 'мбарын...

— Смаг чи не 'мбары, уый куырмәй дәр мәгуырдаәр у, — ингъта Буска.

ЛӘДЗӘГЫЛ ФӘХЫЛ СТЫ

Сыхы куйтә уынджы сәмбырд сты. Буска сыл йә кау-халәнәй ләдзәг фехста. Ууыл куйтә сә кәрәдзимә фесты.

— Мә ницәйаг ләдзәгыл мын фәхыл сты. Уагәры ма сыл исты хорз ләдзәг куы фехстайн...

ХӘДЗАР — АХӘСТОНЫ

Буска ахәстоны хицаумә ссыди уәлә сахармә. Әмәй йын ләгъстә кәнү:

— Да мады хатырәй! Мә хәдзар мын ам скәнин бауадз — ахәстоны кәртү!

— Уый та цәмән?

— Мә фырт йә цәрәнбонтә ам әрвиты. Әмә-иу кәд исты фезмәлид нә хәдзары дәр...

МӘ ХЪУГ ДӘР ДУКАНИ АДАВТА?

Хъауы дукани фәкъахтәуыд... Милицә әд куызд Бускайы дуармә әрбаләууыдысты. Әмәй йә бакъумы кодтой:

— Да фырт та дукани адавта әмәй йыл басәтт!

— Цәмәй бәрәг у?

— Мәнәй кәсис! Куызд йә фәдтыл смудгә әрбацыд...

Раст уыци рәстәг Бускайы хъуг дәр хъомәй слыгъди. Богътә йә фәдым цәуынц гурәй-гурмә. Буска сын уыдонмә азамында:

— Әмәй уәд мә хъуг дәр дукани адавта? Богътә йә фәдым смудгә куы 'рбацыдысты...

КУЫВД УЫДОН СКОДТОЙ

Буска раздәр уалә Къуыбырысыхы царди. Фәлә уым сых-әгтиимә сә мыды къәм ныххаудта. Әмәй йын лидзгә әрцыдис далә хъәугәронмә... Ам ай байтардтой йә ног сыхәгтә:

— Буска цәра! Куывд скән, куывд! Бынатыхицауән... Әмәй дзы маx дәр фәхъястә уәм...

— Куывд уалә Къуыбырысыхы скодтой. Мәнәй кәй фер-вәзтисты, уый тыххәй. Әмәй уырдәм уайут!

ЗÆХХЫ ХЪАЛОН

Хъалонисджытәй йæ сæræн нал уыд Буска. Иуахæмы та йæм фæмидæг сты. Галифе хæлафтæ ѡмæ сыл æрттиваг цырхъхъытæ. Асмыстытæ кодтой къуымтæм, стæй афтæ:

— Сырдоны байзæдда! Амæй къуырисæрмæ зæххы хъалон бафид! Намæ дын а зæххыл бынат нал ис! — карзæй йæм бартхъирæн кодтой.

Фæлæ сын цы бафыстаид, мæгуыр, Буска. Уæдмæ къуырисæр дæр æргæпп ласта... Буска сæ кæрты æнгуз бæласмæ схызти ѡмæ уым бады. Хъалонисджытæ йæ бæласы цонгыл æрбайяфтой:

— Уым цы ми кæнис? Дæлæмæ 'рхиз!

— Уæхæдæг куы загътат: зæххыл, дам, дын бынат нал ис... Уæд мæ куыд хизын кæнүт зæхмæ?..

САТЦАТЫ ХÆЙРÆГ

Уасæг фæсæмбисæхсæв ныууасыд, хæйрæджыты æхсæв... «Ныр, æвæццæгæн, боныздæм у», — ахъуыды кодта Буска ѡмæ фестад. Йæ бæх Карпайы аифтыгъта ѡмæ куыроймæ фæраст атагъамæ. Хъæуæй куы адарл, уæд æй бамбæрста, æгæр æнафоны цыд кæй фæци, фæстæмæ аздæхын та йæ сæрмæ нал æрхаста. Ёмæ иыл æрдæгфæндагыл хæйрæджытæ бамбæлдысты.

Æнæзæгъинæгтæ тыгъд быдыры чындз æрхастой. Къахфынdziыл кафынц. Сæ хъæр-сæ хъыллистæй арауы бæстæ. Арты рухсмæ бæрæг дары сæ чындз. Йæ уæлæ — сай разгæмттæ. Разгæмттæн сæ къæртт разырдæм нæ, фæлæ — фæстæмæ... Ёмæ дзы чындзы бæгънæг буар фæзын-фæзын кодта...

— Йæ сохъхъыр цæстырдыгæй йæм бацæуæм нæ хæрæфыртмæ! — сай фæндтæ нывæзтой уыдон.

— Ма кæнүт, мæ гæбултæ! — дзуры сæм се 'ппæтты мад — къæпсыр дæндаг. — Исты фыдбылыз уын ракæндзæнис. Нæхи тугæй йæм фæхæццæ...

— Дæ бæх та хуыррытт цæмæн кæны? — фæрсы сæ иу Бускайы.

— Уый фынæй кæны... Уырдыг лæугæйæ...

— Ёмæ дæ хæйрæджы ном та куыд хуийны? — фæрсы се 'ннæ.

— Айдæ къуыра — хæрдмæ хауай, — загъта Буска ѡмæ йæ сай хъама фæцъортт ласта.

Хәйрәджытә йын ләгъстәмә фесты:

— Бускайән — иу кафт! Ног чындзимә, — фәхъәр кодта сә чегъыре. — Йә фынды бын рихиты бәсты — бүмбулитә...

Буска расәррәтт ласта бәхуәрдонәй. Йәуә-мардзә, зәгъгә, кафы. Хәйрәг-чындз дәр йә разәй асыртт-сыртт кодта... Чегъыре сын йә фындың фәндир цәгъды. Буска кафы әмә зары:

Чындзыты дзәбәхдәр,
Равдис-ма мын, цәй,
Ахәм зылын къәхтә
Разадис кәцәй?...

Стәй «агла-опп», зәгъгә, йәхи хәрдмә фехста... Хәйрәджытән сә хъыллист фәңцид. Искәй сәрыл сә күү әрхая, уымәй тәрсәйә.

Буска кафт фәцис әмә йә сәрәй акуывта чындз-хәйрәгән. Стәй бараст йә уәрдонмә. Чындз-хәйрәг әм әрбахаста «ну-азән», — хәйрәджы сыкъайы мидәг — фәнык... Хистәрәй, дам, дәм рацыд әгъдау. Буска нуазән райста әмә кувы:

— Уә мин сәдә бауәд! Уә сәдә — иу! Бындар уә ма уәд! — әмә фәнык хәйрәджы цәстыйы басәххәтт ласта... Хәйрәг акуырм. Буска йын йә дзыкку кардзәф фәкодта. Стәй йә 'рбаста йә уәрдонмә. Хәйрәджытә әрбадәлдзәх сты.

Буска хъәумә әркодта чындз-хәйрәджы. Уымән фәсте йә села фәзын-фәзын кодта, гье афтәмәй... Әмә уайтагъадәр хъәубәстыл айхъуист: «Сатцаты Хәйрәг». Гье, фәлә йә бәх Карпа уәдәй фәстәмә фәоцани... Ноджы-иу йә дзых базыхъыр... Цыма уый дәр йә хицауы ныхәстыл худы, уыйау... Әмә хъәубәсты әмбисондән бazzад: «Бускайы бәхы мырмыр цы кәнис? Хъуа-нәхъуаджы?..»

РЫНЧЫНФӘРСӘГ

Буска әрхуыссыд — әруатон и... Йә хорз цәстәй дәр дзәбәх нал уыдта. Уый дын фехъуыста, цы фәстәмәзәвәтджын! «Стә-ма, ахъазон дзы ацы хырычъейә», — сферн кодта Хәйрәг. Әмә йәм зәронд усы хуызы әрбацыд рынчынфәрсәг... Гыццыл бандоныл әрбадт йә синтәджы раз. Әмә фәрсү:

— Бутта, мә хур! Исты-ма уыныс, исты, цәстәй?..

Буска йәм бынмә әркаст әмә афтә:

— Уәлләй, уынын... Кәд мә мә Хуыщау нә фесәфта, уәд дыл дәлә хәлаф нәй...

— Ае, чафыр, чафыр! — фәгәпп ласта Хәйрәг. — Дау дурты бын куы бакәнай, уәddәр нә амәлдзынә, — әмә әрбадәлдзәх...

ӘМБИС СЫН ӘГҮГҮӘД Ү

Буска сәйгә рынчынәй хүссызд үә сыйнәджы. Йә хәрәфырт Бәйт үәлхъус бады әмә үын къалиуәй сурى үә бындзытә. Цәстмәхъус ныхәстәй үын әлхәны үә зәрдә.

— Будта, ма тых! Куы амәлай, уәд дын әз музықә баххуырсдынән... Әмә суант үәлмәрдтәм дә фәдил цәудзысты фәндирдзәгъдә!

— Әмә сын фидын та цас хъәудзән, фидын?

— Даңс туманы...

— Әмбис сын әгүгүәд ү. Махән үәлмәрдтә нә тәккә цур сты. Фонд туманы мын дзы мә нывәрзән авәр!

КҮҮД МА ДӘ ФЕНДЗӘНИР..

Буска амард... Әмә үә кәрты әрәвәрдтой сыйтыл. Йә хо Мәдинәт әм бахъарәг кодта:

— Цәсты зуләй ма мәм уәд та ракәс, дудгә фәбадон!

— Уый әгасәй дәр куы нал уыдта. Уәд ма дә мардәй куыд фендзәни? — дзуры йәм Бәйт.

ДЗӘНӘТЫ КЬОХӘЙ

Буска бацыдис Мәрдтыбәстәм. Уым үе 'фсымәры уындај үә зәрдә бамәгуыр... Әмә үын уайдзәф кәңы:

— Ам дәр та уыцы әнәхъола куы дә!.. Да хъәдын лөлдҗытә уәд та раивтаис ногтәй...

— Йа, мә хъаймәты әфсымәр! — зәгъы үын Асләмүрзә.

— Ам әй нәхимә Рухс дуне ма 'нхъәл! Уым әртә сомәй хъиңгәс Самырән үәхи дәр балхәдтаис. Ам та Дзәнәты къохәй хъәдуры хъил дәр нә ракәндзынә!

ТӘЕЛМАЦ

Бускайы мард сынтыл уәлмәрдтәм фәхәссынц. Молло Гаудте дәр йә фәстә цәуы. Пысылмон әгъдаумә гәсгә сфәзмы дуагәнәджы ныхастә әмә та дыууә мәлләг күхәй йә боцьо аәрдауы.

Хъәр Мәрдтәм дәр хъуысы, фәлә йын Буска йә ныхастән ницы 'мбәрста. Әмә смәсты: «Цәй, мәхимә йә адавон ацы боцьойы...» — йәхәдәг бахъаст кодта Барастырмә:

— Әүүәнк ыл нәй ацы моллойыл.. Кәд мә әлгъитгә кәны, уәддәр...

— Гъемә дә куыд фәндү?

— Мә фыд Адзәдзе дәр араббаг уыд? Цы мыл дыгъалдыгъул кәны араббагау. Арвит әм уалә Удхәссәджы әмә йә ам аәрбаләууын кәна! Ратәлмац мын кәнәд йә ныхастә!..

Баастыр сразы. Әмә Гаудте аәрбаләууыд Мәрдты бәсты. Абон дәр ма Бускайән Хъуыран тәлмац кәны...

ДАВАЕГГАГ ЦӘСТ

Буска ингәны куы аәрәнцад, уәд ын Бәдт йә къам бахаста цыртгәнәгмә:

— Рәсугъд ын сараз дурыл йә ны! Фау аәрхәссән әм куыд ницы уа!..

— Әмә йәд та? — фәрсү йә цыртгәнәг. — Хъәрәуәй йә равдисон цыртыл? Мәнә къамы куыд у, афтә?

— Ракәсын ай кән йә дыууә цәстәй дәр! Хәләг ын ай кәнис, ави?

Әмә къуырийи фәстә Буска цыртәй фәлгәсүд дыууә цәстәй.. Бәдт фәрсү:

— Цас дын бафидон цыртгәнәггаг?

— Әмә мын дохтыры куистән та ницы фидыс?..

— Уый та ма цы?

— Ау, йә сохъхъыр цәстәй йә нә ракәсын кодтон?..

Бәдт хорзау нал уыд. Фәлә йын фидгә әрцидис уый тыххәй дәр... Әмә уый фәстә цыниувәдис систой адәм: «Мардән йә цәстытә цынди бавәйиынц.. Буска та куы амарди, уәд йә сохъхъыр цәстәй дәр ракаст!»

ХУЫЦАУИМӘ НЫХАС

Йә уд Хуыцауы размә әрләууыд Бускайән... Әмә йә фәрсү Дунесфәлдисәг:

— Тәригъәйтә дәм уыдаид, ай-гъай?..

— Әнәтәригъәд нәу де сконд дуне... Арт әнә фәздәг күнд нә ис, афтә.

— Де стырдәр тәригъәд зәгъ!

— Мә сонт-монтәй баңытән иу сыйыстәджы тәригъәды. Йе 'мбәхст къуммә йын фәнүхылдтон... Уый мә ралгъиста: «Сырды цәсгомимә фәцәр!» Әмә — әцәгдәр! Мә цәсгомыл сырдау зади хъуынтә...

— Стырдәр рәдыйд та цы әруагътай?

— Йә арф ын нәма базыдтон. Афтәмәй йын йә кәронәй алыг кодтон...

— Пысылмон дә? — мидбылты бахудт Хуыцау. Буска фәнүифәджындәр и:

— Табу дәхицән! Фәлә... Дәхи та адәммә цәуылнаә әвди-сыс?..

— Хорз ай не скодтон адәймаджы... Әмә йәм мә цәсгом наә хъәцы, зәххон дзигло!..

— Уәдә мын иу цәст йеддәмә та дә цәст цәуылнаә баярзата?

— Иудзәстон рәстдәзәвин у... Цуанон йә иу цәст цъынд әркәны... Суанг-ма Фәлвәра дәр уыдис сохъхъыр...

— Хъулон уәрстытә кәңыс, Хуыцау... Мә каис Әрчъегката Дзакко-иу афтә загъта, Хуыцауы хуызән, дам, зылын уәрст ма бакән!

— Мәхи раз дәр ай срәцыгъта... Мәрдтәм ай барвыста йе 'ргом ныхас... Ди дәр дә дзыхы ныхасәй скодтай дәхицән улыбәстә. Әмә — фәндараст!..

КУЫРМ НӘ КОДТА...

Бускайы ингәны уәлхъус сә къухтә әруагътой йәхинтә. Уыцы рәстәг цыртыл цъиуы фаджыс әрхауд. Әмә нывы Бускайы тәkkә сохъхъыр цәстүл сәмбәлд.

— Хуыцауән — табу, йә дзәбәх цәстүл кәй не суади! Әндәра йе 'ннә цәстәй дәр куырм нә кодта, — әхсызгонәй сүләфүйд Бәдт.

ЦӘУЫЛ ХУДЫ СӘРЫ КЪУЫДЫР?

Ацы хъалонтәй йә сәрән нал уыд Буска. Әмә Мәрдтыбәстәм абырәг алыгъди. Фәлә йә Баастыр мидәмә нә уадзы:

— Әгәсты худәгәй мардтай. Гъеныр мәрдты дәр схудын кән! Әмә дын — удыбәстә!

— Уый — мә быгъдуан... — загъта Буска, әмә йын дзәнәты дуәрттә байгом сты.

Ныр исқәцәй сәры къуыдыр куы рахауы, уәд йә дәндәгтә зыхъхыр уымән вәййынц, әмә Бускайы ныхәстыл фәхуды...

ТЫДЖЫТЫ ЮРИ: 70 АЗЫ

Уататы Бибоимә.

Газет «Рәсстәзинад» -ы күсдҗыты фембәлд Уәрәссең Ҳәбәтәр Владимир Лотиновима.
Галиуырдыгәй дыккаг — Тылжыты Юри.

ТЫДЖЫТЫ Юри

МАЕ ЗАРИНАГ

АЙНАГ

Уый арæх аныгъуылы мигъы,
Фæлæ нæ фækæны æнкъард.
Сæумæ йын бандзары йæ тигъыл
Сызгъæрин хуры тын йæ арт.

Уый бахсысти æнæнçой уады,
Вæййы æвзыгъд лæгæн фысым,
Фæллад цæргæс дæр ыл æрбады
Æмæ та ссары ног тых уым!

1965

ФЫЙИАУЫ КУЫДЗ

Фыдгæнæджы къухæй
Зæронд куыдз фæмард.
Йæ хицау йæ разы
Нырхæндæг, нынкъард.

Йæ фосдзугæй иу дæр
Нæ радта «сырдæн»,
Æмæ йын ныссагъта
Йæ лæдзæг пыртæн.

1965

* * *

Æз —æнæсысгæ æхсæрдзæн,
Рынdziæй иугуырæй æрхауын,
Комы абухгæ фæйлауын,
Æз мæ пырхæнтæ фæтауын.

Аз — аңаесысгә әхсәрдзән,
Азәлүнц мә хъәрәй хәхтә,
Сты мә урс тымбыл әртәхтә,
Судзгә стъалытә-цырәгътә!

1968

* * *

Кәйдәр зәрдә биби-хәзнамә бәллы,
Кәйдәр риуы тохы ныфс гуыры.
О, чидәр әфсургъыл тәхгәйә мәллы,
О, чидәр нае ңуды къәмбырыл.

Цы ләг зоны хәхты әевзаг әмә уарзт,
Аңаехъыгдард мәргъты хъәләстә,
Цы ләг зоны худын, хъынцъым әмә масть,
Мә заринаг уый у әрмәстдәр!

1969

* * *

Мә фәндирәй чызджы ңаестмә нае ңағъдын,
Ныллаег нае кәнүн искәй раз мә сәр.
Мән исчи стауа, уый тыххәй нае фыссын,
Мә хъуыдытә, мә бәллицтә — әндәр...

Цы сты былдауән, хиппәлой ныхәстә?
Дәлләмә дәр, уәлләмә дәр зыгуым!
Мә удхәссәг козбау поэтәй федтон,
Хәмпәлгәрдәгәй астәумә — йә хүым.

Циу кад? Фәнды мән — адәммә куыд хъуыса
Кәддәриддәр, зәлангәнгә, мә зард.
Циу кад? Фәнды мән — адәммә куыд худой
Мә рәнхъытәй цъәх уалдзәг әмә цард!

1968

* * *

Нәе домбай фыдәлтә-иу арах дзырдтой
Ныхасы сәе поты хъысмәтүл.

Сәе рәзгәе фәесивәдү цардмә хуыдтой
Әхсаргарды комыл-мәләтүл.

Сәе абонмәе скодтой сәе тугәй фәндаг,
Сәе цинтә — сәүәхсиды сқастыл.

Цы бәлләхтәй тарстысты, уымәй, мыйяг,
Фыдәнхъәл нае фесты сәе азты:

Нәе айсәфти рәстәджы фәлмы сәе фәд,
Сәе намыс нын баззади хәхтау.

Сәе наемттәе нае зәрдәтү уардитыл кәд
Әрттивынц сызгъәрин әртәхтау.

1969

СТЪАЛЫ

Арвы дендҗызы фәтәнәй
Ды цыкурайау зыныс.

Зәххыл байзәрыс дәе тынтә,
Зәххыл алцы дәр уыныс.

Куы дәе цәст хъуызгә ныкъулыс,
Куы әвзист бәхыл цәуыс,
Куы әрныгъулы әврагъы,
Куы әрхәндәгәй ләууыс.

Хъаст дәе чи кәндзән, нае зонын,
Чи дәем атәхдзәни, чи?!
Ды ләдҗы фәндаджы рухсән
Судзгә раппарыс дәхи.

Уарзәгой ләппу чызгайыл
Бары буцдәрән дәуыл.
Сау рәсугъд цәгъды фәндырәй,
Зары буцдәрән дәуыл.

1969

КАЛМ

(Амбисонд)

Сыф-сыфгæнгæ,
 Уæздан хъæллæсы уагæй
 Дзырдта тæрхъусæн:
 «Нал дæ федтон рагæй.
 Аэз рувасау нæ рацæудзынаен хинæй...
 Аербазгъор-ма, ныттыхсон дыл фырцинаей».

Фæзæрдæлхæд æдылы къопша уайтагъд,
 Йæ риуæй судзаг тас кæдæмдæр атакт,
 Аербауад æм, йæ цыппæртыл æрхуыссыд
 Амæ ма фехъуыст иунæг хатт йæ цыzzытт.

1965

БЫДЫР АЕМАЕ ХОХ

Быдыр мæ мад у,
 Хох та — мæ фыд.
 Иу дзы мæ кад у,
 Иннæ — мæ цыт.

Быдыр мын — зарæг,
 Хох та — хъæллæс.
 Се стыр æхсарай
 Ифтонг дæн æз.

Быдыр — мæ хæдзар,
 Хох та — гæнах...
 Фест сын, æвæдза,
 Арвыл цырагъ!

25.08.73 аз

МАЕН АЕРКОДТОЙ...

Мæ сабион бонтæ
 Фыдхæсты фæздæджы кæрзыдтой.
 Мæ сабион бонтæ
 Гагатæ, бибитæ наэ зыдтой.

Мæ сабион бонтæ
 Арыскъæфмæ рагъмæ зылдысты.
 Мæ сабион бонтæ
 Хуыскъæлмæ уәрдоны тылдысты.

Мæ сабион бонтæ
 Сæхицæй лæджы хъару домдтой.
 Мæ сабион бонтæ
 Мæн царды гуылфæнмæ аеркодтой.

11.07.73 аз

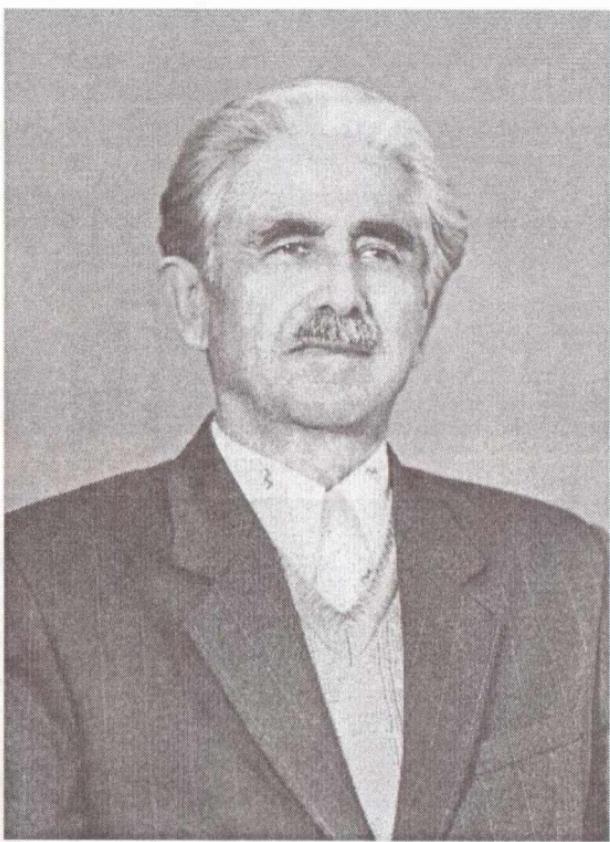
* * *

Мæ рагон мадæлон æвзагыл
 Мæ къух наэ сисдзынаен...
 Хæстонау
 Күы амаелон, уæд-иу мæ цыртыл
 Ныффыссут, курын уæ, иронau!

1967

АЙЛАРТЫ ИЗМАИЛ: 80 АЗЫ

Бинонты къордимә.

Измаил йәх фырт Станислав
әммә йәх фыртыфырт Станиславимә.

БОНЫ ФӘТК

РАЙГУЫРӘН УӘЗӘГ

3

әххыл цәрәгойә үйдәрилдәр змәлы, уыдонәй алкәмән дәр йә рапидын уәзәг вәйиы царды әппәт хәрзтәй зынаргылдаәр әмә уарзондәр. Мәргүтәй бирәтә афәдзы дәргұры зәххы алыварс аерзилыңц қардагурәй, фәлә сын алы уалдзәджы цъәхыл рапидын уәзәгмә әнәртәхә нә вәйиы. Адәймаг йә зәрдәйи дзәбәхән алы райдзаст, хъәздығ бәстәтыл фәхәты цәргә-цәрәнбонты, уәддәр зәронды бонты йә цәститыл фәуайыңц бәлицицаг әмә ахсызгонәй рапидын уәзәг, фыды къона, фыды зәхх...

Әнә мәлгә дуне нәй, әмә адәймагән йә қардвәндаджы кәрон әрәнцайы фыдәлты уәлмәрды сыйджытыл бәстагдәрән, ахсызгондәрән. Цәрыны, уәвүны әмә рәзыны хaimә фыды зәххыл вәйиы ләгән йә сыйджыты хай дәр стыр нымадәй...

Хәстәгәй — әңәгәлонәй, зонгәйә — әнәзонгәйә дзыллаты цәрыны уагыл цы фарны тәгтә бәттыңц хорзәй-әвзәрәй, растәй-зылынәй, уыдон хъомысджын свәйиыңц рапидын уәзәг, фыды къона әмә фыды зәххы ныфсәй, тавсәй...

Туг авд фәлтәрмә хәссы, мыггагхъәстә бакастәй дәр зыны, әмә, искуы иу әнамондәй, әнәзондәй фәстәмә, хәрзаудән адәмәй алчи дәр агуры фыдәлты уәзәг,

фыды къона, райгуырән зәхх. Йә рагғыдәлы уәзәг кәмәй ферох, хуыздәр бәстәтыл зилгәйә, уымән нәдәр мысинағ ивгүйүд ис, нәдәр бәллиццаджы аbon, нәдәр тәхудиаджы фидән...

Мәнән стыр нымадәй, иугәндзоны бәллиццагәй мә фыдизәхх у Ирыстон хохәй быдырмә, фәлә мын уыди дыууә райгуырән уәзәдҗы: иу, не стыр фыдәл Айлар кәм райгуырди Уәлладжыры комы, уыцы Урсдоны хъәу, иннә та, мәхәдәг кәм райгуыртән, уыцы Хъәдисәры хъәу Мамысонгомы. Гъемә, рәстыл куы дзурәм, уәд мәнән әмхуызон адджын әмә зынаргъ сты мә дыууә равзәрән-райгуырән уәзәдҗы...

Айларты мыггаджы равзәрән уыди Уәлладжыры комы Урсдоны хъәу, уырдыгәй фәпүрхытә сты Ирыстоны алы кәмттыл XVII әнусы кәрон, кәнә та XVIII әнусы райдайәни. Уыцы әнусты мыггәгты ралидз-балидзән уыди дзәвгар социалон-экономикон уавәрты әфсәнттә, аххоссәгтә. Чи туджджыны фәңдаанд әмә лыгъди йә тугисджытәй дардәр, кәй хуымзәххы кадавар әфтидта хуыздәр цәрәнбынәттә агурыныл. Хъәдисәры Айларты рагғыдәлтә дәр туджджынты хъысматәй афтидысты Туалгомы Мамысоны әфқәдҗы хус-сарварсмә. Уым әнәвнәлл, әнәхәрд тархъәды сәрмә әртә доны астәу уәлвәзы әрәнцадысты цәрыны уагыл, Хамзелайы тәккә комы дымәгмә. Номәй-номмә Айлары цотәй Хъәдисәрмә афтидысты Тоти әмә Пира, дыууә хәрзәфсымәры. Уыдонәй мә рагғыдәл уыд Тоти, йә фәдонтә та — фыдәй фыртмә нымайгәйә: Заза — Мәхәмәт — Бетъре — Дзаххот. Әз дән Дзаххоты цотәй — әвдәм фәлтәрәй...

Тоти әмә Пирайы байзәддаг Хъәдисәры XIX әнусы райдайәнмә баисты фондз хәдзары, XX әнусы райдайәнмә та — авд, фәлә уыдонәй дәр чидәртә фәстәмә Туалгоммә ралыгъдысты: иу хәдзар — Тибмә, иннә — Лисыримә. Күйд-фәнды ма уыдаид, уәддәр фыдуавәрты уәды адәмәй ләдҗы кармә стәмтә царди, иннәтә рәстәгәй раздәр адзалы фәнданыл әфтидысты, әмә Хъәдисәры гыццыл хъәүән дәр уыди дыууә уәлмәрды, иу — зәронд, иннә — ног. Фыдуавәрты аххоссәгтән сә фылдәр баст уыдысты әхсәнадон боныгъәдым: иуырдыгәй, фыдгәнджытә — арәх, иннәрдыгәй, әнә дохтырты әххуысәй хәңгә-цәүгә низтә адәмы цот кәнын нә уагътой, тугисыны фыдбылызтә күинә нымайәм, уәд...

Ирыстон Уәрәсеймә күинә байу уыдаид, уәд ирон адәм бынтондәр скүйнәг уыдаиккой сә алывәрсты тугмондаг фыд-

гәнджыты ахәсты. Уәдә советон хиңаудзинады руаджы фәзындысты хостә қәугә-хәңгә низты ныхмә, әндәр дәс сывәллонәй авд, аст мәрдисты дзуарәй алыйаз дәр. Гъемә, раст цы у, ууыл сәттын фәхъәуы. Советон цардарәсты заман үйбыр рәстәгмә Хъәдисәры авд хәдзары баисты әхсәрдәс, әмә сарәзтой сәхицән райдайән скъола дәр... Цыбыр ныхасәй, советон дуджы кусәг адәм зындинәдтимә федтой хәрзтә дәр, әмә дыууә хуызы ңаутә дәр рох кәнинаг не сты ног фәлтәртән.

Мамысоны әфциәджы ңағатварсәй цардысты Туалгомы хъәутәй Згыл, Калак, Къамыхцо, Лисыри, Хъылиат, Тыли, Сатат әмә Зәрәмәг, хуссарварсәй та — Хъәдисәр. Хәххон бәстывәрды әрдзон хәрзтәй Хъәдисәры зәххәй райдзастәр, хъәздыгдәрән ңәрәнбынат скәнән нә уыди. Әнусон тархъәдь сәрмә фәрссаг кәмттыл айтынг сты кәрдәгджын уыгәрдәнтә әмә сәрвәттә-хизәнтә. Уәдә тылләгджын хуымтәй — әмбисондән хәссинаг. Сыгъдәг цъитидәттимә — арахән уазал суадәттә әмә суәрттә. Йә алыхуызы халсартә әмә гагадыргытән баннымайән дәр нә уыди...

Хъәдисәры зәхх әххәссыд Мамысоны әфциәгәй Гесчейы коммә Цъанцъахы доны фәйнәфәрсты йә бирәе фәрссаг дәттә әмә кәмтимә. Уымы наз, нәзы әмә зазхъәдәй ласт хъәдәрмәгәй арәэт-көнд уыдисты әнусты дәргұры Мамысонгомы тъәпән сыйджытсәр бәстыхәйттә. Хъәугай сын уыди хъәды хәйттә къазнайы зәххыл. Мидәггаг Мамысоны хъәутә зымәгон сә хуыскъаг фос дәр хастой әндарәны хосәй Хъәдисәры зәххыл, әмә әртә раны сә дарәнты нәмттә базадысты Скъәтты, Уәтәрты кәмтты әмә Челдионты.

Цәвиттоны ныхасәй, Хъәдисәры уәрәх әмә хъәздыг бәстывәрдмә Гуырдзыстон ницы бар дардта 1923 азы онг, пайда дзы кодта Цәгат Ирыстон, әмә йә уәлхох сойджын сәрвәтты сәрдигон хызтысты фосы рәгъяуттә дәсгай дзугтәй. Зәххытә баргәйә, уаргәйә 1923 азы Хъәдисәры бәстә ахаудта Хуссар Ирмә, әмә йә уәды бинәттон хиңауда фәкодта дыууә дихы: Цъанцъахы доны галиуварсы зәхх бакодта Хъәдисәры хъәубәсты бар, рахизварсы зәхх та радта аренды Ныгуылән Гуырдзыстоны Рацъгомы ңәрдҗытән. Үйядыл Хъәдисәры бәстәйи равзәргә уыгәрдәнтә, сәрвәттә әмә хуымы зәххытыл сабыргай Гуырдзыстон әрхәңцид, сарәзта дзы сәрдигон әмә зымәгон скъәттә, уәтәртә хъомвосән, карста дзы

хос, әмә хъәдисәйрәгтән сә фыды зәххыл хуссарварсмә җәуыны бар дәр нал уыди. Иу әмә дыууә хатты нә фәбыңәү сты нә хъәубәсты ләгтә хуым кәнгәйә, хос кәрдгәйә Рацъ-гомы попхихор хицауадимә, рауди-иу дзы Җәфтә дәр. 1937 азы хуссары хъугомы хуым куыд кодтой нә хъәубәсты ләгтә, афтә Оны калачы милицәйи хицау Белаты Тучъа дыууә әмбалимә сә уәлхұс аләууыди уәлбәхәй әмә сәм ехсәй бавзыста, нә зәхмә әвналын куыд бауәндыйстут, зәғыгә. Кәуыл-дәртү дзы Җәфтә дәр әруади, әмә хъалдзәуагыл хъәлдзәуаг әмбәлү: мәстджынәй сәхи нал баурәдтой хъәубәсты кәстәртә, әристой йә бәхәй, әмә ногконд хуымы сыйджыты сәвдилди... Әнә фыбылызәй нә ныууагътаид хъәубәсты: хъаруджынай әгъятыр уыди, әмә дзы Рацъгомы адәм арвытапынгты цыдысты. Фәлә фыдләг әмә фыдбон бирә нә хәссынц, йәхәдәг ахсты фәци әмә никуыңайуал разынди...

Рацъгомы хуымәтәг күсәг адәмимә Хъәдисәры әрджытә хәлар хастой. Уыди нын гуырдзиаг чындытә, сиәхстә. Белаты Тучъа дәр нын хәстәг әййәфта: нә мыггагәй чызг уыди йә фыды әфсымәры бинойнаг, фәлә фыдгәнәг хәстәгән дәр нә бәззыд, зонгәйән дәр...

Паддахвәндаг цыди нә рәэты, әмә әййәфтам уазәгджын. Сәрдәй, зымәгәй Мамысоны әфцәгыл хызтысты дыууәрдәм фәндаггәттә кәм бәхтыл, кәм та фистәгәй әмә ластой, хастой хор, къуымбил, урсаг, җәхх, тардтой фос. Уйядыл Оны калак сси иумәйаг армукъа ирон әмә гуырдзиаг адәмән...

Хәстәгады, хәларады әмә әмбалады тәгтә цас кәрәдзиуыл бастой алы әвзәгтыл дзурәг адәмты, уйяс иугонд цыдысты фәндәгты фарнәй дәр. Фәндаджы рәвдз удәнцой у. Фәндаджы ахастыл зыны йә алыварсы әрджыты удыхъәд. Хәстон Ирон фәндаг паддахы Уәрәсе арәзта XVIII әнусы райдайәны дыууә фәлтәрән, әмә йә былтыл уыди әнцайән хәдзәрттә егъау дзәнгәрджытимә. Уыдоны бахъуыды заман кодтой фәндаггәттә әхсәвиuat дәр. Max хъәуәй Мамысонмә уыди фонд әнцайән хәдзары: иу — нәхи Хидыхъусы, иннә — Хуыры хәдзары, әртыккаг — әфцәгыл, цыппәрәм — Бубы, фәндзәм — Мухъжайы. Уыдоны ләууыд фәндаггәстә әмә сәрдәй, зымәгәй сә хъус дардтой бәлциәттәм...

Советон хицаудзинады азты Хәстон Ирон Фәндаг бәрәг фәуәрәхдәр, фәләгъздәр цалцәг кәнгәйә, әмә йыл

хәдтулгәтә әнционәй цыдысты. Фыдыбәстү хәстү фыццаг әртә азы Мамысоны әфцәгыл зымәджы митуарды дәр әфсады хәйттә хәдтулгәтыл сә цәуынәй нә бандадысты, әмә ләгбәрә миты фәндаг сыйғыдәг кодтой бегарайы адәм бынәттон цәрдҗытимә.

Мамысоны әфцәгыл дыууәрдәм туристты къордатә фистәгәй цас фәңцыдысты, уйй дәр сәрмагонд ныхасы аккаг у алы адәмтү хәларады әвдисәнән... Хәжхон адәмы фарнәй хъомысджын әмә ифтонг уыди паддзахвәндаг... Фәлә үыци хъомысәй фәиртәсти 1944 азы, тәkkә уалдзәджы цъәхыл. Уәд хицауад хәжхон ирон адәмы әвәндөнәй фәлидзын кодта хъулгъайы тәригъәддаг зәххытәм, әмә нәхи фыдәлтык-кон къонатә хәләттаг фесты. Фыдәй-фыртмә ирон адәм сә цардвәндагыл рәдыйдәй цытә әруагътой, уыдонән сәрәвәрән сси худинаджы гаккән кәйдәр түгхъулон бәстәм фәлидзыны цау. Иу кусәг адәмы әнамондәй иннә кусәг адәм амондаджын никәд уыдысты. Хъулгъайәгты тәригъәддәй сә бәстәм әрлидзәг адәмтә фәндаграст нә фесты... Ирыстоны хәхты ма цы иугай хәдзәрттә бazzад цәргәйә, уыдоммә баххуысы уагыл хицауадәй хъусдард нал әрцыди, әмә әдзәрәг, әдзәуәг фәндәгтә дәр фехәлдышты..

Мамысоны әфцәдҗы хүссарварс ма Хъәдисәры Айлартә сәхи бәргә ныффидар кодтой, фәлә сын әнә Туалгомы адәмәй цәрын фәзындәр, әмә уынгәджы катәйттыл фесты: иуырдыгәй, хәстәдҗытә-хиуәттә адард сты, иннәрдыгәй, сывәлләтты ахуыры фәндаг дәр дзәвгар фәдаргъдәр әнә Туалгомы астәуккаг скъолатәй... Дәс азы бәрә ма хистәрты хъусдардәй фәцардысты сә фыдәлты уәзәгыл, стәй иугай фәллыгъдысты быдырмә, әмә ма дзы фәстагмә цәргәйә бazzад иунәг хәдзар, бындары бынхорай... Гъемә, фыдусы фыдәлгъыстау, наз, нәзы әмә заз хъәдәрмәгәй конд уәладзыг ног бәстыхәйттән фондз, әхсәз азмә сә бындурутә дәр цыдәр арбаисты... Әнусты дәргы Айларты Тоти әмә Пираіы байзәддәгтә хәрзуудыбәстә әмә күистуарзонәй цы райгуырән къонайы артдзәстүл фәфу-фу кодтой, уйй баххуыссыд, ныууазал сә бындарәй бынхорты аххосәй, архайдәй... Иугәр нә хъяубәсты уынаффәйи хистәртә күы амардысты, уәд кәстәр фәлтәртә кәрәдзийи хъәр нал бамбәрстой әмә фәйнәрдәмьтү фәллыгъдысты. Бazzади ма дзы, иугай лииззыныл сә чи разән-тард кодта алы дәлгоммә ныхастәй, үыци хәдзарвәндаг...

Ирыстоны кәмттәй мит фылдәр кәм уарыди, уыдоныл нымад цыди наэ хъәубәстә дәр. Хъәдын уәладзыг бәстыхәйтты тыгуыртә цүүппәмбәрзт үйдисты хъуарийә фидар бынгъәтә әмә рәфтиимә, фәлә син үәддәр тәссаг үиди митуәзәй ныккәлынән, фәцудынән. Уыйадыл зымәджы дәргъы сә миттә калд цыдисты рәстәгәй-рәстәгмә әдасдәрән. Сә миттә каләг куынәуал үиди, уәд цудын райдытаиккөй сабыргай әмә син фәстагмә әнә ныккәлгә хос кәм үиди. Фәлә ныккәлгәйә дәр сә хъәдәрмәг ләууыдаид дәвгар рәстәг әнә бамбийгәйә, уымән әмә уымы хихдҗын хъәд у сойдҗын, писиджын, хъәдын цырагъы хуызән, әмә тыңг әрәгмә әмбийи. Цыппар, фондз азмә Хъәдисәры уисәй быд хуымы быру дәр фидарәй ләууыд, уәд цырагъы хуызән нәзы әмә зазәй фаст фәйнәдҗытә дыууә, артә азмә куыдәй бамбыдисты?!

Гъемә, рәстәй хъусәг адәм, әнә иу әфсонәй мәләт дәр наэй. Амард, асаст әмә басыгъдән та хостә нал вәййы... Хъәдисәры бәстыхәйттәй бирәтә стыр митуарды рәстәг ныккалысты, зәгъгә, куы фехъуистон, уәд сферд кодтон сә бабәрәг кәнын сәрды уләфән бонты: ахуыргәнәг афәдзы инна рәстәг у бынтон әнәвдәлон. Хохмә цәуыны коймә мәм хистәр әфсымәр уайдзәфгәнәгай дзуры:

— Ацыйазы бирә митуарды бәстыхай фәцуудытаид, әмә кәд ныккалд, уәд ма йын цы дә зәрды и?

— Фендзынән бынаты уавәртә, әмә кәд бынтон ныккалд, уәд йә хъәдәрмәг уадзгәйә наэ: иунәг әндзалм ракәнын дәр наэ бауагътой хъәдгәстә, әнә стыр аргъ бафидгәйә, әмә наэ тугвәлләйттә ныр ләвар исказмән ныууадзәм?! Цы ма дзы ныйяфон, уыдон бабәстон кәндзынән, әмә сә кәнә ардәм раласдзыстәм, науәд та иу къуым уым сараздзыстәм сәрды мәйтии фәләууынән, — бамбарын кодтон мә хъуыды, әмә уый йә къух ауыгъта:

— Нә дәм бәх и, наэ хәдтулгә, афтәмәй иунәгәй цытә сараздзынә? Кәмә дзы цәуыс, дә хъарм хәдзармә?.. Иунәг әхсәв дзы куы фәуай, уәд лиздәг фәуыдзынә, ме 'нәзонгә ран у, чи дәм цәмәй фәкәсдзәни?..

— Сывәлләтты дәр бәстә фенин фәнды, әмә әнә цәугә наэй.

— Сывәлләттимә — ноджы зындәр, әмә фыдәбоны хай фәуыдзыстут, кәдәм сә кәныс ахәм дард фәндагыл?!

уавәртә хынцгәйә нә фәндыди нә цәуын әфсымәры, фәлә аңыстыстәм...

Къуырийы әмгъуыдәй әртә сывәллонән цы хъуыди дарәсәй, хәринагәй, уыдан уәргъбаст хызынты бафснайдтам әмә Зәрәмәджы онг сбадтыстәм автобусы, стәй дардәр — фистәгәй... Сывәлләттән сә мад әгас нал уыд, әмә иумә арәх цыдыстыстәм кәмттәм, хәхтәм. Сахуыр сты сә хәссинәгтимә коммәгәсәй цәуын мемә. Кәттаг цатыр балхәдтам, әмә-иу әй нәүдзарыл искуы әдасдәр ран айтыгътам әхсәви-ят кәнгәйә. Хуыссәнгарзән нәм уыди gobanы цъәрттә әмә къуым бил рог хъәццул. Гобаны цъары хохаг фәсал гәзәмә хусгондәй нывәр әмә йә хъармы уәлдай — адджын тәф. Арутакәнынән немә хастам кард, фәрәт, әмә хъәдбынты хус сугтә — арәх. Хур рәстәджы дыууә, әртә къуырийы дәр баззадаиккам әрдзы хъәбисы. Иу ныхасәй, фәраәттам хәххон уавәртән, сывәлләттә әхсизгонәй кастысты бынәттон әрдзы диссәгтәм. Хъәдисәрмә цәугәйә та уәлдай әхызгондәрәй тындзыдтой размә. Иу әхсәв Тибы суары фәзы баззадыстәм, стәй аходәнә фәстә Мамысоны доны былтыл аңыстыстәм са-быргай әмә фәссихоры аууаттыл баввахс стәм әфцәдҗы рәбынмә, афтә ныл амбәлдысты әртә әфсәддоны уызы гәрзифтонгәй. Кәрәдзийән салам куы радтам, уәд сә хистәр, капитаны цины, баҳудәгау кодта, әртә сывәллонмә амонгәйә, әмә цымыдисәй дзуры:

— Max әртә ләгәй нә ныфс нал фәхәссәм изәрыгәтты әфцәгыл рахизын, уәд әнахъом сывәлләттимә куыд ныфс-хастәй цәуыс?

— Әмә дзы тәссагәй цы ис? — нә бамбәрстон йә хъуыды.

— Куыд цы? — хәстәгдәр мәм әрбаләууыд, къухтәй алырдәм амонгәйә. — Түгдзых сырдат: арс, бирәгъ, стай... Фыййәутты фосмә дәр ләбурынц.

— Хәхбәсты сырдат күяннә и, фәлә афтә арәх не сты, әмә фәндаггәттәм ләбурой. Зилинц фәсвәд кәмтты, хъәдты фылдәр әнафәтты, әндәр сә боны рухсыл, уәлдайдәр сәрдигон, фәндагмә хәстәдҗыты ницы тәссаг у, — бамбарын кодтон бәстивәрды уаг цыбырәй, уәддәр дызәрдигәй бафиппайдта:

— Сывәлләттимә фистәгәй әфцәгыл хизынән стыр ныфс-хаст хъәуы.

— Уымәй раст зәгъыс. Райсомәй нырмә фистәгәй цәуәм,

әмәе нын уыңы нығас дәтты райгуырән зәхх. Фәсәфқәг цардыстәм, әмәе райгуырән уәзәгыл әз сәәдз азы нал әрләү-уыдтән, сывәлләттә та йәм фыңғат хатт фенеңимә тыңдзыңц, — бәстон куы бамбарын кодтон мә уавәр, уәд әртә ләдҗы әхсизгонәй сә сәртә банкъуистой, стәй капитан аудәнәй загытта:

— Әфсәддон кабель бәрәггәнәг раңыдыстәм фәсәфқәгәй дәлә гыңцыл дәлдәрмә әмәе тагъд фездәхдзыстәм. Нә хәдтулгә әфқәгыл фәуагътам әмәе уә немә авәриккам, науәд сывәлләттә фәлладай тәригъәд сты.

Фәндагонән йә хәрзәмбәлджытә — йә Уастырджийы хәйттә. Сывәлләттә бафәлладысты, фәлә әфсәддонты нығасәвәрды райгондәй размә тыңдзыңц, цыма сә цәттә хәдзармә цыдысты изәры зылдтыты афон. Хъәумә ныкка-сәны былмә на ныйиәфтой әфсәддонтә рог хәдтулгәйы, әмәе дзы удәнцойән Хидыхъусы онг агадтыстәм...

Нә хъәубәстәм искәңәй цәуәг куы фәзындаид, уәд әнә әмбәләгәй на баззадаид... Мах цалынмә хъәуы астәу дзуары раз наудзарыл аләууыдыстәм, уәдмә на үинәг дәр на фәци, әмәе мә хъустә ривад куыройы бын ләууәгау әхситтәй зарыдысты. Дзуары күүбырәй хъәуәвәрдыл мә цәстәнгас ахастон, әмәе зәрдәй йәхи къултыл ныххоста, цыма сәрсәфәни быләй цагъды мәрдтәм акастән. Әртә бәстыхайы ма зыны сауәндәргәй изәры хурныгуылдә, иннәтә цыдәр фесты... Марды кәртмә сабыргай цәуәгау мәхи райгуырән уәзәгмә байстон, әмәе мын сыгъдәг уәлдәфмә уләфт дәр нал фаг кодта: донысыхы әртә хәдзарәй ма баззад биноныджы сисдүртә кәлдтытәй-пүрхытәй, сә хъәдәрмәгәй әхсныф дәр — нал!..

Әмхуызон цыппәрдигъон егъау сигәцдурыл әнцади на хәдзары рәбинаг тигъ, әмәе ма уый цыртау йә бынаты ләугәйә баззад. Фыртыхстәй йыл куыд әрбадтән, афтә сывәлләттә дәр сә хәссинәгтимә мә фарсмә аләууыдысты, әмәе, сусәгәй дзурәгау, кәстәр чызг фәрсъ:

— Ацы ран уыди хәдзар?

— Ацы ран...

— Әмәе цы фәци?

— Нә зонын.., — зәгъгә, мә хъуыдитә арви斯顿ау сәмтъеру сты, цыма хъәубәсты әппәт рәдидтә әмәе фыдбылызтә мән азымәй әрцыдысты... Сывәлләттә сә фыды райгуырән хәдзар фенеңиң цинәй әфқәгыл фистәгәй фәңдысты әмәе

мәнмә кәсгәйә бынтон фыдәнхъәл фәуыдзысты, фәлә сын хъуыди уыцы уавәры уәлдай фылдәр ныфс раттын... Фестадтән әмә сәм дзурын, әххәст уәлмәрә дәр фенәм, зәгъгә...

Дзуары къуыппыл уыди наә уәлмәрә дәр хъәуы әмбисаст-ау, әмә әвәгәсәгәй хәмпәлгәрдәджы бын фәци. Хъәдын цыртытәй ма әрдәгсәстүтәй цыдәртә бazzад, әндәр дзы ингән бәрағ нал и. Уәллаг кәронәй уыд иунәг зәппадз, әмә уый раз куыд аләууыдистәм, афтә наәм зонгә хъәләсәй дзырләуы, сымах та кәцәй фестут, зәгъгә.

— Барис, ды кәцәй фәдә, мах дәр уырдыгәй, әмә дә Таранджелозы хорзәх уәд! — мигъбон хуры әст фенәгау зәрдә барухс.

— Йә хорзәхтәй хайджын ут сымах дәр! — тындзы әхсыз-гонәй наә размә әмә дзуры: — Цы хорз бакодтат, кәй әрцы-лыстут, уымәй! — йәхәдәг ма сывәлләттән хъәбыстә кәнгәйә аивәй йә цәстисыгтә асәрфы, фәлә цин әмә масть хъуырмә куы схәццә вәййынц, уәд сын басусәггәнән нал пәййи, әмә дыууяйә дәр дзәвгар әна дзургәйә аләууы-лыстәм наә хәстәг дзуары раз, цима йә уыйәппәт фыдгәндән өвлисәны, йе та азымы дардтам.

Барисимә (Бутускаимә) наә фыдәлтә уыдысты дыууә хәрзәфсымәры цот, әмә әнәнхъәләй башу стәм райгуыраң уәзәгыл. Уый дәр ацыди йә райгуыраң хәдзар бәрәггәнәг Азәуджыхъәуәй әмә дзы ницьуал ныййәфта. Әгәристәмәй сәе уәладзыг бәстыхайы бинағ систә дәр цыдәр фесты...

Бутускә мын цыбырәй сә фәндаджы хабәртә адзырда: уәзласән хәдтулгәйы дзәвгарәй ныццыдысты мах разәй уыцы бол, семә кусәрттагән фыс нылластой, уәдә әртә кәрдзыны әмә физонәгәй кәд Таранджелозы бын зәйтә-дауджыты ном сардтаиккой фыдәлты хуызән. Фәлә бамәстджын сты рай-гуыраң хъәуы әдзәлләг хуызәй... Кусарт акодтой, сә күнинағтә мах ныццауынмә цәттә уыдысты, фәлә дзуары бын балаууынмә нал сарәхстысты хәдзәртты масть, әмә әхсәвәры размә, пырх хәдзәрттыл зилгәйә, ныхәстым фестәм.

— Цы фесты наә бәстыхәйттә?! — тәрхоны раз ләууәгау фирста Бутускә, әмә царды рәстаг хъәрән бамбәхсән куыд и? Мит наәм бирәе уарыди. Әвәгәсәгәй, әнәсәрфәгәй мөгбәрәц сәләфмиты бын бәстыхай сәтты әмә цуды. Фәлә иш хъәубәсты ногдәр, фидардәр бәстыхәйттә раздәр куыд

фәцүудың тәртібінде күндегі салыныштың зәронаң, тәләссоң хәдзәртті астәу? Үым райгуырдың тәртібінде үздеген арвыстам нә рәзгәе бонтә. Үым уәхсұқаңдастырылғанда үздегендегі хистәртимә хәдзәрттә аразгәйә, әмә дзы уыди иунәг зәронаң ағыуыстардың тиесінде, бирә митуардың тәртібінде жаңа жаңа атас-батас чи кодта, ахәм, әмә уый нә ныккалд, әрмәстідәр үымнан, әмә йәм уыди зиләг, кәсәг. Цы бәстыхәйттә ныккалдысты, уыдонаң даәр хъуссардың күни уыдаид, уәд ләууыдаңккой, фәлә әдзәрәг хәдзар хәләттегі кәниси. Иунәг әмбәрзән хъуары дзы уадымгә күни срәмудзы, уәд дзы уый әффонәй әдзәст-уарзонаң сыйаг цалдаң даңынша атас-батас. Үымнан үәлдай, хъәуы цәрджеңдегі иугай күндегі лыгъысты, афтә талф-тулфәй чи йә бәстыхай уәй кодта раңғонтән, чи йә ағыуысты хъәдәрмәгәй цыдаңтә бидырмә ласта. Цы ма дзы баззад, уыдан та үым ныххәлләттегі сты кәм митиң уәзәй, кәм та бынхорты фәнни-хил-фәннихиләй...

— Митуәзәй ныккалд, зәгъыг, дзуры не 'рвад, фәлә хъәдәрмәг цы фәци, әмбийгә бакодта! — мәестәлгүәдәй фәрсы Бутусқа, кәроннан аххоссәгтә агургәйә, әмә йын ағыуысты хәләттегі бындурултә әгомыгәй дзуапп ләвәрдтой: ахәм раззарға хъәдәрмәг дәс азмә даәр нә бамбийдзәни, фәлә йын йе 'нәххәнтә бағсандайынды әвәлмөнәй, сәстүйтә-тәстүйтә та — артаг... Гөемә цәттәтә әнауәрдонәй, баруагъыдәй әвналгәйә бирәйни фаг нә кәнинц. Туалғомы әдзәрәг хъәуытты хәдзәрттә күндегі ныххәлләттегі сты мидбәстегі бынхорты әнауәрдон архайдәй, Хъәдисәры хъәуыт даәр афтә. Мастән гәррәттә даәр — әгъыг, зәгъыг, әмбисондән баззад, фәлә нә фыдаңты ныхбын фәлләйттә бындарәй бынхорты архайдәй әгәр нылғараптән сты..

Фысымтә нын әхсәвәрлы бәркады фынгтә әрәвәрдтой хәрд, нозтәй, фәлә уазәггады фарнәй нал сахадыңтой: цин әмә мастәй иу фәсәрдәр вәййы... Мәстүйтә та әгәр гуппарәй башынан әмә фәсмонаңыл әфтыңтой, ивгүйдің царды хәрзтә мысгәйә... Сәрдигон цыбыр әхсәвли нә хүйссәг даәр фәллігъд әмә бонаңцъәхәй фестадыңтәм... Сывәлләттә фыдаңты райгуырән уәзәг фенениң цинәй ракызтысты әфциәгил, әмә хъәуыт алыварс әрдзыл уәддәр азилой, зәгъыг, сә хәстәгдәр саунәмьиг-дышында акодтон мемә, әмә ма сә цинаң кәрон уыди! Гагадыргытә — сә тәккә цәттәйә зад. Саунәмьиг әртәхдзастәй әрттывта, әрыскъәфтә сырхуадултәй мәнә-мәнә кодтой, сыйх-

сырәг дзиңдизидай сывәллоны дәндәгтәу хуры хъарммә ныззыхъ-хыр кодта йә сырх нәемгуытә, къабузәг фәрсыләй ныззәбултә пыхсынты... Хәрыны гагадыргұты әнгәстә сты марғхъәстәтә дәр, фәлә зайнинц къудзитыл бәрәг ставдәрәй, әмә сын уыдан дәр иугай бацамыдтон, мәхәдәг хъәдрәбын назы къодахыл сбадтән, әмә әвзорг бонтә тәхудиаджы бәлиццагәй цәстытыл уадысты... Райсомы хурыскастәй изәры хурныгуылдмә нә хъәубәстә гыщыләй стырмә хайджын уыдысты әрдес цинтә әмә мәстытәй. Райсомы зылдтытә-иу аходән размә конд фесты. Хъарм аходән-иу бахордтой фысымәй, уазәгәй, әмә чи йә фәндагыл цыди, чи йә ради күистагмә әвнәлдта... Ныр ру-уатай — заууат... Налдәр фысымәггад, кәй загъдәуыди, налдәр уазәггад... Зәронд кәләддзаг хәдзарәй ма фәздәг кәлы, иннәтән сә бындурутә ныззылдысты, сә арт бамынәг әмә ма сә астәу нәудзар къуыбырыл дәлгоммәйә ләууы фыдәлты уәлмәрд. Хъаләй фыдфынта уынәтгай... Әмә кәд чи уыди әнхъәл ахәм әнәрцыды диссәгтән әрцәуынән фыдәй фыртмә?.. Уырзай әвзәрст хүймәт астәу рацъонтә сәрдигон уәтәр сарәстөй сә хъомвосән, әмә чылыыхдонәй фаджысы бын фәци. Хъәуызәд Таранджелоз карз дзуарәй сыйгъдәджытә уарзта, әмә йәм налдәр зилаң и, налдәр кувәг хидгуысты бәркәдтәй. Дзуар әмә мард сыйгъдәгәй хорзәхты сәрәвәрән уыдысты фыдәлтән. Дзуар әмә мардәй кодтой сомы, хордтой ард нә рәстаг фыдәлтә. Мах, фылусы фыдилгыистау, дәгъяләй ныууагътам нә мәрдтимә нә лзуәртты дәр, әмә налдәр сомыхъом стәм, налдәр ард бахә-рынхъом әнә фыды уәзәгәй...

Сывәлләттә райгондәй фәзылдысты гагадыргұтыл әмә та мәм әрбадзуринц, җәуылнә хәрыс, зәгъгә. Фәлә мын кәлдәрәй ад нал кодтой. Цыфәнды райдзаст әмә хъәздыг ма уәл бәстивәрд, уәддәр хъомысджын свәййи, җавәр адәм дың цәра, уыданы фарнаң. Әмә уыцы катәйттән сывәлләттә цы 'мбәрстөй. Фыдәлты тугәй ма сә рәзгә уәнгты цы 'ртәхтә шидух кодтой, уыданы тавсәй радысты әрдзыл дәр. Залмы сыйфат сыйн къусгәндәй абастон фәсалгәрдәгәй, әмә сә цинән кәрон нал уыди. Айдзаг сә кодтой, әмә не 'мбәлттән комбәсты әрдзы бәркәдтәй — хуынтә...

Фәсаходән цәуыныл куы ныллауууыдистәм, уәд сыйфаттә фенкъард сты: нә сә фәндыди афтә тагъд фездә-хын фыдәлты уәзәгәй... Оны калакмә ма уынәг ныууадыстәм, стый изәрдалынгты рахызыстыстәм әффәгыл...

Райгуырән хъәуы сәфты хабәрттә әфсымәртән күң разырдтон, уәд бамәстдҗын сты. Күистдзагъд ләгән күистафон йә дзоныгъ күң асәтти, уәддәр ма күң батыхсы, уәд фыдәлты цәрәнбонты тугвәлләйттә әвәгәсәгәй зауатмә әрцәүәнт!.. Ләгыл йә рәдидтә әрәджиау әртәфсынц. Нә хистәр әфсымәр ма фәсмөнгөндәй дзырдта, бәстыхайән рагацу исты уынаффә бакәнын хъуыди, зәгъгә, фәлә уымәй размә нәдәр йә ауәйыл разы кодта, нәдәр йә райхалыныл әмә бидырмә раласыныл...

Бынаты ма нә худинаджы хабәрттәм бәстондәр әркәсәм, зәгъгә, дыккаг цыдән кәстәр әфсымәр дәр йә сывәлләттимә мемә фәраст и. Әмгъуыдәй нымад бонты фаг хәринағ әмә кәттаг цатыр немә айстам әмә Тибы онг уәзласән хәдтулгәйы абадтыстәм, стәй уымәй фаләмә — фистәгәй...

Изәрырдәм ныххәццә стәм, әмә әфсымәр нә хәдзары бынат, сыгъадонау, къәйнагәй күң федта, уәд цавдуруау ләугәйә бazzад әмә йәм уайдзәфгәнәгау дзурын:

— Ныр изәр у, әмә нә уыйбәрц ләууынмә не 'вдәлы, афоныл — әхсәвиуаты кой.

— Әхсәвиуатән әрвадмә уыйбәрц бынат уыдзәни, — зәгъгә, фәсус хъәләсәй дзурын райдыдта әфсымәр.

— Омә ды уыдонмә ләуу, әз Тәгәрдҗыны цатыр афоныл айтындзон, науәд талынджы цы ис ссарән.

— Цом әрвадәлтәм, науәд сын хъыг уыдзән, — рагацу әфсәрмә бацыди әфсымәр йә хәларзәрдәйә, фәлә әз мә фәнд нал аивтон, әмә сывәлләттә дәр дыууә къорды фесты уавәрты ахәсты...

Хамзелайы доны галиу фарсмә бахызтыстәм әмә Тәгәрдҗыны фәзы нә цатыр айтыгътам. Йә быны әнгом сәвәрдтам назы хихтә. Гобаны цъәртти бакодтам соцъийы хус хъуынатә, әмә фәлмәнәй — хъарм лыстән. Арәх сугәй къәйдуры рәбын арт бандзәрстам, әмә комбәсты зәдтән дәр әхсизгон күйинә уыдаид нә хъарм әхсәвәры хусысмаг!..

Хуыцау цыдәрииддәр сфаелдыста зайдегойә цәрәгойимә, уыдонәй әрдзән уәлдайаг ницы у, әмә син вәййы уәвынән, рәзынән, цәрынән сәрмагондәй бәрцил бынат, афон. Уыцы әрдзон-гуырдзон уагыл цы зайдегойтә әмә цәрәгойтә нал феввәрсынц, уыдон рәстәгәй раздәр сәхал-сәх барәй фәиртәссынц, Хъәдисәры Айларты хуызән, әмә әнә хай фәвәййынц райгуырәны бирәх хәрзтәй. Мә райгуырән

зәххыл әз дәр цатыр уымән сәвәрдтон, әмәе мыйн рәстаг адәм бамбардысты мәе ныхстуаты уавәр.

Сывәлләттәе цатыры цәркеси уагыл ахуыр уыдышты, әмәе дзаумәттәе бафснайдтой, хъармәр үәләдарәс скодтой, стәй арты фарсмә әрбадтысты фәрсәй-фәрстәм әмәе күң цәмәй афәрсынц, күң цәмәй. Мәй зәрондәй дзәвгар фәкъахыр, әмәе јемыр талынджы стъалытәе сыйгъдәг арвыл цәхәртәе калынц. Әрфәны фәд бәрәгәй зыны. Цыйититә — хәстәг, әмәе күң рууләфынц, үәд сәе үддәзәфәй тархъәдтәе базмәлынц, дәттәе хәкъуырцәгәй ферхәцынц... Әрдзон фәткәй алы бәстивәрдән дәр ис йәхи сәрмагонд миниуджытә: күң уыг бауасы Назджыты рагъәй, күң ололийы фәдиси хъәр әрбайхъуысы комы хъәләсәй, әмәе сывәлләттәе цымыдисәй афәрсынц, уый цәй хъәр у, зәгъгә. Гъемәе, куыддиссагдәрәй фыдәлты таурағытән цәй әнә дзургә и рәзгә фәлтәртән. Ололи у маргъ. Зәрныгай тәхы тагъд. Боныгон әй нае фендзынае. Фәзыны әхсәвигәтты сәрди әмбиси. Фыдәлтыккон таурәгы куыд бazzад, афтәмәй раджы кәддәр уыд комбәстән рәгъаугәс, әмәе йын тыхгәнджытә иу мәйдар әхсәвы йә рәгъау фәтардтой. Фәцагуирдта ма сә, фәлә нае разындысты. Гъемәе, йә рәгъауы мәстәй фестади маргъ әмәе үәдәй фәстәмәе фәдиси хъәр кәнен тархъәдь, йә рәгъау агургәй...

Стыр фәсахсәвәртәм арты фарсмә фәбадтыстәм, стәй цатыры лыстәнүл нәхи әруагътам, әмәе сывәлләттәе фәлладәй уайтагъд афынай сты, мәнән мәе хүйссәг фәлыгъли... Райгуырән хъәубәстәе раздәры цардхъомәй цәститыл уайы, әмәе хъуыдитәе арвистонау сәмтъеры вәййынц. Арханын исты райгонд хәрзтыл хъуыды кәнүнүл, фәлә, дәлимонтай, сау әндәргтәй зилинц мәе алыварс нае хъәубәсты хәләттагәнджытә, әмәе мыйн цатыр фестад арф, уынгәг талынг хъоргъ... Күң дзы афәлмәңдиңтән, үәд сабыргай рахызтән ирни рухсмә әмәе мәхи донгуырәнмә ныйистон нозтвәллалуу, үәдәе цъити доны уазаләй буары үәлдай тәвд кәд фиссәттид, уынгәджы хъуыдитәй сәримагъз фервәзи. Фәлә мәхи күң ахсадтон, үәд доны иувәрсты къахвәндагыл бафтыдтән цәмәндәр, әмәе цәститыл хъәубәсты күрәйттә аудышты... Цыппар күройы — гыццыл хъәубәстән, иуәйинни рәвдзәр әмәе әфснайдәрәй. Сәе фыдтә, зырнәй зыллую, әмхузыон аивәй рәвдидтой адәймаджы цәстәнгас. Изәрни хурныгуылдәй райсомы хурискастмә сәе алчидәр фондз

пути хор әрыссадтаид әнә уәлдай фәкәсәгәй, әмә сә хусысмагәй Хамзелайы ком уәлдай райгондәр уыди иннә кәмтты астәу. Цыппар куыройы ссад хойрагәй фәхынцыдтой сә бирә уазджыты фыдәй фыртмә Хъәдисәры хъәубәстә, әмә уыдон та цы фесты, зәгъгә, сыл радыгай куы азылдтән, уәд — ног диссәгтә: куыройы фыдтә — нә, агъуындәны хъәдәрмәг әмә дурын къултәй дәр ницыуал бazzади... Ау, хъәддҗын бәсты куырәйтты нүкты дәр сугән басыгътой мыггаджы әгадгәнәг биндартә?! Сигәцдурәй конд фыдтән дәр митуәзәй асәттынәй тарстысты?.. Цы фәуыдаиккой? — фәрсын мәхи, әмә мыл мә мидсих, фыдәнәнгәнәгау, йәхинымәры баҳуды, арсы уыныс, зәронд цуанон, әмә ма йын йә фәдтә та чердәм агурыс, әви бинтондәр дәе хъару асаст ныхстуаты әнәныфсәй?

Хъәдисәры куырәйтты фыдтәй иу уыди йә рәстәджы равзаргә галы аргъ, әмә сә фәстаджы бинхортә рацъон сирх сәнныл ныууәй кодтой... Гъемә налдәр асастән вәййы хостә, налдәр амардән, фәлә царды әңәг хъәрән та бамбәхсән нәй. Мәсүг йәхи мәнгдурты ахкосәй фәңуды әмә фехәлы. Нә хъәубәстәй, хуыдымы тарст галау, талф-тулфәй әдәмә чи лыгъди, уыдон дәр әнәрхъуыды разындысты ләгъз быдыры цәрныны цинәй, әрвадәлты фәлләйттыл зыд әмә кәрәфәй чи фәхәлоф кодта, уыдон дәр цәттәтән фәуын әнхъәл нә уыдысты. Уыйадыл хъәу федзәрәг, әмә әдзәрәг хъәуән — рувас әлдар...

Уыци уынгәджы хъуыдитә кәнгәйә цатыр цалдәр фәлтәрән абәрәг кодтон, уәдә сәхи әвдjidәй сывәлләттә куы рапхъал уой, уәд мә кәм агурдзысты, әмә уыци кары фәтәрсынән бирә нә хъәуы...

Бонырдәм ма гыццыл арәдз-мәдзә кодтон дыдзы мәйрухсмә, фәлә мә әнахуыр фынтае сә бини скодтой, әмә фехъял дән... Уәдмә сывәлләттә дәр боны рухсмә базмәлidyсты, әмә сә фестынмә арт акодтон цәттә сугтәй, стәй сәхи ахсыны фәстә — аходәны кой, уәдә куыд?. Ләг иугъәдоны фәндагонәй амәлтән конд у. Фыдәлтәй иу ныхас ахәм бazzад уайдзәфы хуызы: «Зымәдҗы тымыгъы әфцәдҗы рагъыл әддзәкъул чи нәма әрбадт, уый зынтән цы зоны!» Зымәдҗы карзы астәумә миты әфцгүитыл иу әмә дыууә хатты нә ахызтән кәм иунагәй, кәм та әмбәлтимә. Бавзәрстон митзәйтә әмә дурхауәнты, ивылд дәттә әмә саха ләсәнты

тас дәр бирә хәттыты. Уәдә әххормәгтә, бәгънәджытимә мә цардвәндагыл федтон дзәвгар зынтә җексәнадон уагәй. Ди нырма күйдзы бәләгъәй дон нәма банизтай, зәгъгә, арәх хъуистон хистәртәй, әмә рәстыл дзургәйә, рәстаудән кәнгәйә күйдзы бәләгъәй дәр дон бирә хәттыты банизтон, фәлә мын райгуырән уәзәджы сәфты хабәрттә тынгәр батых кодтой...

Аходәны фәстә сывәлләттә гуппарәй уыгәрдәнтыл апышты, гагадыргытә агургәйә. Мах дыууә әфсымәрәй хъәуы алывәрсты әрзылдыстәм, хуызисәгау әркастыстәм фыдәлты уәзәгмә, стәй Уациллайы нәүдзар къуыбырыл фәрсиләй әрбадтыстәм әмә йә афарстон:

— Күйд дәм кәсүнц ныр хъәубәсты хабәрттә?

— Сәфтәй уәлдай дзы хорзәй ницы и, — сабырәй дзуапп ләтты, фәлә, тәрхоны раз ләууәгау, хуыздзыдәй ныиффәлурс.

— Әмә уыңы сәфты хабәртты нәхәдәг ницы ахкосджын стәм?

— Нәхи аххостә дәр дзы ис, фәлә дыууә азмә бәстыхәйтты хъәдәрмәг күйд тағыд әрбайсәфти?

— Дзәгъәл, әнәфыйайу фосы тугдзых сырдтә күйд ныпшырх кәнүнц, афтә әнәхицауәй, әвәгәсәгәй фәтар сты хъедәртты хъәдәрмәг дәр. Иугәр агъуисты цыппар къуләй иу куы райхалай, уромән астәуыцәдҗындузтәй дыууә куы раппарай, уәд зымәг митуәзәй фәңуды әмә ныккәлы... Ди ма нәхи бәстыхәйтты әнәхъәнәй әрәйиәфтәй фыңцаг раңыдән? — фәрсүн әй бәстон.

— Хибарәй цы скъәт уыди, уый әмә хордон нал уыдисты, инна — әнәхъәнәй.

— Халгә та дзы цытә ракодтай?

— Холлагдоны әртә күулы, стыр уаты, тыргыты бинаг әмә уеллаг астәрдты фәйнәджытә, стәй дыууә дуары, — номәй-номмә ранымадта.

— Гъемә, рәстыл куы дзурәм, уәд нә фыды арәзт бәстыхәйни сәфты сәйрагдәр ахкосджын уыдистәм нәхәдәг. Иугәр быдырмә ралыгъыстәм әнәхъән хәдзарвәндагәй, уәд бәстыхәйтты аслам аргыыл дәр кәнәе уәй кәнүн хъуыди, науад та уыдисты бәстон райхалинаг, әмә быдырмә раласинаг... Фәлә нәм уыңы әрхъуыди нә разынди, әмә фыдәлты раз тәригъәдҗын фестәм, нә кәстәрты раз — къәмдәзастыг.

— Митуәзәй кәд цыфәнды калд ныккодтой бәстыхәйттә, уәддәр сә уагътаиккой, — дыууә, артә азмә равзаргә хъәдәрмәгән бамбийынәй тас нә уыди, — азымы дары әфсымәр арвады, фәлә бирәгъән әмбисәндә хәссәгау уыдысты йә масты катәйттә, әмә мын қаронмә зәгъын кодта мә хъуыдтың:

— Арвадәлты аххосәгтыл куы дзурәм, уәд ныл бон базәр уыдзәни әнә исты хуыздәр уынаффәйә. Куыд нып-пирхытә стәм быдыры алы рәтты, уымәй дәр бәрәг у, қәрәдзийи цас әмбарәм, уый. Бәстыхәйтты хъәдәрмәгәй әмбийгә дәр ницы бакодта, сәғтә дәр. Се 'нәхъәнты бағс-найдтой бынхортә, иннәты артагән фәсигътой. Мә фыццаг әрцидмә ма нә хәдзары хъәдәрмәгәй иу аладзыд бынхъәд баззад, әмә уый хырхәй куыд лыг кодтой артагән, афтә сә разынәнтај әруыдтон бинокләй... Бынхорәй бындар әрвад йә фыны цәмәты бәллүди, уыдон хъаләй федта. Цәстмәхъус әмә цуронәй разәнгард кодта әрвадәлты куыдхуыримдәрәй быдырмә лидзыныл, әмә радыгай куы фәцыдысты, уәд сын сә цәрәнбонты фәлләйттыл фәрсиләй әрбадти. Бәстыхәйттәй уәйгонд цы 'рциди, уыдон ма әнәхъән базза-дысты, иннәты фехалыныл бацархайдта, әмә сә быны дуртә дәр цыдәр фесты... Уәдә ма әрвадәлтәй фәстәмә исчи әрцәуынвәнд куы скәна, уымәй тәрсгәйә быныстәрд сәвәрдта хәдзәртты бындурыл дәр: фәндаг чи арәзта, ахәмтән ахафын кодта суанг скъәтты дуртә дәр...

— Афтәмәй мидбылты худгәйә аудәны ныхәстә кодта, куы лыгъдыстәм, уәд. Бәстыхаймә дә цәст фәдар, зәгъгә, йын хәдзары дзаумәттәй дәр цыдәртәм амыдта нә мад, фәлә уыдонәй дәр ницыуал разынди, — йә зәрдыл әрләууыдысты уәды хабәртә әфсымәрән.

— О, әүүәнкджын ләгыл фәдзәхстат уә фыды фәлләйттә... Артә хуызы хәцәнгәрзтә баззад фыды әфсымәрәй, әмә уыдон дәр сә фыццаг скодтат, цыма сын хос әвәрын, ие цәхх дарын хъуыди бәстон әвәрдәй!

Мәхи зонынхъом куы фәдән, уәдәй фәстәмә әз уыцы хәдзары ләгты аразән хъәдәрмәгыл батыхсә никуы федтон, фәйнәгфадән хырхыл нә ахәцыдысты, афтәмәй ныр быдыры артә раны уәладзыг хәдзәрттә аразынц Хъәдисә-ры кәлдзаг бәстыхәйтты әвзаргә әрмәгәй... Сабыргай, әнә уәлдай тыхкуист әмә хәрдзтәй... Сәрды хъарм бонты — хохы, зымәджы уазәлтты — быдыры...

— Аевзәр нә цәрынц, фәлә сәм, лыстәг фосәй уәлдай, стуртә нә федтон.

— Стуртән бирәх хос кәрдүн хъәуы, әмә цәуыл сәхи фыдәбонәй марой. Цәттәйә сын — ахсыр, цыхт дәлә раңызатты фермәйы, әрмәст сәм радуцинмә фәкәс, — асайдтой нә царды хузызивәнтә сә фәдыл.., әмә нә сывәлләттә исдугмә айрох сты...

Фәссихорәй изәрмә ма бәстывәрдыл фәзылдыстәм җәгатәй хуссармә, стәй сывәлләттән фәстәмә здәхыны кой куы скодтон, уәд фенкъард сты, куыд тагъд, зәгъгә. Фәлә рәстәг — домәг, уавәртә — аразәг: дыууә 'хсәвү ағъуыс-сәгәй афәлмәцыдтән әмә әртыккаг райсом сатәгыл әфцәгәй рахызтыстәм...

* * *

Әнарахст фыйяуән, зәгъы, куыдфәндыйә архайгәйә си-хор бахәрыны размә сәрвәты йе 'хсыры къус акалд, әмә изәрмә фәсмөн кодта, хузыздәр ран әй бәстондәр куы авәрдатин, зәгъгә... Хъәдисәры Айлартә дәр ма әрәджиау бам-бәрстөй сә талф-тулфәй лиздыны рәдыйдә, фәлә, фат куы фехсай, уәд ын әрцахсән нал вәййы. Бәстон араэз хәдзәртты фехалынән бирәх рәстәг нә бахъуыди, фәлә сә бынаты ныр иумәйаг әңцайән саразын дәр фәзын алырдәмьты хәцгәйә. Лудәны хъарм ныхәстәй ма мыггаджы ләгтәй кәйдәртү фәндыйд кәлддзаг бәстыхәйттәй иу уәддәр бацалцәг кәнын әмдыхәй, фәлә сур ныхәстәй хъуыддаг нә рәзы. Әз ма Иликъойы фырт Агуыбеимә сәрмагондәй ацыдтән, уәдә кәд сә бәстыхай фәстәмә къухы бафтид, цы аргыл әй ауәй кодтой, ууыл әдзәрәгәй хәләттаг кәныны бәсты. Фәлә нә фәндөнәй ницы рауд... Әртә сәрды дзы фәдфәдыл җәрәг нал вәййы, зәгъгә, нын дзырдта Андрей (уый ма бazzад хъәуы цәргәйә), әмә йә фәстәмә балхәнынән бирәх әхца нә бахъеуләзени, әрмәст у бафидәрттә кәнинаг. Үйядыл уәладзыг бәстыхайән йә бынывәрды җәдҗындзтә ногәй раивтам, систә самадтам. Уәле тыгызыры ағъуындән әрмәг кәмдәртү байгом, әмә уыдан нә иннә ныццауынмә Андрейы бар бакодтам... Гъемә нә фыдәбәттә фәдзәгъәл сты: нал сразы хәдзары хицуу йә ауәй кәныныл кәнәе йәхі фәндөнәй, науәд та өрвады ардыдәй...

Уици сайды фәстәг фыды уәзәгмә ныццауинаг нал уыдтән,

фәлә әдзух цәсттылы уади. Быдыры цәргәйә әхсәв фын куы уыдтаин, уәddәр хәәбәсты әрдзы хъәбысы... Иу сәрд та нал фәләууыд мә зәрдә әмә иунәгәй уым баләууыдтән Майрәм-ты размә... Хәцәнгарзәй мәм ницы уыди, фәлә мә цатыр цынти маңынан күнәттәм бинокләй уәddәр фәкастаин, фәлә та фәстаг цыдән дәр мә фәндәтә фәсүкк сты: хъәумә схизәни мыл әрвадәлтә хәрхәмбәлд фесты, әмә уыдомә әфсәрмәй баздахтән... Фысымтә сәхәдәг дәр дзәвгар уыдисты, әмә ма сәм цалдәр та — уазджытә. Уыйәппәтән хәринагимә хүйссәнтә дәр хъәуы, зәгъгә, рагацу катайттыл фәдән...

Хәдзары әфсин кәрдзындәттонәй — цәстуарzon әмә нын уәлдай буцдәрән әхсәвәры фынгтыл паракатәй дыууә хүйзы сойджын дзаджджынта карз нозтимә әрәвәрдта. Фәлә хәдзары хистәр стыр ныхәсттыл схәцыди, фәлхатәгәй дзургәйә, әмә фынджы сыгъдәг бәркад цәсты на сахадытта...

Фәсахсәвәр тыргымә куы рахызтыстәм, уәд фәлмән хъәләсү-уга әруагытта, аудәнәй дзургәйә:

— Дәүән амы царды фадәттә амонын нә хъәуы, әмә дәм мә ныхас хъыг ма фәкәсәд! Фәлә фәстаг азты дәргы бәрәгә юзәрдәр фесты комбәсты цәрыны фадәттә. Кәстәр ләппу ма дзы иунәгәй йәхи ныффидар кодта, әндәр ам цәрынән нал бәззы. Уымә зәрдәхсайгәйә әфциәгыл амәлттәй цы рахизын, әндәр мә дзы фәләууын нал фәндү... Әлхәнәггаг, ласәггаг хәринагәй уыйбәрц уазджытә әнцион хынцән не сты, әмә ләппуйән тыхамәлттәй йә уә әрдуәйә нарәгдәр свәййи сәрды мәйтү... Әрвадәлтә сәрды дәргы цал фәлтәрәй әрцәуынц афтид армәй, уал ләггәдтә сын кән, стәй ма хъәстаг дәр фәуыдзынә. Уәд ма цы гәппуадәй цәуынц ардәм? Цәрынән сә нал хъуыди Хъәдисәры зәхх, фәлә сә дыууә боны уләфынән хъәуы ныр, — куыдфәстагмә куырмәлхынц фесты йә хъуыдитә, фәлә мәнән, йәхи загъдау, уымы әрдзон уавәртә амонын нә хъуыди әмә йә ныхәсттыл разыгәнәгу загътон:

— Раст хъуыды кәнис: нә фыдәлты уәзәг цәрынән нә, әхсәвиуат бакәнынмә дәр нал бәззы, уыйбәрц мәгуыр сси мыйгаджы бынхорты азарәй...

Фәстаг әхсәв ма фыдыуәзәгыл фәрафт-бафт кодтон әрвадәлты хәдзары, стәй боныцъәхәй фестадтән, уазал донәй

мәхи ахсадтон әмә тыргъы рахизәны цәуынәввонгәй күйдләр аләууыдтән, афтә хәдзары әғсин әхсирлы къәртәимә мә размә фәци әмә диссагау афарста:

— Кәдәм уа раджы?

— Райсом мә быдыры әхсизгон хъуыддаг и, әмә афоныл куынә сәмбәлон, уәд зәрдәхудтәй бázзайдзән, — зәгъгә, стыр хъыгагән, әфсон ссардтон, әмә хәрзуудыбәстә сылгоймаг бакатай кодта:

— Тәхудиаг, әмә ныр фистәгәй күйд фәцәудзынә?!

— Йә къәхтә радыгай размә айсдзәни, әмә афтәмәй, — лазуры йәм тыргъы иннә кәронәй йә сәрыхицау.

— Омә әххормагәй дәр күйд фәцәудзынә! — йәхицән билнат нал ары хәдзары әғсин. — Мәнә ногдыгъд әхсирәй уәддәр аназ, — хъәдын къусы дзы фелвәста.

— Гъемә урсаджы адән фәуәд дә цардамонд! — анызтон әй тыхдоинийау әмә сын хәрзрайсом загътон...

Уәддәй фәстәмә райгуырән уәзәгыл нал әрләууыдтән... Хуыздәр бәстә, мыйяг, не ссардтон цәрынән әвәлмон стыр фәлләйттимә. Мә зәрдә дәр ыл не сивтон. Зымәджы хъызыты куы ахизин Мамысоны әффәгыл әвәддәй астәумә митыл, уәддәр әхсизгонәй ныуләфин нә хидыхъус. Фәлә цыбыр рәстәгмә фыдләгты азарәй Ирыстоны әхсәнадон боныгъәд афтә әваст йәхи аивта, әмә Мамысоны әффәг сси паддзахадон арән капиталистон Уәрәсейи капиталистон Гуырдзыистоны астәу. Гъемә Хәстон Ирон Фәндагыл сәрибарәй цәуәнтә нал и. Кәд Гуырдзыистоны батьоно хицау Уәрәсейә господин паддзахмә мән тыххәй хуынды гәххәтт ныффысса, уәд мын уылзәни мә райгуырән уәзәгмә ныккәсыны бар, науәд — нә!!!

* * *

Кәйдәр, зәгъы, уынджы фәнадәуыди, әмә йә худинаджы қибар бинонтәй сусәг кодта... Дунейыл фәдиси дзәнгәрдҗытә цегъынц иугъәдоны сәрбәрзондәй Уәрәсейи ног хицауад, мах демократон паддзахад аразәм, зәгъгә, фәлә бәстәйи десгай хицән адәмыхәттытән әдәрсгәйә сә фыдәлты зәххыл налдәр цәрыны бар и, налдәр цәуыны. Советон Цәдис куы феҳәлл, уәд Ирыстоны хәххон зәххыты хуссарварсы кәмттә шымад әрцидисты Гуырдзыистоны паддзахадыл. Үйядыл Арвыкомыл цәуджытән Ирыстоны паддзахадон арән нысангонд ғрцыди Ларсы, Уәлладжыры комыл цәуджытән та — Захъайы.

Куыд фәзәгъынц, хәрәджы цин — дәндагәй: нә фыдаелтә фыдаей-фыртмә цы хуссарварсы зәххытә февзәрстөй уырзәй, уыдонмә сә абоны цәрәеццаг фәлтәртә ницыуал бар дарынц. Скәсәнәй ныгуыләнмә Ирыстоны хуссарварсы зәххытәм уыди фараст раны әфңгуытә дыууәрдәм цәуынән, әмә уыцы әфңгуытыл ныр, паддзахадон арәнты номаёй, ахизән нал и әнә бардзырды әвдисәндараёй. Үәлладжыры комы арәнгәстә гәрзифтонгәй цалдәр азы фәләууыдысты Буроны (Үәллаг Цүалыйы, стәй Зәрәмәгмә сивтой, әмә Туалгомы цәрджытән сә зәронд үәлмәрдәтә, дзуәрттәм бацәуынән дәр хъуыди табу кәнин арәнгәстән. Фәстаг цыдән ма Мамысонгомыл мә зәрды уыди азилын әмбәлттимә, әмә нә арәнгәстә Булкъаты къуыбырмә схизын дәр нал уагътой...

Хәйрәг, зәгъы, арытәй цәнды үәлә бадти, әмә йә мәгүир ләг фәрсү, чи дә басыгъта, зәгъгә. Уый йын кәүәгау дзуапп радта, мәхи, дам, мәхәдәг. Ирыстоны зәхх Цәгатәй Хуссармә фәстаг азты әхсәны галдзармау баруад бынәттон хицауады аххосәй, интернационалистон зондахасты сәрбәрзондәй кәсгәйә. Уыцы зондахастыл ләугәйә фидәни ирон адәм сә «фырзәрдәхәларәй» әнә ФЫДЫУӘЗӘГ күни фәуой, уымәй тәссаг у...

ЗӘРОНД ЛӘДЖЫ МЫСИНӘГТАЕ

Мәхигъәдәй цы фәцалх дән дамгъәтә кәсын, фыссыныл, әндәр мын скъолайы ахуырән фадат нә фәци, әмә хұымәтәджы саугусәгәй бazzадтән. Күсәг ләгән та уәды ирон хәдзары бирә змәлд үыди сәрдәй, зымәгәй. Әғуыстәй хәдзармә бәркәдтә нә цыди. Гъемә, ме 'нахуыргонд фыдаелтау, әз дәр кусын уарзтон әмә уәды ирон царды әнәфыст чиныг хидкалгәйә бакастән. Мәхи уды фыдаебонәй, фәлтәрәнтәй баяздон-бавзәрстон царды ад йә бирә цинтә әмә мәстытимә.

Фыдәй фыртмә ирон адәмы царды сәйрагдәр хъаймагъ баст үыди фос әмә зәххы күисты әфтиәттыл. Фосы күистәй хаудта хәдзармә сойаг әмә урсаг, фыдызгъәл әмә къуым бил. Конд хұымы уалдзәг цы байтыдтаиккам, уый фәzzәг карстам, фәzzәджы цы хортә банаң кодтаиккам, уыдонәй хәрдҗын уыдистәм афәдзы дәргъы. Әнә хәргәйә күид

нæй цæрæн, æнæ кусгæйæ дæр — афтæ. Сывæллоны дæр хæрын æмæ дарын хъæуы, карджын адæймаджы дæр. Хæринаджы ад, дарæсы хъæрмимæ сывæллон цумахъомæй фæстæмæ куысты уæз куынæ хата-æмбара, уæд æм адæмы хуыздæр уагыл фидæны фæзминағ удыхъæдмæ æнхъæлмæ кæсæн нæй. Уыцы уавæр фыдæлтæ хорз æмбæрстoy æмæ æмхуызонæй архайдтой рæзгæ фæлтæрты куыстæгты уагыл ахуыр кæныныл.

Ирон фæрнджын бинонтæн уыди иу нæлгоймаг хистæр, иу та — сylгоймаг æфсиң, æмæ уыдоны уынаффæйæ цардысты. Бынатæй æлдæйы куыстмæ архайдтой æмзонð, æмвæндæй. Стырæй чысылмæ æгъуджын бинонтæ зыдтой бартимæ хæстæ, æмæ нæдæр сæ хистæрæггаг баззадаид рохуаты, нæдæр сæ кæстæрæггаг. Уавæртæ ахæсты бинонтæй кæмæн цас амыдта йæ хъару, уйбæрç æфтиæттæ хаста æхсæны бæркадмæ, райондæй кусгæйæ. Рæстагæй хæрзуыбæстæ бинонтæн хæринағ æмæ дарæсы цинæй къаддæр нæ уыдысты районд куыстæгты цинтæ-æхсизгæттæ. Районд куыстæгтæ æмæ æхсизгон фæллæйтты бындурыл амад цыдысты ирон фарны мæсыгæн йæ цыппар фисыны...

Дзæвгар бинонтæ уыдыстæм: мад æмæ фыд, æртæ æфсымæры æмæ дыууæ хойы. Эмбаладтæ аразыны размæ æмхуызонæй куыстам, фыдæлтæй нын цы хæйттæ баззад хуымæй уыгæрдæнмæ, уыдоныл, æмæ мæгуыр нæ цардыстæм хæххон уавæртæ. Кусæг фосæй нæм уыди дыууæ галы æмæ дыууæ бæхы. Уыдонæн бæстон араæтæй, æфснайдæй — кусæндзаумæттæ. Хуым кодтам хæдæдæй. Нæдæр нæ уæрдон курын хъуыди, нæдæр гутон æмæ æфсондз. Хъомвосæй дардтам фынндæс сæры, лыстæг фосæй — сæдæ, æмæ зымæгæй, сæрдæй хызтысты хæхбæсты нæхи хъуслардæй. Сæрды фосæн — сæрдигон уæтæртæ, зымæджы — зымæгон скъæттæ æндараены хосимæ. Цумахъомæй фæстæмæ хæдзары лæппутæ уыдысты уæлыгæстæ æмæ фыййæуттæ, сæрбостыл хæдæжытæ хуымгæнæнты, æфтауцгæнæнты, сугласæнты. Цумахъом чызджытæ та — донхæсджытæ, хæдзар æфснайджытæ, фослуцджытæ, цыхтахсджытæ, фæсмынмигæнджытæ, хæринағыл архайджытæ сæ мадæлтимæ. Хæдзары куыстытæй уатон рынчын аззадаид цух, æндæр бинонтæ мыдыбындытау æмyzмæлд кодтой. Хæххон уавæртæ хорæй кадавар æйяæфтой адæм, æмæ сæ хъуæгтæ æххæст кодтой быдырты тыллæгæй: афæз дыууæ хатты ластой уæрдæтты быдыры хорæй — фæззæг æмæ сæрды райлиæнты, æндæр куыстуарzon, бонзонгæ бинонтæн сæ бон цæрын уыди рæстæмбисæй хæхбæсты бæркадæй...

Советон хицауад бәстәйы алы кәрәтты күң әрфидар и, уәд адәм нымад азтәм дыууә фәлтәрән әрцидысты сыйдәй мәлынмә, хъәздгуытәй мәгүырты астәу цы карз хәст бацайдагъ, уйй азарәй. Дыууә хаттән та губыныңзаг къәбәр баҳордой, сәрибәрәй сын хицауад зәххы әмә фосы күистытән фадат күң радта, уәд. Уыңы әхсәнадон боныңгәди фәлварәнты, фәлтәрәнты фәстә, күсәг адәм әнхъәл күңд нә уыдысты, афтә хицауад бавдәлд әмә әваст дзылләтү дыууә дихы фәкодта: иутә — бонджынтае, иннәтә — мәгүыртә. Бонджынтае — куләктә, мәгүыр адәмы исбонәй цәрдҗынтае — тугцыртә, адәмы знәгтә. Мәгүыртә — ногцард араздҗынтае, сәхи фәллойә цәрдҗынтае. Зәххы, фосы күистәй фәлләйттә чи скодта, йә чъиухид къоппәй кәмән калд, сәрдәй-зымәгәй фосы фәдым рәхсад әрчъиты чи хатти, уыңы фыдәбайнәгтә — ногцарды знәгтә, дыууә сәгъән гәсән чи нә бәззың, бәхыл сарғы сәвәрын чи нә зыдта, уыңы магусатә та — ногцард араздҗынтае әмә бәстәйи хәрзгәндҗынтае!

Хъәубәсты цәрдҗынтае бонджынтае әмә мәгүыртыл дихтә кодтой бынәттон хицауад, уыдоммә дзырдә хастой әппәтү мәгүирдәртә, фыдәлты зәххынтае гәппәлгай чи фәүәй кодта фырмагусайә, бәх әмә гал кәмә нә уыди, уәрдон кәй кәртмә нә тылди, ахәмтә. Мах хуызән рәстәмбис цәрдҗынтае дәр уыңы әнәхәдзәртә кулакты номхыгъдмә хастой, фәлә хиуәтты, зонгәтү фәрцы фервәзтүстәм уыңы фыдбылызәй. Афоныл, әнә уәлдай быңәу ныхасәй нә фыд әмбаладмә радта дыууә бәхы, уәрдон, тауинаг хор, гутон әмә сәдә фыстә, фонд сәры та стуртә. Зәхх хуымәй, сәрвәтәй, уыгәрдәнәй, хъәдәй нымад әрциди паддзахады исбоныл. Хицән хәдзәрттән ма бazzад цәхәрадоны гәппәлтә, афтәмәй бацыйдистәм колхозмә рәстәмбис цәрдҗынтае номәй әмә райдытам ног цард аразын. Уынаффәгәндҗынтае уыдысты күсәг адәм нә, фәлә хицауад күңдуәлдәрәй. Хъәубәстән уыди әртә хицауы сәрмагондәй: хъәуыхицау, колхозы сәрдар әмә партион разамонәг, стәй уыдонаи дәлбар әхсәны күсдҗынтае — дыууә сәрдарән фәйнә хәдивәджы, хыгъдхәссәг, хъуыдаджы гәххәттүтә фыссәг. Уыңы әхсәны ләгты әвзәрстий хъәубәсты күсәг адәм сә иумәйаг әмбырды, фәлә уәлдәр хицауады комкоммә амындәй, фәндөнәй.

Нә хъәубәстән дыууә фәлтәры хицәуттә нә фәрәстмә

сты: иуәй, сәхәдәг кәрәдзий хъәр хорз не 'мбәрстой, иннәмәй, адәм сә коммә нә кастысты, әмә колхоз бон-выддәрмә цыди, хицәутты раив-баив кәнгәйә. Хәебәсты кү-истәгтә кәрәдзи фәстә ләууынц, иу бонән дзы цынә саразай, уый аzzайы. Әксәны фосән афоныл нә холлаг цәттәгонд әрциди, нә зымәгон бынәттә, әмә уалдзәгмә сә фылдәр фәмардысты. Хуымтәй цы тыллағ систем, уый дәр афоныл найгонд не 'рциди, әмә адәм сә фәллойбонтән ницыбәрәг хор райстой. Ноджы, фыдәнәнгәнәгау, иу зымәг әгәр мит-лжынәй дәргъвәтин ахаста, әмә уалдзыгон күистәгтә фәсти-аумә ацыдысты, сәрды та әгәр хуртә фәкодта, әмә хор дәр — мәгуырау, хос дәр... Әксәнадон боныхъәды аххосәй мәгуыр-лзинәйтә куы байу вәййынц, уәд сыл әрдзон боныхъәд дәр рахәты. Дыууә азмә, ног цард аразгәйә, нә хъәубәстә кәрәдзий нал әмбәрстой. Налдәр не 'хсәнадон күистәгтә размә цыдысты, налдәр нә хәдзәртты, афтәмәй мәгуырәй мәгуырдәр кодтам, әмә уыцы уавәртән уыди бирә аххосәгтә, кәд сыл әргомәй дзурын ничи уәндыди, уәддәр. Иу цары бын фәцәрынц бинонтә, әмә уыдон дәр әмхуызон зәрдиагәй нә фәкусынц, разыны се 'хсән уәлдай зивәггәндҗытә. Хъәубәстү та бирә ахәмтә разыны әхсәны кусгәйә, әмә адәм әмткәй иу уаг, иу фәткыл куынә хәцой, уәд әнтисытыәм әнхъәлмә кәсән нәй. Дыууә әфсымәры фылдәр хәттыты уәрстой, иумә кусынмә, цәрынмә кәй нә арәхстысты, уый тыххәй. Хъәубәстү хицән фыдыфыртты минәвәрттә кәрәдзий хъәрмә цас ләмбынәгдәр хъуистой, уыйас әхсәны күистытә кодтой иумә әмдзәдистәй. Уәдә хъәуәй-хъәумә, комәй-коммә хицән мыггәгты минәвәрттә кәрәдзи агуыртой хәстәгән, әмбалән, әрдхордән сә удыхъәды әмхуызон райгонд миниуджыты фәрцы, руаджы. Фыдгәндыл, фыдвәндыл ләуд адәймәгтә дәр бинонты, сыхты, хъәубәстү астәу кәрәдзимә ләууыдысты хәстәгдәр, царды хәрзтә фәлгүүлы кәнгәйә. Гъемә әхсәнадон цард аразгәйә фәзминаг әмә фууниаг миниуджытә хынцинаг уыдысты советон хицаудзи-надән сәрәй бынмә. Әппәт фосты мыггәгтән куынә ис иу уәтәры бакәнән, уәд әппәт дзыллатән цы уаг әмә фәткәй уыди иумәйаг цард саразән әнә иумәйаг зондахастәй, фәндонәй?

Әгомыг фосыл фыййау чердәм фәхъәр кәна, уыцырдәм

аздәхдзысты цыфәнды әвәндонәй дәр. Адәмән та әвәндонәй, күйдәндиң раздах-баздах кәнән нәй. Фыццаг әмбаладмә, стәй колхозмә адәм барвәндонәй нә цыдысты, алы мадзәлттәй сә кодтой тыхтард әгомығ фосау. Кусын чи уарзта, әфсарм кәмә уыди, уыдан кәрәдзимә кәсгәйә, кәрәдзийә зәрдәхудтәй тәрсгәйә, аудыттой әхсәнадыл армы фәллойә. Кусын чи нә уарзта, зәрдәхудтәй чи нә тарсти, уыдан күйдәндиң архайдтой. Уыцы уавәры дыууә хуызы кусәг адәмән хъуыди иугъәндонәй рәстылдзурәг, рәстылархайәг разамонджытә, фәлә уыдан дәр дыууә къорды фесты: иутә сә дәлбар адәмимә кодтой әмвәндәй әмгуист, иннатә хәңдысты, рәсугъед ныхастә кәнгәйә, иуварс әмә агуырттой сәхи әмхуызон дәлгоммәгәс хъузәттә, фәсдзәуинтә, дзырдхәсджытә. Рәстыл куы дзурәм уыцы иумәйаг уавәры адәмән зондахастыл, уәд бынтон мәгүыртә тырныдтой иумәйаг цардмә. Фыдәй фыртмә йәхи хәдзары фәлләйттыл ныхбынәй цы бинонтә архайдтой, уыдан әхсәнадмә зивәгәй цыдысты, әмә дыууә хуызы адәммә дәр фая әрхәссән нә уыди: бынтон мәгүыртә әхсәнадмә цыдысты афтид армәй әмә бонджынты фәлләйттыл цы ауәрстайлккой, бонджынтын сә фәлләйттә әхсәны хәләттаг фесты, әмә хъарм цәстәй күйд кастайлккой сәфты хъуыддәгтәм? Кәрцәй буармә хәдон хәстәгдәр ләууы, әмә йә тавс бирә у. Цыфәнды зәрдиагәй ма кусәнт хъәубәстә колхозы, уәддәр хи хәдзары хъуәттүл фылдәр тыхсы, әмә йе 'хсәни фәллойә бинонтәм куы ници әфта, уәд әй цәмәй цәрүн кәңис? Хәрүн әмә дарын цы адәймаджы хъәуы, уый әдзүх әхсәни күисти куы уа әнә исты әфтиагәй, уәд барәнәбары дәр ныхили әхсәнады фәллоймә...

Стонг әмә бәгънәдҗы уәлдай хъәубәстә дыууә бәрәг дихәй кәрәдзимә әнәуүәнчү цәстәй акастысты. Налдәр хәдзары фәллойә арәздәр уыдысты, налдәр — әхсәни, афтәмәй — ног диссәгтә: ахсын райдыдтой адәмән знәгты әмә троцкистты. Әхсәнадон царды фисынмә кусджытә күиннә уыди, фәлә иу ахәмимә дыууә, әртәйә та ахстой рәстаг ләгтү, әмә адәм әрвдзәфая фесты, сдзурын әмә фезмәлын нал уәндүйдисти. Хәстәгәй, хиционәй әңгәләттә фестадисты хъәубәсты мыггәгтә кәрәдзийән, нымудзынәй тәрсгәйә. Әхсәнадон царды цыдәридәр къуылымпыйә әрциди уымәй размәйи азты, уыдоны банимадтой «адәмә

знәйтә» әмә троцкистты ахкосыл, афтәмәй дарддәр цыдыстәм ногцауды фәндагыл фидәни хуыздәр әнхъәлцауәй. Күйд фәзәгъынц, әфсарм кәм нәй, уым та — тас! Адәмән се 'фармәй сә тас фәсәрдәр, әмә әгуыппәгәй аzzадысты хәрзәнәгәй фыдгәнәгмә. Сәхи мидхъуырдухәнтәй дәр әргом дзырдхәссәгау схъиуын райдытой. Әксәны күистәмәрацу зәгъын никәмәнуал хъуыди, фәлә уәddәр хъәубәсты хъуыддәгтә размә не 'ккуырстысты. Комбәсты хъәуты астәү нә колхоз нымад уыди мәгүирдәрыл, әмә сәрдар сәрдары фәстә ивтам...

Иу әмбырды та хъәубәстә ног сәрдар әвзарыныл нылләу-уыдысты әмә дзәвгар радзур-бадзуры фәстә әртә ләджы сусәг хъәләсмә бахастой, сә иу — әз... Мә фәсонәрхәдҗы дәр никуы уыди сәрдарәй бакусыны хъуыды: иуәй, бынтон әнахуыргонд, хъуыддаджы гәххәттыл мә къух әрәвәрәйн нә зыдтон, уәдә әхсәны хъуыддәгты ницыбәрәт әмбәрстон, саукүисты баләууынәй уәлдай, иннәмәй та бинонты бәрны дәр никуыма баңытән зәронд фыды удәгасәй...

Әхсәны хъәләсмә нә әрәвәрой, зәгъгә, дыууә ләгән дзырды бар куы радта әмбырды сәрдар, уәд разы уыдысты адәмы фәндоныл, фәлә әз әргомәй загътон мә хъуыды, разамонәдҗы аккаг нә дән, әмә мыл хъәләс дәр ма кәнүт, зәгъгә. Фәлә мәм нә байхъуыстой. Цалдәрәй фәдфәдлы сыстадысты әмә мын бауайдзәф кодтой, хъәубәсты хорз-дзинад дә цәмәннә фәнды, зәгъгә... Ноджы дыууә ләгәй адәм никәуыл бәрәг фылдәр схъәләс кодтой, әмә әхсәнады әүүәнчы раз әфсәрмы бахаудтән. Районәй әмбырды-әрвист ләг, әмә уымәй дәр әдас нә уыдтән, стәй хъәубәсты дзырдхәсджытә дәр рох нә уыдысты фыдхъусәй хъусгәйә, фыдцәстәй кәсгәйә... Әгъдау мә әрцахста, әмә мын гәнән нал уыди әнә сразы, әрмәст сын бамбарын кодтон: әнахуыргонд сәрдарән ахуыргонд әххуысгәнджытә куынә уа, уәд хуыздәрмә әнхъәлмә ма кәсүт, әмә уый тыххәй мемә сразысты. Сәрдары хәдивәг, парторг, хыгъдхәссәг әмә хъуыддаджы гәххәттытә фыссәгмә уыди фәйнә авд азы ахуыр, стәй коммәгәсәй күистуарзон разындысты мә амондән, әндәр цы сарәстан ин хорзәй?..

Нә фәндыди бинонты дәр мән сәрдарәй равзарын. Иуәй мын тарстысты әрцахсынәй: мә размә чи күиста, уыдонәй иуы Сыбырмә ахастой, знаджы номәй, иннә бынәттон ахәсто-

ны дыууæ азы фæбадти. Иннæмæй та, адæмы бæрны цæуын æнцион нæ уыд, фæлæ мæм фыд хибарæй фæдзырдта æмæ загъята:

— Дæ тыхст дын хатын, фæлæ адæмы æууæнк бирæ у, æмæ сæ фыдæнхъæл ма фækæн! Хæхбæсты куыстытæ дын амонын нæ хъæуы хæдзарæй æхсæнады онг, уæдæ адæмы хъæр дæр æмбарыс, æмæ фидар фæлæуу, дæ ныфс сæттын ма баудаз. Стыр хæстæ и дæ размæ æмæ алкæимæ дæр рæстыл дзур. Дæхæдæг зæрдиагæй цы куыстмæ нæ бавналай, уымæ дæ дæлбар адæм æмзонд, æмвæндæй не 'рæвналдзысты. Алкæмæн дæр аргъ кæн, йæ уавæрмæ кæсгæйæ, йæ куысты уаг нымайгæйæ. Хицон-хæстæг зонын хъæуы, фæлæ æхсæны куыстытæ æмæ фæллæйттæ тугхæстæджытыл фылдæрæй уаринаг не сты. Хъæубæстæм уарзоны цæстæй куы акæсай цины уа, мастьы, уæд дыл се 'ууæнк баftаудзысты æртывæрæй, æмæ дæ куыст ацæудзæни. Аæдухæй дæр зæрдыл иу хъуыдаг дар: ис дын уæлдæр хицæуттæ æмæ сæм лæмбынæт хъус. Сæ бардзырдтæ æххæстgæнинаг сты бæрцыл, хыгъыл, афоныл, иумæйаг хæслæвæрдтæ куыд амонынц, уымæ кæсгæйæ. Фæлæ дæ дæлбар кусæг адæм цæмæй цæрынц æмæ улæфынц, уый дæр хат æмæ сын сæ раст домæнтæ æххæст кæн, науæд дыууæ фарсы адæмæй дæ развæдмæ цæлхдуртæ кæцы авæрдзæни, уый бæрæг нæй. Тæрсын дæ нæ кæнын, фæлæ æдас дæр ма у. Гъемæ уыцы уагыл кусгæйæ хистæртæн кæстæры лæггад фæраз, кæстæртæн — хистæры. Хæдзармæ та дæ зæрдæ ма æхсайæд: бинонтæ æмхуызонæй кусынц, æмæ дæ уазæджы хай кæддæриддæр уыдзæни çæттæ. Районæй дæм чи фæзына, уымæн дæр уазæджы бынаты мидæмæ зæгъ, æндæр хъæубæсты æхсæны хæрæндон нæй, æмæ æххormаг уазæг хъæстgæнаг у...

Нæ фыд рæстæджы ахаст хорз æмбæрста. Йæ удæй арт çагъта хæхбæсты советон хицаудзинады æрфидарыл. Гуырдзыстоны меньшевиктимæ хæсты дыууæ фæлтæры уæззау цæфтæ фæци, æмæ йæ нæхимæ лæгбæрц миты йе 'мбæлттæ уæйлаг сау нымæты тыхтæй сынтытыл æрбахастой, уæддæр ног царды цинæй йæ ныфс нæ асости, æмæ уалдæджы цъæхмæ йæ къæхтыл слæууыд... Йæ хæстон æмбæлттæй уæлдæр хицауды дыууæ куыста æмæ æмбалад аразыны размæ фæззæджы нæ хъæумæ дæр æрбаftыдысты. Рæбынуæз цардыстæм æфçæгмæ фæхæрдгæнæны, æмæ сæ зæрдыл æрлæууыдысты Цæгат Ирæй Хуссар Ирмæ æфçгуытыл дыууæрдæм цæугæйæ фыдæбæттæ, хъизæмæрттæ. Абоны хуызæн лæууынц мæ

зәрдым сә ныхәстә: иуәй, цин кодтой ног царды рәэтыл, адәмъ сәрибарыл, иннәмәй та хъыгзәрдәйә мысыдышты сә тохы әмбәлттәй, уыцы азты чи фәмард, уыдоны. Меньшевикты јбуалгъ митә әмә түгмондаг хъуыдәгтыл хъәубәсты иннә хистәртә дәр арах дзырдой кәстәртән ныхасы уләфән бонты, фәлә бынәттон хицауады цы иугай знәгтә куыста хинымәры, сусәгәй, уыдоны кой дәр-иу скодта фыд искуыдәй-искуыдмә дзыхылхәст, әүүәнкджын кәстәртәм, әмә дзы уый тыххәй уәлдай райгонд уыдысты фәсивәд. Јертә јфсымәрән әз сә кәстәр уытән, әмә дыууә хистәрән иу быцәуаг ныхасы бауайдзәф кодта, сымах царды әңәг хъәр нәма бамбәрстат әмә нә зонут расты зылынәй равзарын, адәмән әмткәй әнхъәл стут уәхи хуызән рәстагәй хуырымтә, әмә кәм фәтыхсат, уым бамбардзыстут уә рәедид... Фыццаг хатт фыдәй фехъуыстон, колхозтә аразыныл хицауад јәгәр кәй батагъд кодта, уый. Уәдә хуымәтәг кусәг адәмъ бонджынта әмә мәгүыртыл кәй дихтә кодтой, уый дәр йә зәрдәмә нә цыди. Цыфәнды тыхст уавәры куы уыдаиккам әнәхъән бинонтәй, уәддәр йә масты фәдыл никуы цыди, фәлә кодта рәстаязән хъәдыргъәвәны дәр. Сауджынта әмә моллотәй ие сәфт уыдта, цынә худәджы әмбисонд јәрхастаид сә фәлывд миты тыххәй, уәддәр аргъуанты халын әмә ләрән кәнүн нымадта стыр әнәрхъуыдыйл... «Кәстәртә, — зәгъгә, арах дзырдта, — рәстәджы хорзәхтәй хайджын куыд уат, йә фыдәхтәй — хызт, уыйбәрц арфәгонд уә дунейи стыр фарн фәкәнәд, фәлә дзуәрттә әмә кувәндәтты сә зәронд уагыл куы уадзиккам, уәд нә фидән райгонддәр уаид. Енәдзуар, әнәхуыцау адәймаг хәйрәт у. Фәлә нын цы хорз фарны хәрзтә бazzад, уыдан сты сыгъдәгәй, рәстагәй кенинаг, әмә ма рәдийут!» Дон куы нүәзтаид нымәтхуды къускәй фәндагыл, уәддәр дзы донызәдты ном ссардтаид, уыйбәрц хәст уыди йә фыдәлты дины фәткыл, фәлә куырмәджы дингәндҗытәм та јеппиндаәр ници бар дардта. Мастәй-цинай, хорзәй-әвзәрәй уәләуыл цы бавзарай, уый — дәхи, мәрдтыбәсты мацәмә әнхъәлмә кәс, зәгъгә-иу йә къух ауыгъти, мәрдты дзәнәтүл исчи куы дзырдта, уәд.

Хъәубәсты фылдәр цәрдҗытәй мә ныфс уыди, кәрәдзи күй бамбардзыстәм дарддәры цардвәндагыл иумә цәугәйә, уымай. Иумәйаг куыстәгтыл фәстәмә чи хәцдзәни, уыдан ләр зыдтон. Фәлә дыууә къорды адәмимә мә куист цәмәй

райдыңтаин, уйынды хъуыдыйаг, әммә уал уыңы фарстайы тыххәй фыцаджыңдар хъәуы әхсәны күсджеитимә аныхас кодтон, стәй уыдоны фәндөнәй сарәстам колхозонтән иумәйаг әмбырд.

Әмбырды ныхас цыди иунәг фарстайыл: Колхозы, хъәубәстү әхсәнадон уавәртә әммә уалдзыгон күистәгтәм бацәттә кәнәны мадзәлттә. Цәрынән рәстәмбисәй цы 'мбәлди, ууыл бирә дзурыны сәр ницәмән хъуыди, уымән әммә мәгүүр цардыстәм, йә гәдү ныхас цы у. Сур къәбәр дәр нә уыди фаг алкәмән бахәрынмә. Фос әхсәнады — әнәбары цыдәртә, әммә холлаг цуххәй уалдзәджы даргъ бонты хурмә дзор-дзор кодтой. Әхсәнадон хордоны ма тауинаджы хардзән цыдәртә бazzад, әндәр — афтид... Цыбыр дзырдай — әмхуызон мәгүүр хъәубәстә, әммә нә уыңы әдзәлладжы уавәрәй исты амәлтәй рахызин хъуыди әмвәнд, әмдыххәй. Рәстәгыл уал уалдзыгон күистәгтәм нәхи истәмәйтү бацәттә кәнәм, зәгъгә, хъәусоветы сәрдаримә банихас кодтам: уйын хъәуы номәй ацыдаид обләсты хицаудамә әххүисагур дыууә әмбалимә, әз та хуымтәм фаджыс аластан, стәй күсәнгәрзә барәвдз кодтаиккам хуымыбонмә. Гъемә, әнхъәл цас нә уыдыстәм, уыйбәрц рәстмә фесты нә иумәйаг уынаффәтә. Мит нәм бирә уарыди әммә уалдзәджы хъармыл боныгон тәвсти-тади, әхсәвө иргәйли салди, әммә дзодайыл мәгүүр-раудәр хуымтәм фаджыс аластан. Аластан, зәгъгә, әппәт хуымтән бирә хъаңтә хъуыди, әммә фаджыс дәр фосы холлагәй цәуы. Иуәй, әхсәнен фос къаддәр фесты, иннәмәй сын бәрцил хос карст не 'рциди, әммә мәгүүрдзинәдтә кәрәдзи фәдил бастәй ныххал вәййынц...

Обләсты хицауад нә мәгүүргүр минәвәрттән диссаджы хәрзты бацыди: радтой сын сырх нартхорәй хәдзарән фондз мәртү, къәртцәхх әммә дыууә англисаг гутоны. Уалдзәджы къәсәрүл къәбәрхъуагәй алчи йә нартхоры хайыл күиннә бацин кодтаид, уәдә фосән әнә цәххәй дарән нәй, дзугъом кәнәнц. Фәлә әхсәнен фарнәй нә дыууә гутоны амонды хос фесты. Иуәй, фидар арәэт әммә рог. Ауәдзы сыл гутондарән бынмә әрхәцын нә хъуыди цәнгдыххәй. Рогән сә ластой иу цәдү галтә, афтәмәй дыууәрдәм фәлдәхтой мәр диссаджы әнционәй. Сә ирд дзыргъатыл, әфсәнтил уаргәбоны дәр сыйджыт нә хәцыди. Уалдзыгәндән нын тауинаг не сфаг, әммә мидгомы хъәуәй әфстай райстам фәззәгмә хорыл...

Куыстән йә зын — йә райдайын, зәгъүгә, ныхасән бazzад, фәләй йә зынтә куыдфәстагмә сбәрәт вәййинц, бонзонгәйә куынә фәцархайәм, уәд. Цыдәр ныфс бацыди хъәубәсты уалдығон куыстәгтәй, әмә нә мәгуырдзинәдтә цымырох фесты, афтә фылдәр адәм әмвәндәй, әмдыхәй кусын райдытой. Фәсхүм бавнәлдатам фәндәгтә барәвдз кәнынмә, хидтә аразынмә. Хъәдджын бәсты цардыстәм, әмә сәхгәдтам кәм уисәй, кәм та фастагәй хуымты кәрәттә. Әрцәттә кодтам хосы хыилтә хосгәрдәнтәм, суг — зымәгмә. Нә амондән боныхъәд дәр мәгуыр адәмы әнгәсән хъарм хаста. Комәйкургә фадәттау фәлмән къәвдайы фәстә хуры тынтае артәхдзуан кодтой, әмә хуымты әвзартәй зәрдә ради, уыгәрдәнтае бәзджын тау сәвәрдтой. Хуымтән дыккаг рувын афонмә сә хуыскъәлы гәнгәләи артәхуызәй әрхдзыд фәци, фәзында мәкәрәз, әмә уыдонәй хәрзадаәр, хәрдәххуысдәр цы уа халсартәй... Уәдмә фос уалдығон кәрдәгыл әфсәдыйн райдытой, әмә урсагарәхәй кадавар кәрдзыны-хойраджы дәр бәркады хъомыс бацыд. Хәхбәсты ныхасән бazzад: уалдзәджы пысыра әүүәрдымә фәбәззыд, стъәлха — къахынмә, уәд сыйәй мәлынәй мауал тәрс. Халсар әмә урсаджы арәхимә уалдығон куыстәгты цинәй адәм сә уәнгтыл схәцынц, дзаджджинағтәй бакувиңц зәйтә-дауджытән, уәдә куыд? Цәрыны ныфс цыфәнды фыдуавәрты ләр хъомысджын у...

Хуымтә әфсирдзых куыд кодтой, афтә фәэzzәдҗы тылләг адәмы цәститыл уайын райдытә, әмә бәркады цинәй барәвдз кодтам цыргъисәнты кусәндзаумәттә әхсырфәй цәвәдҗы онг. Фәэzzыгәнды хуымтә хуссарты раздәр сцәттә вәййинц, әмә уыдонәй хорысәры куывидән цы рассадтам, иннә айуәрстам кусгәбонтыл, әмә хъәубәстә цәрдхуыз фәци йәхи түгнәллойә... Гъемә, табу Дунейи фарнән! Фәрәстмә сты нә хъуыддәгтә сабыргай. Фәэzzәдҗы тылләдҗы цинәй адәм куыстәгтыл сә уdtәй арт цагтой. Бәрәгбон ма әрәййәфтил, әндәр хәдзары куыстагәй әхсәнни онг әмдыхәй, әмвәндәй архайдатам. Хуыцаубәтты фәкәсинаңдәр хәдзәрттән зиүәй ләр феххуистә кодтам. Махмә хоры хуым цәвәгәй ничи карста, әхсырфы ахастәй та сылгоймәгтә куыд гәрзарм уыдышты, нәлгоймәгтә дәр афтә, әмә-иу тутыры тынуәрдажытаяу чындытә ерысы бацыдисты тиутимә. Хосгәрдгәйә дәр хәсны хосдзәуттә әзфәраздәронәй сихоры гуылмә тындытой.

Иу әмәе дыууә ләмәгъдәр хосдзауән нә фесәфтысты сә уистә хъәддыхдәрты астәу быңауәй кәрдгәйә. Хәсндарәг «Чызгайы зарәг» базара разәнгард кәңгәйә, әмәе йә фәдыл кәстәртә цәвдҗыты әхситтимә ма бахъырной, уымән уәвән нә уыди! Гъемә, нә кусәнбонтә әнәе хъазән ныхасәй никүы баизәр сты. Хъазән ныхасимә дзырдәппарәнтә, әмбисәндтә, мәстәймарәнтә. Цыма-иу ләгән йә фәсаууонмә кодтой йә кой, афтә уәндонәй, комкоммә дзургәйә — сә ныхас, әмә сә цынә фехъуыстаис! Ирон адәмы дзыхәй цынәуал әмбисонд схаудта дины кусдҗыты фәлывд миты фәдыл, ахәм бирә нал бazzад. Сауджыны мадимә әлгъыстән дардтой хъәдгәсү мады дәр, әмәе уый хуымәтәджы афтә кәм уыдаид. Гъемә нә хъәубәсты сәрдарты дәр фәд-фәдыл уыдоны әмбисонд байяфта, койагәй дзырдаг фесты, комкоммә сә рәдыштәм амонгәйә.

— Уәddәр, махән сәрдар куыннә рәстмә кәны, уый диссагән дзуринағ, әмбисондән хәссинаг у. Фәлә адәм хъусәй ләууынц, уәхскуәзәй кусынц, уәдә цы кәной, — ныхас сагайдатайд хистәртәй исчи, әмәе уәд кәстәртәм байхъусай: дзырдмә дзырд әппәрстөй, ныхас ныхасыл ныхастой, афтәмәй хъазән-әмхасәнтәй әхсәнады хъәнтә хурмә калдтой.

— Диссәгтә дзурын, әмбисәндтә хәссынәй цард куы рәзиid, уәд бәргә, фәлә цард куыстәй у, әмәе кусын чи нә зоны адәмы раст уагыл, уый цәрын дәр нә зоны, нә! Әртә фәлтәрән сәрдартә куы 'взәрстам колхозән, уәд сә алкәмәй дәр уыдыстәм райгонд, нымадтам сә хъәубәсты рәстагдәртыл фәзминагәй. Фыццаг сәрдар тынгдәр әзвәрст әрциди районы хицауады амындәй, фәндонәй, куыд ахуыр-гонддәр, афтә. Иннә дыууәйи равзәрстам нәхи фәндонәй, амындәй, әмәе фыддәр разындысты. Гъемә цәмән афтә равад? Иуы аххосәй аххос нәй, иуы азымәй — азым. Әртә сәрдаримә, әвәццәгән, нәхәдәг дәр әнәхъән хъәубәстәй кусын нә базыдтам. Куыдфәндыйи цәстәй акастыстәм әхсәны куыстытәм, әмәе дур дурыл куынә әвәрай, хоры нәмыг нәмыгыл куынә әфтауай, уәд bonaсадәнтәй цәттә фәлләйттә бирәйи фаг нә кәнынц.

— Уәдә, уәдә!.. Фәzzәдҗы әхсәны фәллоймә цы фосымуртә радтам, уыдан уалдзәгмә фәмардысты әнәе холлагәй, әвәгәсәй.

— Фыццаг аз әхсәнады фосмә әгәр бирә дәр уыди кәсдҗытә.

Сә тәккә нардәй сә дзуггай скъәрдтой быдырмә алы әфсәнттәй. Ам ма дзы бынаты цы бazzади, уыдоныл та районәй әрбаңауәг үазджытә сагъуыдысты, әмә цы нә бон уыди! Да фынәйә куы срәдьдаис, әхсәны фосмә баруагъдәй цәмән әвналут, зәгъгә, уәddәр дә бинонты нал федтаис. Нә ахуыргонд сәрдар хъәубәсты сыхән нымудзәг әмә дзырдхәссәг дарлта, стәй районы хицәуттимә дәр баст уыди. Әрбаңауәг сын әхсәны фосәй кусарт акодтаид... Гъемә хъәубәсты хъуагәй цы хордта, уыдон йә фарсәй фесты Сыбыры салд къәйыл...

— Нә дыккаг сәрдар къаддәр нә ныхылдта әхсәны фәллоймә. Дыууә фәлтәрән йә къәрных хәстәджыты бафәсвәд кодта, әртыккагән йәхәдәг дәр баҳаудта давәггаг стуртимә милицәйы къухтәм әмә ахәстоны фәбадти...

— Әртыккаг сәрдар нын хиуылхәстәй әмбаргәдәр разынди. Әхсәны фәллоймә йәхәдәг куыннә әвнәлдта, афтә адәмы дәр әвналын нә уагъта, сыйдәй куы мардаиккой, уәddәр. Уәлбәхәй кодта әхсәны куыстәгтә, афтәмәй нын ләвәрдта разамынд, әмә колхозмә әфтиагәй цы хаудта, уымәй архайдта афоналы паддзахады хәстә фидыныл, йә хъәубәсты дәр маҳрын әмә дарын хъуыди, уымә нә кости.

Ивгъуыд азты сәрдарты азымтән амонгәйә сәхи рәдыдтә фәсвәд кәй задысты, уымәй сыл зәрдә худти әмә сәм иуахәмы лзурын, әлдары кой фәсфәдәй фәчындәуы, зәгъгә. Гъемә уәд әмхуызонәй мәннырдәм фесты.

— Әлдары кой фәсфәдәй цы заманты кодтой нә фыдәйбойнаг фыдәлтә, уыдонән цагъарадон уаг әмә фәтк уыди. Нә бындарәй бынхор сәрдартә та әртәйә дәр уыдысты, иуәй — хъәуккаг, иннәмәй — сәрибар цард аразджытә, әмә сын хәс нә уыди сә дәлбар кусәг адәмы царды уавәртә фәхуызләр кәнын?

— Куыд-иу загътой фыдәлтә, хәрәджы цин — дәндагәй. Әртә дәр уәлдәр хицауады коммәгәсәй билар бафтыдтой әхсәнады фәлләйттыл, әмә хъәубәстә цыппар азмә ривад куыройау гәррәттәй аzzад. Гъемә, Тәгүуны фырт, әрәестон хүм әхсәны әвәгастәй дурәппарән свәййы. Сәрдә бахъуыд әргомәй дзурынмә. Дыууә азмә әргомәй дзурулжытәй цас фесәфти сусәгәй дзырдхәсджыты нымыгъдәй, ушыт та дын амонын нә хъәуы, әмә мах азымы мауал дар. Дауәнләр зәгъдзыстәм дә рәдыдтә.

— Уәдә, уәдә! Сәрибарәй цардаразджытә кәрәдзи хъуа-

мæ әмбарой, кæм чи рæдийа, уым ын азымтæ йæ цæсттыыл аeftауой. Гъемæ, Стыр Иуане, дзырд ахæссынæй дæ нæ тæрсæм, хъæубæстæ дыл се 'ууæнк баftыдтой, әмæ уымæй раст ба-кодтой. Фæлæ кæмдæрты цæмæйдæрты рæдийыс. Әнахуыр-гонд кæй дæ, уый дæу аххос нæу, әмæ дын æй цæстмæ дæр ничи дары. Фæлæ дæм уæддæр сæрдары миниуджытæй хъу-амæ исты уа. Сæрдараен дæр ис сæрмагонд бартæ әмæ хæстæ, әмæ цыма дæ бартæй дæ хæстæ бирæ фылдæр сты, афтæ мæм кæсы... Хъыг дын ма уæд, фæлæ дæ әхсæнады агъуисты сæрда-ры бынаты бадгæ никуыма федтон. Афтæмæй дæм куы кæсай, уæд къæвдайæ-хурæй, сæрдæй-зымæгæй әхсæны куысты уæл-хъус йæ кусæнгарзимæ раздæр чи балæууа, уый — дæхæдæг...

— Тынг раст ын зæгъыс! Сæрдарау йæ сæр сæрмæ нæ хæссы. Әнæ цума зæгъæгæй ахæм коммæгæс сывæллон дæр нæй. Сар-гъыбæх ын сæрмагондæй, уæддæр фистæгæй фæцæйтynдзы, әмæ фыййæуттимæ фосы разæй цæуы, хъæддзаутимæ хъæддæргъæвæны алæууы æд фæрæт, æд мæц'ис, хосдзæутты разæй йæ цæвæг байдауы. Уæд цавæр хабар у, иунæг куысты ма адæмы сæхи барæй кусын бауадз, æви ныл æууæндгæ нæ кæныс?!

— Әз дæр уый зæгъæг дæн... Хуымгæрдæг, ссивæг сылгой-мæгты астæу дæр балæудзæни фырæфсæрмæй әмæ се 'мкуыст кæны, әмæ афтæмæй алырдæм удæй арт цæгъдгæйæ цасы фаг дæ? Дæхи куы раппараты фыргуыстæй, уæд дын дæ бинонты дæр чи фæдардзæни, стæй та маx дæр ногæй сæрдар æвзарын хъæуы, әмæ, уынгæджы знаг фæуа, кæдмæ къухæй-къухмæ цæу-дзыстæм, хицæуттæ æвзаргæйæ?!

Хъазæн, мæстæймарæн ныхæстыл дæр-иу фесты хъæубæстæ, фæлæ дыууæ уагыл дæр дзургæ раст кодтой. Әевзарæн заман ныл скодта фидæны хуыздæрмæ тырнгæйæ әмæ адæм куыдраЙ-стагдæрæй сæ уdtæй арт цагътой, æндæр мæн хуызæттæ цæй разамонджытæн бæззыдьсты. Не 'ппæт амондæн дæр куыдфæс-тагмæ кæрæдзий хъæр бамбæрстой кусæг адæм әмæ разæн-гардæй әхсæны куыстæгтæ афоныл конд æйїæфтой, æндæр нæ хъæубæстæ йæ ныхстуаты бынатæй кæд ракызтанд мæгуыры къæбæртæ хæргæйæ. Әцæг, цаутæ куынæ дызгъуыммæ кæнæм, уæд советон хицаудзинадæн уæды дунеон уавæры колхозтæн æнæ саразгæйæ бирæ рæстæг уæвæн нæ уыди: йæ ныхмæ хæст цæттæ кодтой әмдыхæй, әмвæндæй тыхджындаr капиталистон бæстæтæ, әмæ Уæрæсейы фæллæйттæ хæсты азты бонджынты къухты куы

уыдаиккой, уәд цәмәй әрләууыдаид уыйбәрң гәрзифтонг тыхты ныхмә?! Әмә уыңы сусағ царды хъәр уәлдәр хицауды күсдҗытә рагацу бамбәрстой, әндәр фашистон әрдонгтән паддазхы Уәрәсе мәйы фаг дәр не сұыдаид...

Фыдыбәсты хәсты размәйи әртә азмә арәэт әрцыдысты не 'хсәны бәстыхәйттә: дыууә зымәгон скъяты әмә әртә сәрдығон дарәны, авдазыккон скъолайы әмә хъәусоветы агъуыстытә, хырхәйфадән әмә тыгуырджын мус, къәбиц әмә хордон. Хъәд әмә дурәй әеппәт дәр нәхи къухтәй конд, әрмадзы дәснитә әеххуырыны сәр нә ницәмәй бахъуыди. Уыданы уәлдай комбәсты нә, әнәхъән районы дәр мах хуызән куырدادзы рәвдз никәцы хъәуы уыди, әмә цәфхадәй гутоны дзыргъайы онг әфсәйнаг күсәндзауматтыл нә тыхстыстәм, сыхаг хъәутә дәр ма маҳмә цыдысты бахъуаджы бон.

Нә хуымтәй зәрәстон систы фаджысцухәй уәләуәсты хәйттә, иннәтәй истам цәрыны фаг тылләг әмә йә уәрстам фәллойбонтыл. Нә картофәй ма уәймә дәр ластам. Уәдә ҳалсартәй цәхәра әмә уырызды, нуры әмә хъәдымдз, булкъ әмә къабуска басгәрдҗытимә тугыл скъуыдысты.

Сәрвәт әмә хизәнтә — арәх. Хъәуы ләгъзәрәй уәләуәз үзүиттәм хәстәдҗыты әнәхәрдәй әнәраны нәудзартә дәр нә задысты. Нә фыййәуттә рәхсад фәсалдҗын әрчынты къәдзәхты тарвәсттыл дәр нә ныууагътаиккой әнәхәрд қәрдәг. Рагуалдзәгәй нә фосы уәтәртә бинәй уәләмә ивгә үзүистәм, әрәгвәззәдҗы — уәле бинмә, әмә нә фосән — цы сә урсаджы арәх әмә сойдҗын, цы — сә къуымбили дарғы әмә бәзгъуын, цы — сә фыдызгъәлы аддҗын әмә ахадән.

Зәххы әмә фосы күистәгтә хәхбәсты уәлдай зындәр кінән уыдысты. Хъуыди сын әргом хъаруджынәй армы дәснинад әмә фәлтәрдад. Уәлбәхәй, әнә хид раудзгәйә дзы нәдәр фос фәхызтаис, нәдәр хүм бакотаис. Гъемә махән фыдәлтәй цы армы дәснүйад бazzад күисты фәлтәрдзина-димә, уыдан уыдысты сәрәвәрән мадзәлттә иумәйаг царды дәр, кәд сәм хицауд күидүелдәрәй күидфәндыйи цәстәй кастысты, уәддәр.

Сәрдәй, зымәгәй фосән хъәуы хизәнтә, холлаг. Фос цы баҳәра, уымәй ифтонггонд цәуынц үе 'фтийәгтә: фыдызгъәл ами урсаг, къуымбил әмә царм, стәй йә фаджыс дәр. Үшлөттә зонгәйә, хынцгәйә мах нә зәххытәм кастыстәм

бэрнон цәстәй сәрдәй, зымәгәй. Әхсәстам сә, хъаҳъәдтам сә тәрккәвдаты сахатәй, къаҳтам донхорджытә. Уалдзәдҗы цъәхыл иу мәй хызысты фос уыгәрдәнты, фәззәг — дыууә мәйи әмә къәхтыбын надтой уырыты, мыстыты кәлдүтәтә, стәй сә фаджыс әхсәдәнтимә уыди диссаджы хъаңән зәххы мәрән, әмә кәрдәг хъомысдҗынәй зади.

Уыцы уагыл хоры күистәй, хосы күистәгтә агуыздәгдәр, мәгүираудәр нә уыдысты хәххон адәмән. Зиваәдҗы фыдәй сәрдигон хизәнты гәппәл әнә фәхизгәйә нә бazzадаид, уыгәрдән — әнә карстәй. Хосы мәкъуылтә-иу бәстон амадәй әрәгвәззәгмә әрбадтысты әмә сә әфтауц кодтам зымәгон әруадзәнты уәхскаутәм, стәй сә уырдыгәйтү зымәгон митвәдил бәхтәй, галтәй ластам әндарәны фосы холлагдәттәм...

Дәвгар күистытә әмә фыдәбон уыди хәхбәсты царды, әмә сә алчи уынгә дәр нә кодта, әмбаргә дәр әрафтәг хицәүттәй. Уыйадыл уыдысты фылдәр быңауг ныхәстән сә аххосәгтә бынәттон цәрдҗытәй хицауады астәу. Колхозон цәмәй цәры, уымәй мә никүы бафарстой әрбаңаугәйә, әрмәст тыхдомд, тыхтәппитәй агуыртой падзахады хәстә уәлдайджынтае фидын, әмә сын әз, раст зәгъгәйә, рәдаутәй нә разындән. Цы 'мбәлди хәсән, уый бафыстам, цы ма нәм бazzад, уымәй та адәмы хъуәгтә барәвдзытә хъуыди, әндәра әххуырстытә, мыйиаг, не сты. Сәхи фәллойә стонг дәр цәмән уой, бәгънәг дәр. Гъемә, районы нә, обләсты дәр мәнәй әнәсәттөндәр, әгоммәгәсдәр, талынгдәр әмә әнахуыргондәр ләг нал уыди. Дзырдаг-койаг фәдән, әмә районмә искуы иунәг цыд ныккәнгәйә уайдзәфтимә хъуистон цыдәр әнахуыр дзырдтә: «бизграмәтнәй», «дымәгог», «чыбан»... Әмә цынә 'взагәй дзырдтой бизәй, дымәгәй, чыбанәй...

Иу бәзәрхыгтә цыппәрдигъон, цәрдхуыз ләг мәм дзы буырдыг әмә хъәртә кәнү: «Куыд, дам, уәндыс ды районаны хицауады раз дәхи фәндыл цәуын, чи дын радта ахәм бартә?! Хәстмә дәр, дам, дә нә ауагътам кәнүн, уәдә хъәубәстә әнәбон зәрәдты бар куы бazzайа, уәд цы фәуыздысты, әмә нын нә хәрзтә ницәмә дарыс!..

Әхсәны кусәг, адәмы раз бэрнон ләг рәстыл куынә архайа, кәм цы зәгъын әмбәлы, уый куынә әмбара, уәд цәй ахуыргонд у? Хәстмә нә хъәуәй хицауады бардзырдәй әртә ләдҗы нә акодтой, әмә нәхи хәдзәртты пайдайән нә күис-

там әхсәвәй, бонәй, әндәр хъәубәстә дәр цәмәй цардаиккай, падзахадән дәр цәмәйты әххуыс кодтаиккам, — хәңгәр әфсадән цы хәрзты бацыдыстәм, уыдан нал нымайын. Нә хъәубәсты сылгоймәгтә афтид къуымбиләй конд цъыннатә цас фервыстой әфсадән, уый дәр исты ахадыдта, әмә стыр ныхас хъәдбыны дәр нағидауы.

Иуахәмы та нәм быцәу ныхас рауади райәххәсткомы сәрдаримә. Сәрбәрzonдәй дзырдта адәмимә. Хәстәй хорзәхтимә сыйздәхти әмә сә әппәләгая әдзух йә риуыл хаста уыцы ирдәй. Әрбацәугәйә макәимә фәбыцәу уыдаид, уымән уәвән нағ уыди. Азымы мә дардта, падзахады хәстә фаг кәй не 'хәст кодтам, уымәй, афтәмәй-иу уәлдәйттә ләр радтам.

— Колхозы әнтүистытәй дәхицәй бузныг ма у, фәллой адәм кәнүнц! — зәгъгә, мыл йә къухтә стылдта уәлбәхәй.

— Адәм сә кәй кусынц, әз дәр сын уый тыххәй ахицән кәнүн сә фәллойы хай афоныл. Уәдә падзахадәй дәр хәсджынәй нағ бazzайәм, уәлдай раттынәй дарддәр, фәлә илы әрбацыдән загъд ма къахут, — загътон ын әз дәр мә хъуыды, әмә йә цәсгом афәлурс, цәстүтә туджы разылдысты, афтәмәй бартхъирәнтә кодта, гъемә фендыстәм, зәгъгә...

Гъемә, фәсхәсты азты хорзәй цы федтам әхсәнадон царлы, уыдан уыдысты рәстаг кусәг адәмы түгвәлләйттә, масти мағәнә фыдахәй цы бавзәрстам, уыдан та әргомәй-сүсәгәй арәзт цыдысты, советон цардыуаг знаггады архайдәй әнад чи кодта, уыцы бәрнөн әхсәны разамондҗыты амынд әмә хъуслардәй. Фәсхәсты азты советон хицаудзинады мидбәстаг шигеттә къаддәр нағ фесты, фәлә сәхи уарзонәй, хәларәй равдисынмә дзәвгар фәдәсныдәр сты, әмә әхсәнадон царлыл иузәрдион кусдҗыты номәй гуппаргай тындзыдтой ленинин партийы рәнхъытәм. Исты мын сә дзыхтә рыстысты советон лозунгтә дзурынәй, адәммә коммунизмә сидынәй! Ләгъз мәнгард әвзаг дойнаг дуры гуыбын куы халы. Цәмән ма хәңгәдаиккой советты ныхмә гәрзифтонгәй, сабыр ныхасәй сын фылдәр куы әнтүисти адәмы зондахаст, удыхъәд халын...

Ивгъуыд азты хорзәй, әвзәрәй цыдәрииддәр әрциди, уыданән уыди бәрәг әфсәннә-азымтә-аххоссәгтә, стәй комкоммә амонгәйә цыренгәндҗытә-амидингәндҗытә хицаудырыгәй. Ног цард араздҗытә әмә зәронд царды уагыл хәңгәджыты астәу хәст нағ бамынәг фашистыл фәуәлахизы

фәстә дәр. Хәсты дыууә раззаг азы дәргъы фашистон әрдөнгө Уәрәсей әзәхъыл ңас мидәгдәр бирстор, уыйбәрц фылдәрәй хаудысты уацары советон әфсәддонтә кәм бархийә, кәм та әнәбары. Гъемә бархийә чи бацыди немыцы уацары, уыдоны хыгъдәй бирә къаддәр әрциди ахст фәсхәст әртә, цыппар азмә, әнәбары чи бахаудта, уыдоны та Фыдыбәстәй үәйгәндҗыты номәй Сыбырмә хастой Җәфтәхъәдгәмттәй, әмә чи уыдисты сә нымудзджытә, ахәстәтты сә ҳицәуттә? Фылдәр немыцы фарс чи уыди, советон цардарапәтәй йе сәфт чи уыдта, уыдоң, ленинон партийи минәвәртты нәмттә хәсгәйә. Мәхи әфсымәртәй иу әнәбәрәгәй фесәфти хәсты, инна дыууә фәлтәрән уацары бахаудта, стәй кәронмә фәхәцыди әмә Җәфтәй күү сыздәхти, уәд ахсты фәци уацайраджы номәй...

Дзәвгар хәрзә тә әмә әнтыстытимә уәды азты адәм цы дудгәбонтә бавзәрстор, уыдонән куыдбәллициңдәрәй раздәхән нал и, куыдтәригъәддагдәрәй — срастгәнән, фәлә фидәны фәлтәртән сә зонын әмбәлы, науәд дарддәры цардвәндагыл куырмәдҗы ңәүән нәй...

* * *

Бәрәгбәльвырд райдайәнимә ма аргъауән дәр кәрон вәййы. Мә цардвәндаг дәр кәронмә феввахс, фәлә, мәгуырау хуымы әвзартау, куыдраздәрәй згъуыртәй зыны, цыма йыл дәргъвәтин къәвдаты фәстә хурджынай хус рәстәг фәкодта...

Удыконд куыдкусагдәрәй диссагдәр у. Змәлы, архайы. Дур дурыл амайы, хъәд хъәдил әвәры, афтәмәй Җәрәнбонты аразы, бынта-фәлләйттә кәны, цыма әнусты әнәмәлгә у, бәстәтә уый батондзәни, бадардзәни. Кары әфқәгмә цалынмә схызтән, уәдмә мә уаргъ не 'рәвәрдтон, айсәг дәр мын әй нағи раздзауы номәй, афтәмәй цал раны бәстыхәйттә фәцарәзтон Җәрәны уагыл, уыдон әстистыл күү ауайынц, уәд рохстәй бazzайын әнәхәдзар, әнәбындурау әмә, састы бынаты ләууәтгай, мәхи бафәрсын: «Цы фесты, Тәгүүны-фырт Стыр Иуане, дә бирә арәзтытә-фәлләйттә хохәй быдырмә?! Фындаәс азы сәрдарәй бакуистай хъәубәсты. Семә цыдтә әппәт куыстәгтәм дәр. Фәстаг әртә азы әхсәны фос фондз мини баисты, әмә сә зымәг Науыры дардтам, сәрд әнәхимә хохы. Хъәубәстәй хорхъуаг нициуал әййәфта. Уыди нәм уәзласән хәдтулгәтә дыууә,

әмә нә күистәгтә дзәвгар фәргодәр сты. Не 'хцайы әфтиәттәй әхсәнадон уавәртә фәхуыздәр кодтам, стәй күисты мыйз дәр әхцайә фидын райдайәм, афтә обләстү хицауды фәндөнәй нә комбәсты хъәутәй иу колхоз сарәзтам, әмә сәрдарәй әвзәрст әрциди районы әрвишт ахуыргонд ләг... Йә хәдивәг дәр — сыхаг хъәуәй, әмә әхсәнадон бонахъәды ивәнтимә әрдзон бонахъәд дәр хуыздзыдәй йәхи әвдисын райдыдта. Афәдзмә нә раздәры күистәгтәй әрдәг дәр нә күухы нал әфтыди. Цыппар хъәуәй алкәмән дәр уыди хицән бригәдир әмә күисты хыгъдхәссәг, әндәр алы рәтты иу сәрдары къухдариуәгәй архайдтам әмә ныс-сүйтә стәм фәстагмә, цалдәр хъәуәй алырдәмиты хәңгәйә. Афәдзы дәргы күистәгтә сабыргай сә халәй фәхаудтой. Әнусты дәсныйад әмә фәлтәрдзинад саукусәг адәмән нымады нал цыди. Нә зәххы күистән агроном сси йә дәсны, нә фосы күистытән — фосы дохтыр се 'хсәзгай мәйты ахуыры зонындзинәдтимә. Фосимә чи схъомыл и, фосы фәдыл ңауынәй чи базәронд, уыдан ницыуал зыдтой фосы күисты дәсныйадән фосы дохтыры раз, әмә сәрдигон хизәнтә күидүәлдәрәй әнәхәрдәй задысты, зымәгон холлаг әндарәны скъәтты уәгъды калдәй фосы къәхты бын сәфти. Дыууәазык-кон уәнгуытә, байрәгтә, фырытә әрдистой әнахуыргонд ләгтә күидәсныдәрәй, әмә дзы иунәг дәр нә амардаид фәкәсүни адәргәй. Ахуыргонд фосы дохтырән-иу әрдист фосы хъәбыстә барәссыдисты, әмә мәрдиттә — арәх. Сәрдигон сәрвәтты фос райсомы әртәхыл хызтысты, әмә нәм фад-низән йә кой дәр нә уыди. Фосы дохтыры амындәй фос сәрдигон уәтәры цыфы ләууыдисты стыр аходәнтәм райсомы әртәхыл хизгәйә фыднизәй тәрсгәйә, әмә хуры хъармыл къуылыштә — дзәвгар, стәй сыл фаднизимә хәңди комнис дәр әнә афоныл ңаффы дардәй. Фыйайаһн йә къахы фәлыст, йә уәләйи дарәс бирә ахады фосы хәрзхастыл. Фәлмән фадыварц фәсалимә къахән удәнцой уыди. Нә уазал кодта, нә тәвд, афтәмәй — әнционңауән, әмә фыйайа нә фәлмәңди хурәй, къәвдайә, нә фәллади уәләуәзы хизәнты дәр. Цыди фосән кәнә сә разәй, кәнә гәзәмә иувәрсты, әмә фос хызтысты сабыр, сә хизәнтә фәрсырдәм уистаутәй зындысты. Сәрвәттәй куы здәхтаиккөй изәры дарәнмә, уәддәр — фыйайуы фәстә сабырәй, әмә әфсәст фосән сә уәңъәфидон фынкәй нә калди уырдгуыты күидәндијә ләгъзәр

кәнгәйә. Уыңы фәткыл фос хизгәйә хәхбәсты сәрвәттә нә хәлдисты сә нәудзары әвәрдәй әмә фидар уыдысты тәрккәвдатән дәр.

Фосы фәдым куы цаңа фыйяу, уәд куыдфәндыйә хизгәйә кәрдәг сә къәхты бын ныссәндың, сәрвәттән хәрдмә-уырдигмә гүйләфәй цәугәйә сә нәудзар фехәль, әмә тәрккәвдаты ләсәнтә свәййы, ләзгъәртәй бazzайы цәфтә, хъәдгәмтта...

Хәхбәсты адәм фыдәй фыртмә дардтой хәрзмыггаг фос, хәххон уавәртән быхсагәй фидар әмә әнциондарән, әнционхәссән. Ирон фыстә уыдысты хуызәй сау, бур, цъәх, хорасан, асәй — дәргъәлвәст әмә бәрзонд, кондәй — къуипных, хъәлзәнг әмә әлвәст артәнджын егъяу фәхсынитимә. Иугъәдоны сәрән әмә цардхъомәй тагъд әфсәстисты әмә сын әмбисбон уләфты, ривәди афон әнә сынәрцәгъдә нә уыди. Сә фыдызгъәл сойджынәй хаста хәрзад әмә ахадән, сә бас — әвдадзыхос. Уәдә сә къуымбиләй кодтой фәлмән әмә хъарм фәлыст бынәттон уавәрты, сә царм уыди сәракән әмбисонд. Фысты әхсырай цъитиий кәрдихтимә ирон адәм дзәбәх кодтой мәләтдзаг риугъәнджынрынчынты дәр. Фысты урсаг царвәй, цыхтәй, сылыйә уыди царды хос сывәллонәй стырмә. Гъемә уыңы диссәгтән ногцард аразджытә аргъ не скодтой, гыццыл әфтиаг сын ләвәрдтой, әмә сә байтой гугын урс фосәй, хуийә әнәфсисдәр, әдзәлгъәддәр әмә зындардәр чи уыди, уыдонәй. Гъемә сә дәндаг кәм ныздәвди, уымыты нал халсары уидаг бazzад, нал гагадыргын зәнг, фәкъахтой сә, фехсыдтой сә быныбынхортау. Урс фос къуымбил әмә фыдызгъәл бирәе дәттың, фәлә хуыйы фыдәй уәлдай сә дзидзайы бас нәй, әрдуцынмә нә бәэззың, стонгәй хәдмәлтә дәр бахәрдзысты, кәрәдзийи фыдмә дәр дәндагәй бавналдзысты, цъыфы дәр схуысдзысты... Раст зәгъәйә, гугын фосән сә сәртә кувинаджы фынгыл әрәвәрынмә дәр нә бәэззың.

Хәхбәсты зәххы куыстытә куыннә зыдтой нә хъәубәстә, фәлә нә ахуыргонд агрономы раз нициуал әмбәрстам, әмә цыбыр рәстәгмә нә кадавар хуымы, сәрвәты, уыгәрдәнен зәхх баруад, бампыйл әдзәлгъәд ләджен хәлын кәрцау әвәгәсәгәй, әнәзылдәй, әнарахстәй. Налдәр хуымтә әхсәстам, налдәр уыгәрдәнта. Уәләуәз хуымтәм фаджыс нал хәеццә кодта, әмә фосы къәхты бын сә хуыр кәлын райдыңта зәрәстанәй. Ләгъыты, хъугәмтты ма цы хуымтә конд цыди, уыдон дәр иувәрсиг

быдираг уәззаяу гутәттәй кәнын райдытам уыңы арфәй, әмә сә мәр бынуәзәй ныгъуылди әнә исты әххуысәй, хуыр әмә луртә та задысты уәлцъар. Фыдусы фыдәлгъыстау, куыд-әвзәрдәрәй — куыдхуыздәр! Хәехбәсты хуымы зәххыты куыдфәндыйы кондимә нал бәззыдысты уәды хицаудән фыд-әлтыккон хәрзхъәд, фәлтәрд хорты мыггәйтә дәр. Гыңцыл тылләг, дам, дәттың, әмә әртә хуызы мәнәуы, хъәбәрхоры, цъойы, сисчыйы әмә тымбыл хъәдуры мыггәйтә фесәфтой урс нартхоримә әмә тауын райдытой ног мыггәйтә. Зәронд мыг-гәгты сәфтимә әрдзон хъацәнтә рохуаты аззадысты, ног мыг-гәгты рәэстимә арәхәй-арәхәдәр кәнын райдытой маргхъәстә аразгә хъацәнтә, әмә уйядыл нае асәй бирә тылләджы куыд-фәстагмә налдәр ад баззад, налдәр бәркад... Цалынмә фыдәл-тыккон хоры мыггәйтә тыдтам нае хуымты, әрдзон фаджыс сәм хъацәнтән ластам афоныл әмә бәрцыл, уәдмә конд хойраджы аддажын хусысмаг хъәуы иу кәронәй иннәмә әхсызгонәй калди. Ныр ног хоры мыггәйтә таугәйә, хуымтыл куыдфәндыйә аразгә хъацәнтә калгәйә нае конд хойраг тәвд къәйыл фыңгәйә дәр хусысмаг нал кәны...

ДЗУАРЫ ЛӘІГТАӘ

Сәрдигон хурджын бонты әртә ләгәй сഫәнд кодтам Туалгоммә бакәсын. Ме 'мбәлттәй иу — нарон, иннае — мамысойнағ, әмә әмхуызон туалләгтәй әрәджиауы быдирағтә цы баистәм, әндәр райгуырдыстәм хохаг хъәуты, арвыстам уым не 'вzonджы бонтә, әмә, нае райгуырән уәзәгтә кәд ғедзәрәгәй баззадысты, уәддәр бафтгәйә сә уындај зәрдә нығсәвәрдау байрайы...

Туалгомы хъәутә советон дуджы ғедзәрәг сты, фәлә Зәрәмәгмә цыди бон дыууә хатты сәрмагонд автобус, фый-йиүтти дарәнтәм та уәзласән хәдтулгәтә әфтыдысты арәх, әмә комбәсты дыууәрдәмы бәләттә нае тыхстысты, — әмә-иу сә авәрдтой әд хәссинәгтә.

Демократты дуджы налдәр сәрмагонд автобус цәуы комбәстәм, налдәр дзы фосы рәгъяуттә хизыңц сәрдигон ғериятты, әмә уырдәм бафтын вәййы иу мәтаг, фәстәмә афоныл раздәхын — әртә мәтаджы...

Ирыстоны астәумагъз стыр Уәлладжыры комыл падзах-

вәндаг ләгъз әмә уәрәхәй бәргәе цәуы Тәмискъәй Ручъы әфцәгмә. Алыхуызы хәдтулгәтә йыл әхсәвәй-бонәй дыу-уәрдәм зыррытт кәнынц тынта нывәндәгау, фәлә дзы фистәгәй цәуәт фәллад ләгмәничиуал бәрәт фәуромдәни бахъуыды сахат хәрзудыбәстәйә.

Ног уәгъидибары дуджы уыцы уавәртә хынцгәйә мах дәр аәртә зәронд ләгәй нә фәндаггаджы хызынтиимә сәумәрайсом Цъуалыйы автобусы абадтыстәм әмә нәхи Фәндагсар Уастырджийыл бафәдзәхстам. Цәуджытә — дзәвгар, әмә ләугәбадгәйә алкәмән дәр йәхи дзырдаг, йәхи сагъәссаг хъуыдтыә. Чи рувәнты йә цәхәрадонмә тындзыдта, чи хъәдмә халсар тонынмә цыд, чи — кәсагахсәг, әмә арах әңцайәнты фәләүү-фәләүүәй рәстәг әгәр куы хардз кодтам, уәд ме 'мбәлттә мә фәйнәфарс бадгәйә тыхсын райдытой:

— Уыйбәрц фәстиәттә кәнгәйә ныл бон фаләмә цәугәйә байзәр уыдзәни, стәй фәстәмә куыд?

— Мидәмә уал куы бахәццә уаиккам, уәд фәстәмә дәр кәд исты амал уайд.

— Цәй, ма тыхсүт, бон даргъ у, әмә сәйрагдәр — комбәстыл цәст ахәссын, стәй әмбойны раздәхын нә къухы күнәе бафта, уәддәр искуы хъәдбыны арт скәндзыстәм әмә уый фарсмә фәбаддзыстәм, — дзурын сәм ныфсәвәрәгау, әмә, кәрәдзи агайгәйә, ныхәстыл фесты!

— Арты фарсмә нә, донгомы уазалмә дәр бафәраздзыстәм фәбадын иу әхсәв райгуырән комбәсты цинәй, фәлә диссагән хәссинаг уайд не 'мбисонды уавәр: кәд уыдистәм уый әнхъәл, әмә райгуырән уәзәгыл әхсәвиуаты катәйттә кәнәм?

— Әнхъәл кәй нә уыдистәм, нә худинаджы цаутә дәр уымән әрцидисты. Гъемә, рәстыл куы дзурәм, уәд нә рәдыштыл ныр дәр нәма сәттәм адәмы номәй, афтәмәй бонвыддәрмә цәугәйә әдзух нәхицәй әппәләм къулыбадәг сывәлләттау. Әппәт рәдышты астәу уәлдай фыдуындараЯй разынд нә куырмәджы уырнынад. Иу Хуыщауы сконд, иу дзыхәй дзурәг ирон адәмән незамантәй фәстәмә уыди иунәг дин — Хуыщауы дин. Ныр цалдәр динил ныххәцыдыстәм, әмә суанг бинонтә дәр фәйнә зәйтәм-дуәттәм куырмәджы кувынц.

— Уәдә, уәдә! Ацы фәстаг азты Ирыстоны кувәндәттә әмә дзуәрттә цас фәфылдәр сты, уыйбәрц скъолатә әмә рынчындастә нә сарәстам...

Уыцы ныххәстәм нә хәдтулгә Хетәджы къохы раз фәурәдта,

әмә бәлцәттә дзуары ном аргәйә фестәгай кодтой, стәй дзы чидәртә ахызти әмә дзуары номыл кусчы мысайнәгтә ныпәрстор. Фәстәмә куы әрбахызысты, уәд разуәзәй карджын нәлгоймаджы хъәләс хъуысы:

— Хетәджы Уастырджи нә фәндаграст фәкәнәд! Фәлә дзуары номыл гәххәттын әхцайә мысайнәгтә әвәрыны фәтчы хорзәй ницы ис. Алы дзуар дәр уарзы сыгъдәг кувинәгтә әмә мысайнәгтә. Гәххәттын әхца та у чызи алы къухты рахау-бахауәй. Нә фыдәлтә та мысайнагән әвәрдтой әртыгай суаритә әвзист әхцайә әмә сә сыгъдәгдәрән тыхтой нәуәг бәмбәджы, науәд урс кәрдәйнаг хәңъилы, стәй бәрәгбоны физонәдҗы уәхст. Къаты бонты та фәндаггәттә әвәрдтой мысайнагән дзуары бын җәфхады сәститә, ихсыд әнгәлтә, исты әфсәйнаг цыргъаджы сәститә. Ныры адәммә куы бакәсай, уәд дзуәртты бынты авд гуыдырәй әхгәд әндөн-циңгәт къусчыты әз фылдәрәй калыңц гәххәттын әхнатә, әмә уызы уавәр фәндаджы хорзән, растән цас әххүис у, уымән алы бәлцөн дәр — әвдисән. Нә фәндәгты бывыл мәрдтү цыртыйтә үәлмәрдтү цыртыйтәй фәфылдәр сты. Уәдә, бәстон әркәсгәйә, раст баннымайгәйә, Ирыстоны кувәндәттү бынты фәндаггәттә цы мысайнәгтә ныууадзынц афәдзмә, уыдон цас свәййынц әмә кәйтү къухтәм бахауынц, уый та сейрагдәр хъуыдыйаг, фәлә йыл хәрзаудәнәй батыхсәг нәй.

Зәронд ләдҗы фиппаинәгтәм фәндаггәттә дыууә бәрәг дихәй быңау ныхасыл фесты: иутә дзуәрттә әмә кувәндәттүл әууәндәгәйә мысайнәгты әххүисыл-ахъазыл дзырдтой, иннәтә дызәрдыгәй кастысты дины кәнонтәм бәрәг цаутә әмә җәвитонтәм комкоммә амонгәйә.

— Ирыстоны кувәндәттү мысайнәгтәм дзәвгар кәсджытә ис, стәй сә нымайджының, фәлә уыдон чисты, уый у мәтаг.

— Мысайнәгты нымайджыты, әвәдза, чи стыйә фәрсын ишл хъәуы, фыдәлты загъдау, Мызуры хәрәгдҗынта дәр маен зонынц. Иуырдыгәй әппәт ирон адәмы номәй нә хәрзудыбыстәйи мысайнәгты бәстон баннымайынц дзуары ләгтә, стей сә быннатыл сәмбәлын кәнынц, иунәг туман дәр дзы нә аниарынц, хардзонд әрцәуынц адәмы хъуәгтыл әргомәй, җәстүүнгәйә, уәдә куыд? Иумәйаг куывдты бәркадыл дзы цы бахардз кәнынц, уый адәмән — хәлар, инна әхцайә «Стыр Ныхасы» уынаффәйи ләгтә әххүис кәнынц «мәгуыртән»,

«әвәгәсәг сидзәртән» ахуыры фәндагыл. Уәдә кувәндәтты дәр сызғәрин доны тылдај сәрттывтой, әмә уыйәппәт хәрзтә арфәйаг не сты?!

— Арфәйагәй-диссагән дзуринағ, әмбисондән хәссинағ, бауырнәд уә! Советон хицаудзинады заман Хуыңау әмә йе сконд зәдты цәститә дзуәртты, кувәндәтты бынты джебогътәй чи къахта, сә айнәг бындурутә сын халән әрмәгәй чи рәмыгъта, Хетәджы бынмә кувәг адәмцы цы партионтә нә уагътой, йә бонағ гәрзифтонгәй әвзидгәйә, уыдон ныр сты «Стыр Ныхасы» әвзәрст дзуары ләгтә, әмә цас рәстыл архайдзысты, уыйзын бамбарән нәу.

— Уәдә, уәдә! Советон хицаудзинадән дәр — фәлывдәй, сайдәй коммәгәс кусджытә, капиталистон-хицаудән дәр, афтәмәй Хуыңау әмә йе сконд зәдты номәй дингәнәг адәмән уынаффә кәнүнц, гъемә әнәууәнк, мәңгард дзуары ләгтән хуырымәй дингәнәг адәм цас фылдәр әппарой мысайнаджы әхцатә, уыйас сә куыватә — хъабылдәр, барстдәр, хәлардәр!..

Фыдаелты заманты кувәндоны мысайнаг әхцатәм давыны уагыл чи бавнәлтәид, уий Хуыңауы фыдахимә адәмъ әлгъыст әййәфта. Мә рәстәджы, уәд ма хәхбәстү бирә адәм царди, нә хъәубәстү кувәндоны әвзист әхцайы мысайнәгтә әртә ләппүйә райстой, әмә иу багомыг, иннағ дыууә фыдмардәй амардысты... Ныры фыдгәнджытә налдәр Хуыңауы фыдахәй тәрсынц, налдәр адәмъ әлгъыстәй, әмә уыци уавәр у иумәйагәй әнәхъән адәмән сәфты хъуыдаг. Иу әмә дыууә хатты нә ныссастой ныры дуджы къәрныхтә әргомәй, сусәгәй падзахады әхцавәрән агъуыстыты әфсәйнаг дуәрттә, иу әмә дыууә фәлтәрән нә равдәлон кодтой Ирыстоны хуыснәджытә дәр кувәндәтты мысайнагәвәрән фидәртты, әмә дыууә хуызы фыдгәнджытәм цас азым хауы, уымәй мысайнәгтә әппарджытәм къаддәр аххос нәй.

— Уәд цы уаг әмә цы 'гъадауәй?!

— Бынтон әнәуагәй әмә әнәгъадауәй! — балхынцъ кодта фәстагмә быцәу ныхасы хъуыдитә зәронд ләг. — Комкоммә давәгән фыдгәнәгдәр вәййы йә хъузон, йе 'ххуысгәнәг, йе 'мбәхсәг. Зонәм нә «дзуары ләгтү», хатәм нә сусәг къәрныхты дәр, афтәмәй сын, иумәйаг холыданау, дзуәртты къусчыты стыр әхцатә мысайнәгты номәй каләм. Ирыстоны дзуәртты бынты цы мысайнаг әхцатә ныппарәм, уыдонәй нә рәзгә фәлтәртән ахуыры чингуытә рауадз сә мадәлон әвзагыл,

уәд кәуылты арфәйагдәр уаиккам, фәлә нәм дзыллон фарнәй уыйбәрц әрхұуыды нал и, нә уынаффәгәнджытә сты цығылдар цардаразджытә...

Уыцы ныхәстәм хъусгәйә, Ныхасы Уастырджийы бынмә бахаңцаә стәм, әмә дзы дыууәрдәмьиздәхтәй хәдтулгәтә дзәвгарәй ләууынц, бәлләттә кувәндоны къусчы разәмдымбыләй кувынц, әмә сә «оммен» комы нараәджы доны хъәримә байу... Нә хәдтулгә йә цыдәй фәсабырдәр, фәлә ләугә нал әркодта, афтәмәй дардәр нә фәндаг дарәм, әмә та зәронд ләджы хъәләс хъуысы:

— Ныхасы Уастырджи нын нә рәстаг дзырды бар макуы айсәд, йә бынты райгондәй, әнә фыдбылызәй күйд цәуәм, уыйбәрц арфәгонд нә фәкәнәд хохәй бидырмә, уазәгәй бынәттонмә! Фәлә ам дәр фыдаелты рәсугъд әгъдау халәм. Нуазәндөн әмә дзы хәрәндөн сарәстам, цъалхәй-малхәй йә быны әрәмбырд вәйиәм. Дзаг сыйкъайыл нәхәдәг күйд фидар хәңцин райдытам, афтә сахуыр кодтам әндәрниан бәлләттә дәр. Гъемә, раст күү зәгъәм, уәд уыцы ног уагәвәрд дәр у «дзуары ләгтү» пайдайән: нозтджын фәндаггәттә гәныистоны къусчы фылдәр әхцатә әппардзысты...

— Рәстәг цәуы, дугтә кәрәдзийи ивынц, фәлә дзыллон фарны хәрзтән әнә фыдгәндты тыхмитәй әңционәй халән шей. Царды рәстаг хъәрән комкоммә дзуапп цы әхсәнадон цаутә фәдәттынц сә бирә хуызивәнтимә, уыдон бафтынц әдәмы фарныл иугъәдоны раппәлинағәй, фәлывд әмә сайд хәрдзтә свәййынц талынг гуыбынты хъомыс. Әмткәй адәмтә рәзты фәндагыл дәр кәрәдзийи хынцмә нылләууынц, сәфти фәндагыл дәр. Кәрәдзийи фәэмгәйә дзылләйы раззагдәр минәвәрттә фәэмниаг хъуыидәгтыл күйд ныххәңцинц, фәуниәгтыл дәр афтә, әмә дыууә хуызы уавәры дәр адәмы иумәйаг хәрзтән хъәуы фарны уагәй әмхуызон барәнтә әмә прәнтә, күйд мидисәй, афтә хыгъд әмә бәрцәй дәр. Фәткыл, уагыл цәргәйә царды хәрзтә әмә хәрдзтә нымаинаг сты. Енә нымадәй хәрүнц әмә хъауынц уәгъдибар әгомыг царәгойты.

— Әз дәр уый зәгъәг дән, бәрц әмә хыгъд алцәмән дәр. Ирон адәмән алцыппәт дәр уыди нымад. Нә фыдаелтә әмзонд, әмвәндәй дзуәртты әмә кувәндашты бынәттән әнзирстай хохәй бидырмә әппәтәй сыгъдәгдәр, райдзастдәр шеудзар къуыбыртә, хъәды къохтә, бәстывәрды рындзтә.

Фәндаджы билтыл арәстой хъәүән әңцайән әрбадынән, ауләфынән. Үйдонмә хәстәгдәр бинәтты әвәрдтой суадәтты цыхцыртә дәр. Ирон хъәубәстәм фыдағы заман фарн хаста уазәджы хай, әмәй йә уымән хуыдтой Хуыцауы уазәг. Йә уазәджыхайән ирон бинонтә цәхх әмә кәрдзын уәй нә кодтой. Ныры дуджы Ирыстоны хъәуты фәндәгтәм хәстәг хуыматәджы әңцайән нал фендзынә. Ләвар цәхх әмә кәрдзын фәндаггонән никәмәйуал әнтисы фысымәггаджы уагыл, фәткыл. Үйдоны хыгъд нә фәндәгтыл сарәстам тигъән хәрәндон, фәзиләнән нуазәндон әмә стыр аргыл уәй кәнаәм Иры бәркәтәй йә Хуыцауы уаздҗытән, фәллад әмә тыхст фәндаггәттән, — кәрәдзийи фәдыл балхынць кодтой сә риссаг сагъәстә мә дыууә әмбалы, афтәмәй Цъуалымә бахәццә стәм фәсаходәнты.

Үәллаг Цъуалыйи советон хицаудзинады азты уыди әрзәт-көхдҗыты поселок цәрыны әппәт фадәттимә: сывәлләттән дзы — рәвдауәндон әмә райдайән скъола, рынчынтаң — әнәниздзинады агъуист, хәлцы әмә дзаумәтты дуканитә, хәрәндон, уләфынән — райдзаст галуан, әппәт цәрдҗытән — райдзаст фатертә... Ныр йә хәлдәзәгтәм кәсынәй буар ихәнризу змәлы. Үәллаг кәронәй ма дзы цалдәр хәдзары аzzад әрдәгкалдәй, иннәе уәладзгуытән сә бындурутә пыр-хытәй зынынц, цыма йыл карз хәсты заман хәдтәхдҗытәй знаг хәлән-рәмудзән хотыхтә фәкалдта...

Цъәймә фәзиләни фәндаг әрәхгәйтой ГАИ-йи кусдҗытә, әмә дзы дыууәрдәм цәуәг хәдтулгәтә гыппартәй амбыра вәййынц, падзахадон арәныл цәуәггаг бар райсынмә дәргъәй-дәргъмә рады ләууәгай. Дәвгар фәкастыстәм сә райваз-бай-вазмә, стәй фистәгәй аңыдистәм уәлдәр, уәдә нәм уым кәд исчи фәуромид, зәгъгә. Ныхастә кәнгәйә фәндаджы кәрәтты цәуәм әмә радыгай искуыдәй-искуыдмә нә къух дәр сдараәм, авәрут нә уемә, зәгъгә, фәлә нәм ниши уромы, афтәмәй уыйбәрц хәдтулгәты бирә баддҗытә дәр нә вәййы... Хүссар Ирмаң цы сәрмагонд автобус цыди, уый дәр нәм нә баурәдта, әмә нарон мәстджын хъәләсәй бафиппайдта:

— Әрәджиау кәрдзынәй чи бафсәст, уыци әвзәртә хус-сары дәр сбирә сты әмә цәгаты дәр, әндәр нә әккожай хаста, аләууыдаиккам йә фарсма ардыгәй Зәрәмәгмә.

— Ахәм әрхъуыдыйән зондимә хъәуы хәрзудыбәстә, әмә кад тыхфәлгъуыдәй нәу. Хорз чи ракәны, уый дәр фыццаг

йæхицæн, æвзæр чи ракæны, уый дæр, — атутæ кодта фæндагæй иуварс мамысойнаг.

— Сæрибary дуджы цæрæг ног ирæттæй æгæр хæрзтæ нæ домут? — дзурын сæм дзырдæппарæнау, афтæ тækкæ фæзи-лæны нæ хæдразмæ æваст алæууыд кæтtagæй æмбæрзт рог хæдтулгæ, æмæ нæм йæ шофыр гом рудзынгæй дзуры:

— Фæндаггæттæ, уæд та немæ абадиккат!

— Хуыцауæй арфæгонд фæуай, Бæби, куыннæ абаддзыстæм, куыннæ! — дзуры йæм йæ номæй мамысойнаг, æмæ райгондæй йæ фæдыл бахызтыстæм мах дæр.

Фæндаггæттæ бахъуыды заман æнæнхъæлæй зонгæтæ куы разынынц, уæд сæ зынтæ фæрогдæр вæййынц кæрæдзийи ныфсæй, æфсæрмæй. Эфцæджы фæхæргæнæны мын исчи цыма мæ уæззау уаргь айста, уийас æхсызгон мын уыди ме 'мбæлтты кæрæдзиуыл баузæлд.

— Джиуæр, æмæ кæдæм рабалц кодтат уæ фæндаггон хы-зынти�æ сымах та? — афарста Бæби мамысойнаджы.

— Нæ райгуырæн кæмттæ фенынмæ, кæд нын бантыса, уæд.

— Цас бантысинаг у уый ацы райдзаст хурбон, æмæ уæ къул сах абадти: мах дæр суанг рæбынмæ цæуæм бæрæггæнæг Эфсатийи фосмæ, — ныфсæвæрдæй дзуры Бæби, йæхæдæг ма æвдисæны дарæгtau йе 'мбалы афарста: — Батыр, кæцырдæм уал раздæр бауайæм?

— Ацафон нæ ам, Къасарагомы, фæстиаты сæр нæ хъæуы юмæ раздæр Мамысонмæ бакæсæм, стæй фæссихæртты — Захъамæ, — бæстон бамбарын кодта сæ фæндаджы уаг Батыр.

Батыр æмбис лæджы кары гæзæмæ хистæрхуыз зынди Бæбийæ, фæлæ — æвзыгъдæр, хъæддыхдæртæ арæст. Кierдæгхуызæй йыл — хъулон æфсæддон дарæс, йæ астæу фютæн гæрзронæй — æлвæст, уæхсчытыл хъатара æмæ кæсæнцæстытæ — дзуарæвæрдæй. Аив цыбыр фондзæхстоныл глиу къухæй лæдзæгau хæцыд, афтæмæй донхуыз нымæтху-лы бынты бæстывæрдмæ лæмбынæг каст... Хистæр егеры номæй комбæсты æрдзмæ йæ хъус чи дардта, ахæм гæрзифтонг лæг, æмæ, уымæ кæсгæйæ, мæ цæстытыл уадысты сырдты фæлфæливæнтимæ цуанæтты сусæг митæ... Эппын ницы, фæлæ тæндонджы бонты дыууадæс азы хæхтыл, кæмттыл зилгæйæ Ашевгар рæхсад æрчъитæ батыдтон, æмæ цард мысынæй мындаr ницы и, уæлдайдæр — зæронды бонты... Эдæргæ комräбынмæ фистæгæй ма бауай, æфцæгмæ ма фæхæрд кæн,

райсомы хуры тынты банаңдзәвынмә хохы айнәгрындзәй цъитимә ма әркәс!.. Зәрдәйи фәндиәгтә ма дзәвгар вәййынц зәронд цуанонән, фәлә йын фәллад күистдзагъд уәнгтә коммә нал фәкәссынц... Мәхинымәр хъуыдытыл фәдән, әмә әмбәлтты ныхастә дәр нал хатыдтон, афтәмәй хәххон әрдзы хъәбысы аныгъултән фынта уынәгау. Ноджы наә хәдтулгә ныдзәв дәр наә кәны фәхәрдгәнәнты әмә тигъәй-тигъмә, зиләнәй-зиләнмә фәсте аzzайынц егъау дәргъәй-дәргъмә хәдтулгәтә, тыхуләфт кәнгәйә. Хъоссайы фәхәрдгәнәнны егъау, даргъ әхгәд уәзласәнтәй әртә ләугәйә сәййәфтам, стәй Мыкалгабыры кувәндоны раз фәфылдәр сты, әмә Бәби, сабырдәр цәугәйә, бафиппайдат:

— Мыкалгабыры номәй дәр Илцы фидар мысайнаджы әхқатә әмбырдгәнәндон сси. Нә сәм кәсүт, кувәндоны къусчы алыварс куыд амбырд сты фәндаггәттә рады ләууәгау.

— Уәдә, уәдә! — разыйи әнкъуыст бакодта йә сәр Батыр, афтәмәй амоны: — Ирыстоны фәндәгты билты цы кувәндәттә и, уыданәй мысайнаг әхца фылдәр әрәмбырд вәййи Хетәджы, Ныхасы Уастырджийи әмә Мыкалгабыры бынты. Гъемә, быдырмә хәстәг дзуәртты мысайнәгтәм фылдәр хъусдардҗытә и сә дзуары ләгты уәлдай, фәлә ацы дзуары мысайнәгтән хицау сты бынәттон дзуары ләгтә дыу-уәйә әмә әвәлмонәй бонджынта систы, әхцайә хъазынц. Сә цоты цотән дәр ма алы сахарты хәдзәрттә сарәстой, әмә сын иу «ма кә» зәгъяг нәй.

— Бынтон афтә наәу, — сабырәй йәм бадзырдта нарон. — «Ма кә» зәгъдҗытә сын бынәттон цәрдҗытәй дәр уыди, фәлә сә ницәмә әрдаратой: дзуары бәстыхай, дам, мах сарәстам нәхи хардзәй әмә йә мысайнәгтә дәр мах нымайнағ сты. Гъемә уыци зондыл хәстәй ныххылтә сты Ирыстоны «Адәмон Ныхасы» дзуары ләгтимә суанг гәрзтәй бартхъирән кәнныны онг.

— Уыци хабар әз дәр әрыхъуистон, — уләфәгау сәм бадзырдта Джиуәр әрәджиау, әмә Батыр йә сәр ныттылдта, стәй бәрәг ләгты тәрхоны раз азымы дарәгау дзырдат:

— Дзуәртты мысайнәгтә давыны әмә гәрзтәй әвзиданыны тыххәй уыдон сты ахсинағ, фәлә сын, әвәецәгән, уәлдәр хицаудәй әххуысгәнджытә ис ныры фыдгәнды дуджы, әндәр советон хицаудзинады заман ләг ләгмә цыфәнды мәстджынәй дәр ләдзәг схъил кәнны наә уәндыди ныщәвүни уагыл.

— Советон дуг, мә хуртә, сәрибары дуг уыди, әмә сәрибарауарзаг адәм сәрыстыр вәййынц, чызи митә сәрмә нә фәхәссынц. Демократты дуг та и уәгъдибары дуг, әмә уәгъдибарәй ңәрәг адәм сәрбәрzonдәй кәсгәйә фыдгәндү фәндагыл әңциондәрән нылләууынц, — аргъаугәнәгай сабыр хъәләсәй балхынць кодта әппәт хъуыдатә Бәби.

Боны әмбисмә Мамысоны хъәутыл фәзылдыстәм, бәстывәрдмә фәкастыстәм, әмә, кәд алы хохи рындыл дәр цуанон бадти сырдан хизәнты, уәддәр нә разындысты. Сәрдү бонты ма комы цы иугай ңәрдҗытә, хизәнты цы иугай фосы уәтәртә уыди, уым адәмимә фәнүхәстә кодтам, стәй Сау Хохы бынмә. Къубаләджы фәзы ногдзыл халсартә әртүрттам, уыдонимә сихоры къәбәр хәрзадән бахордтам, Къәртайы карз суарәй доны зәдты ном ссардтам әмә раздәхтыстәм фәстәмә... Фәстәмә әмбойны райгуырән уәзәгәй!.. Расть зәгъгәйә, фәстәмә ңәугәйә мә цинъыл масть фәсәрдәр. Әдзәрәг хъәуты хәдзәртты системә дәрәнтәй, пырхытәй кәд ләууыдисты, уәлмәрдты цырт бәрәг нал уыди, фәндәгтә хъәуәй хъәумә байгас сты, астәумә кәрдәг сыл әрзад, уәддәр комбәстү әрдзон хъомыс нәма фесәфти кәрдәджы халәй дидинәг, гәләбүйи онг, әмә Галәгон нә фәдыл куыд уләфыди узәләгай, афтә Раздоны хәкъуырцц хъуысти чынды ңәуәг ирон хәдзары әгъдауджын чызгау, әмә мә хъустә се 'хиситтәй нал әнцадысты, цалынмә Зәрәмәджы къахырәй раҳызыстыстәм, уәдмә...

Ацы зәххыл ңәрынән, уәвынән ис алцыппәт дәр, фәләсә, стыр хъыгагән, дарын дәр нә зонәм, нымд дәр сын нә көнәм. Афтәмәй нә цард хәрз цыбыр кәй у, уый әмбарәм, уәддәр кәрәдзий тәригъыл ңәуәм әназымәй, әнаххоссәй. Гъемә, әнаххос, әназым удты тәригъәд нә сәфы. Нә сәфы ңәдзәрәг хъәуты, рох уәлмәрдты тәригъәд дәр, әмә вәййынц тъымытъымамә фидинағ ңәрәццаг фәлтәрән. Ирыстоны хъысмәт фыдәй фыртмә әнусты ахәсты әнгом баст уыди хәхты хъомысимә ңәрәццаг уидәгтәй, әмә сә бынхорты ңәмәттәй бындарәй ныццағътам нәхәддәг. Әнә хохәй былдыр нәй, әнә былдырәй — хох, зәгъгә, дзырдтой фыдәлтә, үемә уый фәлтәрән у сенгонды хъуыдайаг. Цы доны был ңәрыс, уый дыууә фарсы дәхи куынә хонай, уәд дә дзыбыңауы заман иу фарс дәр нал фәуыдзәни. Цыбыр рәстәгмә Ирыстоны зәхх нә ңәстүты раз әхсәні галдзарму баруад,

бампылд, әмәе йыл нәдәр күсәг адәмәй тыхсәг фәзи, нәдәр бәрзондылбадәг бинхор хицаудаёй, афтәмәй сыйхаг адәмты астәу нәхицәй әспәләм фырхәларәй, фыруазәгуарзонәй...

Уыңы үйнгәджыйы, катайаджы хъуыздытәм Цымийы хидәй баҳыздыстәм әмәе Бәби фәрсәгау дзуры:

— Ам хәстәгәрәй Җәгатвәрсты бауаиккам Нары онг?

— Кәд нә Поты фәзы фәндаг аразы, уәд бауайәм, фәләк комбәсты әмбисондән хәссинағ хъазәнфәзән арф къәхтитәй йәх хуыр уәлцъармә күс скалдтой уәззау күсәнгәрзтәй нәз зонджын фәндагәнджытә, — уайдзәфгәнәгау бафиппайд-та нарон, әмәе йә Батыр афарста:

— Әмәе ам Ручъы фәндаг саразыны размә ләгъздәр уыди?

— Ләгъздәр та цы хоныс?! Туалгомы фыдаёй фыртмә Поты әмәе Кәсәбийи фәз үйдисты бәстивәрды фидыц иугәндзоны ләгъз әмәе нәудзарәй. Стыр дугъты заман дзы саргыбыш үәкъах дурыл нә бакъуыртаид, ныр ма йәм бакәс: къәхтитәдзыхъытә сси, цыма йыл фыргулы хәйтәхджытә халән-рәмудзән хотыхтә фәкалдтой әнауәрдонәй, афтә. Ручъы фәндаджы ләгъз әмәе уәрәх үдәнцой күиннә у фәндаггәттән, фәләк күидфәндыйә архайгәйә комбәсты рәсугъы әвәрд фехәлтой. Фәкъахтой нәудзар, фәластой хуыр әмәе змис фәндагмә, әмәе әрдзон ләгъз фәзтән фехәлд сә конд, сә уында.

— Ручъы фәндаг, әвәдза, фылдәр арәзтой әндәрниан әрцәуәг адәм әмәе Җәуыл ауәрстапккой искај комбәсты әрдзыл, фәләк Нары та доны дыууә фарсы нәудзар фәзтәхуыры бын фәкодтой нәхи адәм Къостайы райгуырән хъауы алывәрсты бәстивәрд «аивдәр» кәнныны әфсонәй. Гъемәе, хәрәджы цин — дәндагәй. Къостайы райгуырән үәзәг «әфснайгәйә, дзәбәхдәр кәнгәйә» фехәлтой суанг үәкъады артձәст дәр, әмәе сәм уым бынаты, мә гәдү ныхасы тыххәй, иумә әркәсдзыстәм, — ивгъуыд азты бәлләхтәм бәстондәрәй әркасти Джиуәр, әмәе йын тәрхоны раз ләү-уәгау әвдисән фәдән әз дәр:

— Уыдан үйдисты уәдү бынәттон хицауды әнауәрдон митә күидфәндыйә архайгәйә әмәе ныр дәр бәстон әркәсгәйә бәрәгәй зыныңц зәронд хъәдгәмттау бәстивәрды.

— Гъемәе сә ныртәккә фендысты, — фәурәдта Бәби үәхтүлгә Нары комкоммә Җәгатварсы фәзы, әмәе әмхуынәй нәудзармә рахыздыстәм.

Наронән уәлдай әхсызгөндәр күиннә уыдаид фыдәлты

зәххыл әрләууын әмәе сыйғыдәг хәххон уәлдәфы къәхтыбынәй ныууләфыд, стәй райгуырән хъәумә амонгәйә дзырдта:

— Аэз ам райгуыртән, арвыистон дзы мә царды фылдәр хай әмәе мын йә алы къахәвәрән дәр зындгонд у. Наргом Туалгомы иннәе кәмтты астәу бәрәг мәгуыраудәр уыди хұмы, уыгәрдәны, сәрвәты зәххытәй, уыдонимә йә күистәгтә — зынгадатдәр. Нары хъәу, кәсүт әм уәртә, әрәнцад дыууә доны астәу айнәджы рындыл, Къостайән йәхи загъдау, әмәе йә алыварсы хъәуты астәу уыди бәрәг мәгуырдәр зәхх, фосы әфтийәгтәй. Хъәуән йә рахизфәрсты қәлы Нардон, галиуфәрсты та — Захъадон, әмәе мәнә Поты фәзы дзуарәвәрдау башу сты. Захъадон мә рәстәдҗы қалди ацы фәзән йә астәуты, әмәе йә рахизфарсы тъәпәны қардысты Нарыхъәуы доны сых. Доны сыхы әз әрәййәфтон дыууә хәлд мәсыйджы галуаны бәрзонд системә, әмәе доны сыхән ныр йә фәд дәр нал и.

— Уәдә цы фәци? — диссагән әй афарста Батыр.

— Цы фәци әмәе йыл цы фыдбылыз әрцыди, уый тыххәй әрдәбон мидәмә цәугәйә ме 'мәлләттә цыбырәй загътой, — нә уәхсчытыл армытъәпәнтәй фәхәңди нарон, афтәмәй лардәр дзырдта: — Къостайы райгуырән боны кадән әртә хатты советон хицауад стыр хәрзты бацыди, әмәе уыдон сты раппәлинаг хъуыидәгтә. Йә номы кадән Дзәуджыхъәуы сәнәрдтой цырт. Йә райгуырән къонайы бынаты сараптой шртә уәладзыгон бәстыхай музейи уагыл, әмәе уый амайгәйә хәлд әрцыдысты Къостайы райгуырән нылләг сәгдзыд къәс, стәй доны сыхы әдзәрәг хәдзәрттә дәр. Музейи бәстыхайән саразән уыди әнәе Къостайы райгуырән къона фекалгәйә: нылләг, нарәг зәхбын биноныг қәрәнуат аззадаид фыдәлтыккон уагыл ног әеддәгүәлә галуаны бинаг хайы по туы тыхст қарды әвдисәнән. Уәдә Нары хъәуывәрды зәрөнд қарды бәрәттәнәйтәм дәр әвналын нә хъуыди хұыздәр фикәныны әфсонәй. Бавдәлдисты бынәттон хицауад әмәе Захъадоны галиуварсы фәз фәуәрәхдәр кәнини әфсонәй рахизфарсы ног донвәд акъахтой, әмәе Нары хъәуән йә доны сыхы бәстывәрд нә, фәлә әнәхъән хурварсы мәр ихсыдәй әнәзи айнәг къәдзәхы онг. Поты фәзән та йә нәүдзар саумиримә бахафтой доны былмә ауәзтән, әмәе йә бынаты нык-күлдтой лыстәг хуыр.

— Уый та цы хұыздәрән? — афарста йә Батыр.

— Къостайы райгуырән бон бирә адәм әрәмбырд вәййы, әмә син сә хәдтулгәтимә сарәстой уәрәх ләүүәндөн фидар бынывәрдыл, науәд хус заман кодта рыг, уарыны — цыыф.

— О... Дыууә фәлтәрән әз дәр уыдтән бәрәгбоны адәмимә, әмә әгәр дывәрсүг руайы: иуырдыгәй — Къостайы кадән әгъдауыл, уатыл зәрдиагәй ныхасгәнджытә, зарджытә, кафджытә әмә ерысәй хъазджытә, иннәрдыгәй — хәрд әмә нозт хүимәтәг күсәг адәмән — сәүдәджең аргыыл, хицаудән та сә цуроны, цәстмәхъусы хъузаттимә — ләвар.

— Уәдә, уәдә! Иры цыт әмә намысы ләгән йә бәрәгбоны ирон адәм кувинаджы әртыгай уәливиҳтә фынгыл ләвар әрәвәрүнүл нал сты, фәлә кәрәдзийән цәхх-кәрдзын уәй кәнын райдытой, — йә ныхас даргъ айвәста Джинуәр исказ фәзмәгай, йәхәдәг къухәй фаллагфарсмә амонгәйә дзуры: — Къоста ирон фәлыст фәхаста сәрәй къахмә, әмә йын райгуырән уәзәгыл хүизән цырт сәвәрүнмә дәр нә сарәхстысты нә бынхор хицауд, урс уәйиңджы хүизән фәлгонц ын сәвәрдтой ихсыд фахсыл рапауынәввонгәй, әмә ныл дзылләйи номәй уыйбәрц фәндаггәттә йә бинты дыууәрдәм цәугәйә хәрзаг худәгәй мәлынц.

— Худинаң күяннә у, — Ирыстоны хәхты Къостайы аккағ цыртән дур не ссардтам әмә йын урс тасмаччыйы гәбәзтәй әмпъызт гоби әгады гаккән уәлвәндаг сәвәрдтам, — фәбәлвырддәр кодта ныхас Батыр, йәхәдәг фәрсү: — Кәд уә исказ мысанмә фехсын фәнды, уәд әфсәрмы ма кәнәд, фәндәзәхстоны фәттә хъуаг не стәм.

— Дзуарджын комбәсты дзәгъәл гәрәхтә кәнын нә фидауы, фәлә әххәст Захъамә дәр бауайәм, — йә уәхсчытыл ын фәхәцыд Бәби.

— Бауайәм, — цәгаты хураууэттәй боныхъәдыл афәлгәсүйд Батыр, әмә сәм Джинуәр разыгондәй дзуры:

— Гъемә сымах Захъайә цалынмә здәхат, уәдмә мах дәр әххәст Нары алыварс фистәгәй азиләм, науәд хәдтулгәйи бадгәйә къәхтә райгуырән зәххы тавс нә банкъардзысты.

— Әз дәр уый зәгъәг дән, — райгуырән уәзәдҗы цинәй фәрухсәдәр нароны цәсгом, әмә не 'хсызгәтты хъомысәй дыууә къорды фестәм изәрүрдәмь хураууэтты...

Бынәттон ләгимә цәугәйә зонгә бәстивәрды дәр разыны дзәвгар диссәгтә фәндаггонән. Нары къуыппыл исдугмә агадтыстәм хуссарәй цәгатмә фәлгәсгәйә, стәй фәзыл-

дистәм хъәуы әвәрдыл зылын мылын нарағ уынгты. Музейы бәстыхай хъәуы әмгүйинастәу әрцахста, әддәгүәләйә ىә рәесугъд амад систә бәрзонд фәңцыдысты, егъау рудзгуытә дзы хуры рухсмә әрттивинц, фәлә әмткәй агъуысты фәлгонц бәстывәрды әрдзон хузызимә ничердыгәй сфиыйдта, әмә на-рон искәй азымы дарәгау нымадта ىә райгуыраң хъәубәсты цәфтә-хъәдгәмттә:

— Ам ма куы цардыстәм, уәddәр дыууә сыхы мәсгүйтәй иу ләр әнәхъән нал уыди, фәлә музей аразгәйә бинтон хәлд әрцидысты әвзаргә дуртә агургәйә. Музеймә бацәуынән әмбәлди иунәг фәндаг бәстон саразын, әмә бәстывәрд әрдзон уагыл әнәхъәнәй бazzадаид. Фәлә алырдәмы къахвәндәгтәй айнағ хохы наудзар фехәлтой, әмә нал фидауы.

Уәлмәрдмә куы схызтыстәм, уәд нын радзырдта, Нары рагон дзуары тыххәй хъәубәсты хистәртәй цы фехъуыста, уылон, стәй Къостайы мады ног цырты раз куы баләуулыстәм, уәд дызәрдышгәй дзырдта:

— Әрвдзәфая ацы ран бәрәг дзыхъдәр у, әмә дзы уыди иунәг ингән дыууә әмхузыон цыбыр дурын цыртимә. Иу рәстәгыл иумә ныгәд чи әрциди, ахәм мәрдтән. Кәд ингәни Къостайы мады иунәгәй банигәдтой, уәд дзы дыууә цырты цәмән сагътой? Къостайы мады банигәдтой ацы уәлмәрдь, фәлә кәцы ран, уый мә рәстәджы хистәртәй дәрничийл бәрәг зыдта әмә әнхъәләй амыдтой алы ингәнтәм. Гъемә уыцы уавәры ног цырт сәвәрын әмбәлди Къостайы музеймә хәстәг зынгәдәр бынаты.

— Уымәй раст зәгъыс. Иугәр Къостайы мады ингәны бынит дызәрдышгаг уыди, уәд ын ног цырт сәвәрын әмбәлди йәхи кады цыртмә хәстәгдәр, — бафиппайдта Джигуәр, әмә сөм әз дәр бауләффәгу кодтон мә хъуыды:

— Къостайән иу ныйтарәг мад уыди, иннә схәссәг, әмә лыууәйән дәр әмбәлди иумәйаг цырт сәвәрын, фәлә ирон илеммә раст зонд әрцәуы фәскуыст әмә фәсхәрд, фәсхыл иеме фәсхәст...

Ныхастә кәнгәйә, фәндагмә әрхызтыстәм әмә, комы лыууә фарсы әдзәрәг хъәутәм амонгәйә, фистәгәй цәуыныл фестәм, афтә на Сидәнмә әввахс на захъадзау әмбәлттә дәррайяфтой, әмә на Бәби азымы бадардта:

— Мах та уә Нары агуырдтам... Уәд әнә фистәгәй цәугә нал ләууыдыстут?!

— Райгуырән кәмтты фистәгәй цәуын дәр кәуылты ахсызғон ләвар у ләгән, әмә тигъәй тигъмә фәлгәсгәйә сабыргай цыдыстәм сымах ныфсәй, әндәр ныр изәр у, — дзуры йәм нарон хатыр курәгау.

Изәры хураууяttæ нарал комы хуссарварсмæ дзәвгар сәвнәлдтой, әмә рог дымгæе доны уымәл йæ уәлныхты систа. Боны тәвдyl сатәг уәлдәф уәлахиз кәнын райдытда, әмә фәндаггоны буар хъарм агуры.

Мыкалгабыры кувәндоны цардахъмæ хәстәг дыууә рог хәдтулгæйы ныййәфтам, әмә Батыр, къухәй амонгәйә, Бәбимæ сабырәй дзуры:

— Уыдан амы дзуарыләgtæ сты, әмә гыццыл фәуром, ныхасен мæ хъәуынц.

Бәби йæ хәдтулгæ фәндаджы рәбынмæ баздәхта, әмә Батыр фәндзыхстонимæ ахызти... Комбәсты æрдз хъаҳъхъәндҗыты хицауы дзуарыләgtимæ цы дзырдаг уыди, уымән сәхәдәг — әвдисән, фәлә маx уыцы әгүүпгәй дзәвгар аләууыдыстәм, стәй Джиуэр ныллаeг хъәләсәй бафиппайдта:

— Комбәсты дзуарыләgtæн ныр сæ боны мысайнәгты нымайын афон у.

— О... Дзәвгар әхца та æрәмбырд уыдаид сæ гуыдырджын къусчы, — әвдисәнли ләууяегау загъта нарон, әмә Бәби ба-худәгау кодта:

— Уәдә, зәгъут, уыйас әхца нымайджытæн ныр Батыр та — гәрзифтонг гъәуайгәнәг, нæ!

Уыцы ныхастәм цардахты байбынәй Батыримæ рацыд дзуарыләgtæй иу, ног мәрдажынау әнәдастәй. Хәстәг нәм æрбабләууыд әмә Бәбийән райгондәй йæ къух райста, стәй маxмæ æрбакәститæ кодта хәдтулгæйы гом рудзынгæй әмә афарста:

— Ацы магусатыл та кәм фәхаст стут?!

— Ванкæ, әмә маxәй хъауджыдәр ды кәм фыргуыст фәдә, кувәндоны мысайнәгтæ әмбырд кәнгәйә?! — дзуры йәм нарон, әмә уый йæ къух ауыгъта, стәй әнәрвәессон худт бакодта уыцы сәрбәрzonдәй кәсгәйә:

— Мысайнәгтæ!.. Мысайнагән дәр цы 'мбәрста ахуыргәнәг әмә кувәндонән дәр. Сывәлләтты дзуәртты ныхмæ дзурыныл ахуыр кодта...

— О, ды та дзуәртты фарс хәңцидтæ, әмә-иу уымән афәс-тият дæ иу къласы дыууә азы, — нал ын хатыр кәны нарон дәр, әмә сæ быцæу ныхасен Бәби кәрон скодта:

— Мах цәуын хъәуы, әмә хәрзизәр у!

— Хуыздәртыл амбәлут! — хъәр ма кодта нә фәдыл.

Әәдәлы дзурәгмә дәсны хъусәг хъәуы, науәд иууыл әздәнәй дзуары бын дәр ныххылтә вәйиынц Хуыцаумә кувәг ирәттә. Ме 'мбәлттән сә комбәстү дзуары ләгтә, иуәй, зонгә разындысты, иннәмәй — хәстәджытә, әмә сын Джиуәр сә «кады» хъуыддәгтәй цыдәртә фергом кодта:

— Фыдәлты әмбисәндтә ныл цәуынц. Әәдзәрәг хъәуән рувас — әлдар, бирәгъ — мәрдгәс. Кәд чи уыди уый әнхъәл, әмә Къәпийи хәрдмәгәсаг къәбәда фырт комбәстән дзуары ләг суя?! Иу рәстәджы цыдыстәм скъоламә, әмә нә ахуырмә хуыздәр арахст, нә куыстмә. Куыддәртәй райдайән скъола каст фәци әмә уыцы акуыримә милицәйи куысты аләууыд әмә адәмы стигъынмә йәхицәй дәсныдәр нал уыд.

— Уәд цы ран? — цымыдисәй фәрсы Батыр.

— Бесләнү сау армукъайы.

— Уым әнә адәмы стигъгәйә дәр әфтиагджын бынат уыди, әмә фәллойил фәхәст уыдаид, — къахәгая ныхас агайы Батыр.

— Әвәлмөнү әфтиәгтә йәм куынә хаудтаид, уәд уыйбәрц рәстәг нә бафәрәзтаид афтид куысты мыздыл хохәй би-лырмә цәуггәйә мә хәрәфырт Бесләнү сау армукъайы.

— Сау армукъайы советон заман дәр сәүдәдженры адәм үниә ауәй кодтаиккөй сусәгәй, әмә Ванкә дәлгоммәгәс митәм дәсны у, семә зыдта архайын, — фәбәлвырдәр кодта ныхасы уаг нарон.

— Куыд дзурут, афтәмәй — дәсны кусәг адәмимә, — тәрәджиау сәм бауләфәгая кодта Бәби дәр. — Сау армукъайы кусгәйә дәр зыдта тыхст адәмән ләггад кәнүн, рухс Мыкалгабыры кувәндоны бын дәр, әмә ахәм хәрзудыбәстә иләймаг уазәгуарzonәй кәрдзындәттон вәйиы.

— Искуыдәр ма нә! — хъәрәй загъыта Джиуәр. — Йә фыр-шердәхәларәй йәм тугәй хәстәджытә нымады дәр не сты, шердигон әнтәф бол сын уазал дон раттын йә цәст нә бауарз-ланни, зымәгон хъызыты сә хъарм агъуистмә нә бауадзәнни.

— Мадырвады баронәй дзы цытә домыс? Йә иунәг шәсүмәрмә нәдәр дзыхәй дзуры, нәдәр әм хәдзармә цәуы, — балхынць кодта йә ныхас нарон.

ТÆЛМАЦТÆ

БОЦИТЫ Юри

ÆВИДИЙГÆ — ДÆ РУХС

САБИБОНТЫ БÆСТАË

Цас уыд, цас уыди бæхтæ мæнæн! —
 Саутæ, урсытæ 'мæ дзыгъуыртæ.
 Мæн кæдæм хъуыд сындæг пæуын, уырдæм
 Скъæфтой уыдон мыр-мыргæнгæ мæн.

Сæрвæты-иу хызтысты дзæбæх.
 Дугъ-иу уагътой — чи фæуа разæй.
 Иу бæх-иу сæ æгүүдзæг нæ разынд, —
 Уæдæ дугъты куыд фидауы бæх!

Баззадысты мын кæмдæр ыстæй, —
 Нал и мæнæн фæстæмæ здæхæн.
 Хъуысы дардæй сæ мыр-мыр мæ бæхтæн,
 Дардæй — сабибонты бæстæй.

Ныр мæ сæнтты уырдæм тæхын,
 Уыцы бæстæм — хæцдæ йæм нæ кæнын.
 Фæтк нæ амоны уырдæм фæцæуын
 Рыгъд уæлтæмæны хивæнд бæхыл.

Уырыссаг æвзагæй
Хуыгаты Сергей тæлмац

ТОППЫХОС

Топпыхос цы тæф кæны? —
 Бæллæхы.
 У йæ фæздæг урс мæрддзагау урс.
 Сонт гæраехтæ...
 Риуыл хæцгæ зæххыл
 Лæг æрхауд æвиппайды,

Ныхъхъус,
 Сау зæххимæ сиу уыдзæн æнусмæ.
 Сæрыхъуынты иу урс дæр нае уыд —
 Саусæрæй уый саумæрмæ фæцыд.
 Кæс йæ мадмæ,
 Иннахæм — йæ усмæ:
 Се 'рдиаг, сæ судзгæ марой хъуысы,
 Сæрыхил æнафоны
 Ысурс и...
 У йæ фæздæг топпыхосæн урс,
 Урс мæрддзагау, мады сæрау — урс.

* * *

О уарзæтты тæмæн-цæстытæ... Махæй
 Кæй нае батавтой, иувæрсты кæд ахызт
 Аæцæг поэт? Нæй иунæг уд дæр ахæм,
 Кæмæн нае уыд æвдадзы хос сæ ахæст.
 У уарzonдзинад удхæссæг, тæссаг низ.
 Йæ ныхмæ лæууын а зæххыл кæй бон у?
 Нæ зонд нын дзуры иудадзыг: хи бахиз!
 Нæ зæрдæйæн та уарзты рис æхçon у!

* * *

Фæуром зарæг,
 Не 'мбæлы нырма:
 Нæ бонтæ, акса, — тар æмæ æрхæндæг.
 Нырма хъыгæй нае зæрдæтæ — къуырма,
 Нæма æрзадис ингæныл наугæрдæг.
 Фæгæдзæ уал кæ,
 Бауром дæ зарæг:
 Нырма уынæргъы риуы тарфы хъараæг.
 Аеркæс дæ къухы нуазæнмæ —
 Нындзыг
 Артакх йæ фарсыл,
 Раст цымы цæссыг.

* * *

Фыййауы райсом. Аңаңцой ирдгә —
Тылиф-мылифтә нә хәкты ирдәй.

Цъәх цатыры бын — мә уат, мә уәрдон,
Үәлларвбәсты та — мә бәллиң-фәндөн.

Мә фыстә хилынц хәххон уистәгтыл.
Мә фәрсты зилынц сәүуон диссәгтә.

* * *

Уәдә пы хорз у,
сусәны мәй хәкты
Къәйвәндәгтыл куы бастайой дә къәхтә.
Тыхтә-фыдтәй куы бахәссай дә изәр
Дә цатырмә,
куы әруадзай дә уәргүтә
(Дә риуы най хәдзары мәт дәр,
рис дәр),
Дә лыстәныл әраәвәрдтай дә фист сәр,
Әрфынәй дә ызнәт арвы гәрәхтәм.

* * *

Ирдгә, ирдгә,
хивәнд ирдгә...
У хъандзаләлвәст, хъәддых.
Сагъуыд рәгътыл,
кағы фәэты —
сәәвә айнәгыл йә ных.
Ам, Гвилемы, мигъты суры,
цыма стонг бирәгъ фысты,
Нәй ныхмәләууәг, цәлхдуртә,
әмә сәлдар и бәстыл.
Уасыд цатырты изәрмә,
фәлә сау әхсәв әртакт,
Аәмә ирдгә дәр фәдәлдәх,
айсаәфт уайсахат йә загъд.
Әрдз — әнаасыбыртт, әгуыппәг,
зилы дунейыл хәрзфын.
Арвы тарцъәхы әппары
стъалы стъалымә йә тын...

Уалæ скæсæн дæр æрбарухс,
    æмæ ирдгæ систад ног.
Ехх, æгæнон, ехх, наæрæмон,
    систа мин базыры рог,
Исы рох мæсгүйтæ, хъæдтæ,
    исы — йе уæнгты тых и,
Кæмттæ, цъититæ, Бæрзæфцæг —
    алцы бакодта йæхи.

* * *

Сæ фæллад уадзынц дыууæ вулканы,
Дыууæ уæйыджы,
    дыууæ титаны.

Æфсæн такатæ æндæвæынц арвыл,
Сызгъæрин хур сыл йæ тынтæ уафы.
Гуышырсар гуырдтæ, æхсонриу лæгтæ —
Сæна 'мæ Елбрус —
    наæртон фæтæгтæ.

Сæ алывæрсты — дæлдæр-уæлдæртæ —
Æрлæууыдисты æнгом
    æндæртæ:

Бæрzonд бæстæйы гæрзарм æфсæдтæ,
Æд уарт, æд фæттæ — æрдхорд-æмгæрттæ.
Нылхъывтой фидар кæраæдзи æрмттæ:
Уæнт авд дæлдæхы тыхми, хæрæмттæ!

* * *

Сay у, сay у, сay у хъæд,
Асæст æй æмбæрзы.
Арв дæр сay мигътæй — æхгæд,
Мигъты мит æмбæхсы.

Бæстæ у цымæ мæрдджын,
Сауæй зæхх — йæ хъуырмæ.
Багъæц, урс мит ын рæхджы
Бамбæрзæн йæ хъылма.

Удыл — сay тæлмытæ, сay
Сонт митæй, дæ бустæй.
Хай нын не скодта Хуыцау
Бонты фарнæй, рухсæй.

Хъәдыл, раст цыма пъәззы,
Сау асәст әрбадтис...
Рәестәг урс митау рәхджы
Бамбәрзәнни сау рис.

НОГБОНЫ АЕХСӘВ

Б. О-йән

У Ногбон. Дзаг нуазән-ма сис —
Ызгъалы сән зыңг-цәхәр.
Дәүәй наэ зонын аз әфсис,
Дән ацы 'хсәв дә цагъар.

Дә каст, дә ныхәстә, дә худт
Мән — гъәй-джиди! — әрпәрдтой.
Тәхы дзәнәтбәсты мә уд,
Цыма фәңүх дән цардәй!

Ныссәрф дә цәссыгтә, фәраз, —
Уыдзән кәрон дә зынән!
Мәнән кәдмә уай ды аәгас,
Уәдмә аз дәр цәрдзынән!

ТЫЗМӘГ

*Пансионат «Аудән»-ы сәйраг дохтыр
Цыбырты Л. А-йән*

Поэтән алцыппәт дәр — зонгәе.
Уырны мә фидарәй, уырны:
Уыдтәк кәддәрты амазонкә,
Ныр дәр ай де 'нгасы уынын!

Дә хузы бацыйис Амагә.
Әрвылbon тохы дә, хәстү:
Әнаккаг, сау уdtән ызнаг дә,
Тыхсыс аәдых әмәк ристыл.

Уәу-уау, цы зын дын у наэ дуджы! —
Фыдләгтә байтыдтой фыдәх.
Дәүән та фарны тын — дә туджы,
Бәлләс: куы фервәзиd наэ зәхх.

О ассты уаз әхсин Амагæ,
Ды фурдæн йе 'рфыты цæуыс.
Дæ кадæй, де 'фармæй, дæ уагæй
Ды махæн удлаууын дæ, ныфс.

Æмæ кæд бакастæй тызмæг дæ,
Уæддæр æвидийгæ — дæ рухс.
Фæлмæн, зæды хуызæн, дæ зæрдæ.
Фæцæр нын афтæмæй æнус!

* * *

Ма нуаз,
Ма дым,
Устытæм дæр ма кæс,
Ма улæф,
Дæ монцтыл хæцын зон...
Иу ныхасæй, базон, дам, дæ бон:
Уды рифтаг фалдунемæ ахæсс!

Нæу уæззау — әхсæз мисхалы 'рмæст,
Арвы бар æй бакæн,
Æмæ зæдтæн
Семæ хъаза бархийæ —
Цæргæс!
Нал у рохбаст, аскъуыдис йæ бæттæн!

Сау адæм дæр, хицæуттæ дæр нал и,
Нæй хъыгдарæт, уромæг, цæлхдур,
Нæй хæрæмттæ,
Раст лæг æмæ галиу.
Ам æрмæстдæр — Уарzonдzинад-Хур.

Нæй дзы катай,
Уайдзæфтæ,
Ныхæстæ,
Нæй дзы 'хсæв — æгæрон рухс æрмæст.
Дун-дуңе — дæ хъазæнуат,
Дæ бæстæ,
Иу стъалыйæ иннæмæ — пæррæст!..

Инæрыхъойы тæлмацтæ

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

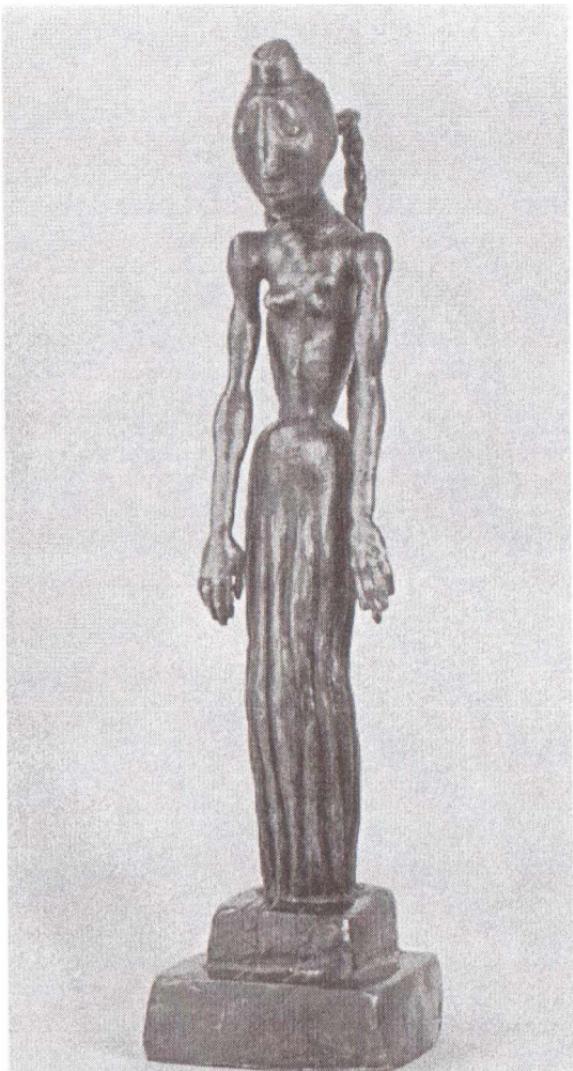
Джиоты Владимир. Ахсәвы зәд.

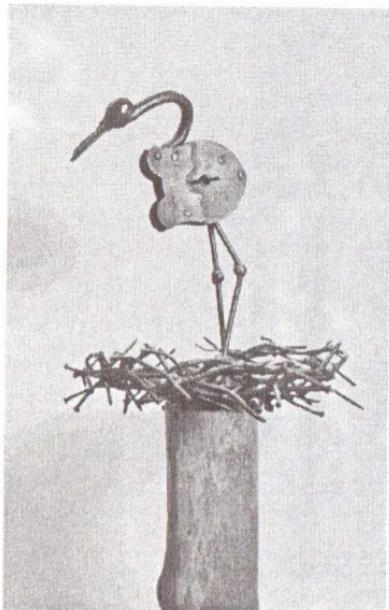
Цәрикъаты Билар. Мәгүыр ләг — уәрдонджын.

Дзанәгаты Зауырбек. Хәрәгыл бадәг зәд.

Цәрикъаты Билар. Чындыз.

Цъажилты Сергей. Къадз.

Дзанәгаты Зауырбек. Дзуархәссәг.

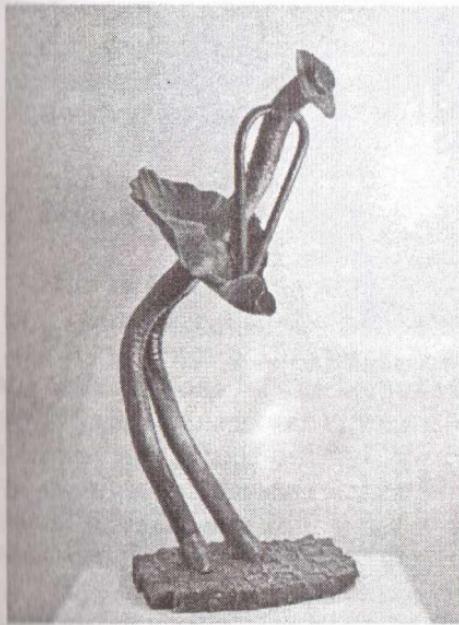

Кцойты Юри. Дадайы бәлас.

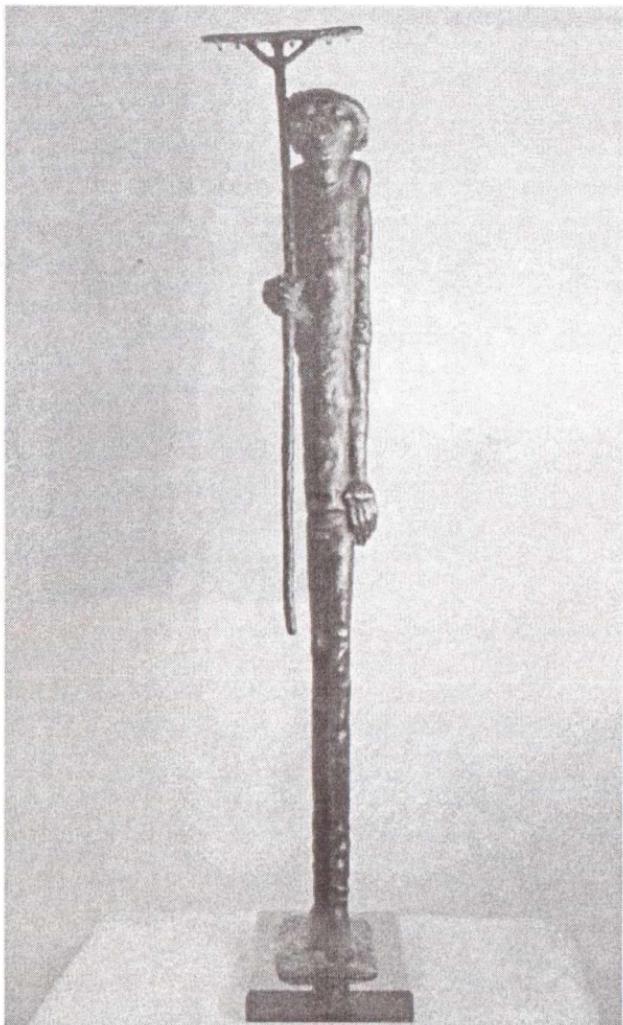

Дзобаты Барис. Поэт әмә музә.

Туаситы Станислав. Чызгыскъæфт.

Цъæхилты Сергей. Дымгæ.

Цхуырбаты Олег. Ләг халамәрзәнимә.

ГӘБӘРАТЫ Никъала

ЖУРНАЛКӘСӘДЖЫ ФИППАИНАГ

«Мах дуджы» 2003 азы 4 номыры Боциты Алыксандр ным-мыхуыр кодта цыбыр, фәлә уәздан уац зынгә ирон поэты ңалдәр әмдзәвгәй тыххәй. Уац хуыйны: «Урсдоны әрдз ын — поэзийи бәстә». Поэты тыххәй нә дзурдзынаен: әз дәр ын стыр аргъ кәнын әмә мә зәрдә нә тәрү, исты уайдзәф әм тәрхая, уый.

Боцийы-фырт уәлдай қәстуарзон аргъ кәны, поэт дурвәт-къуыйы тыххәй цы әмдзәвгә ныффиста, уымән. Уый йә үацмә бахаста әнәхъәнәй, мәнән та мә ныхасы сәр сты мәнә ацы рәнхъытә:

Әрдзон фәлдисонты рәсугъадәр,
Мә зонгә дурвәткъуы бәлас,
Кәддәр-иу айтыгътай дә къухтә
Фәйнәрдәм астымы әдас.

Дә тәртты — зараг цъиубинонтә,
Дә цъуппыл — җәргәсты кәсән,
Къәвдабон — халагъуд бәлцционән,
Фыдхурты — цатыры хуызән.

... Дәүәй-иу...
Бынмә әвзист гагатә згъәлд.

Мә зәрды нәй поэты әмдзәвгәтә дардыл критикон анализа кәниң. Цыбырәй зәғының: цы әмдзәвгәйил җәуы ныхас, уый музыкалон у, йә ритм — әхцион әмә кәсынаен рог. Фәлә мә ныхас Боциты Алыксандрмә у, уымән әмә, кәд уацмыс исты уайдзәфы аккаг у, уәд әй цыма адәмы тәрхонмә хәссын наа хъуыди. Поэт әй куы фыста, уәд, чи зоны, уыди музәйи үшамонцы базыртыл әмә сәрибарәй ацыд йә райдзаст әнкъарәнты фәдил, йә бон баци дурвәткъуы бәлас әнусон тулдзбеласы әмсәр сәвәрын. Фәлә ахәм уацмысыл чи дзура, уый та хъуамә уәзбын әмә ләмбынәгәй фәрабар-бабар кәна өрмег. Әз әмбарьин Боцийы-фырты рәсугъад әнкъарәнтае: уый

поэты әмбәстаг у, зоны йә, уарзы йә чысыләй фәстәмә әмәйын кәны стыр аргъ. Адон Бөциты Алыксандры ләгдзинады миниуджытә сты. Әмә мә бон нәу уыдоныл мә күх ауигъын. Фәлә мә уымә фәнды иу дыууә фиппаинаджы зәгъын. Әниу, чи зоны, әз раст нә дән. Фәлә афтә куы уа, уәддәр мә фиппаинәттә зиан никәмән әмә ницәмән әрхәсдзысты: әвзаджы бирә алыхуызон фәзиләнтә ис, иу дзырд Ирыстоны кәцыдәр къуымты афтә әмбарынц, әндәр рәтты та йә әндәрхуызон дзурынц. Мыйиаг, дзырд дурвәткүүс дәр ахәм куы разына. Фәлә, мәнмә гәсгә, ирон адәм дурвәткүүс къутәр әмә гыңцыл бәласәй зонынц. Ома, кәнә къутәр у кәнә къутәры хуызән бәлас. Әмә әрмәст ирон адәм нә. Нә дзырдуаттә дурвәткүүс уырыссагмә тәлмац кәнынц дзырд **боярышник-**әй. Әмә уырыссаг дзырдуаты та ацы зайәгойы тыххәй афтә зәгъынц: **БОЯРЫШНИК** — а, м. Колючий кустарник или небольшое дерево (используется для создания колючих изгородей). Әңгәдәр, йә сыйнц туасы хуызән, йә къалиутә — пыхцыл, әмә йәм уәләмә рәстмә сбырән нәй. Ас адәймаджы уәз уромгә дәр нә бакәндзән. Уый, сау, туагдәф гагатә кәуыл зайы, уыцы дурвәткүүс у. Әвәццәгән, әмдзәвгәйи уый хоны «Әрдзон фәлдисонты рәсугъдәр». Ис ма, сырх, адджын гагатә кәуыл зайы, ахәм дурвәткүүс дәр, фәлә уый бынтон къутәр у.

Цыбырдзырдәй, әгәр сын сты, әвәццәгән, ацы рәнхъытә:

Мә зонгә дурвәткүүс бәлас,
Кәддәр-иу айтыгътай дә къухтә
Файнәрдәм астымы җадас.

Уәлдай зәрдәхсайгә мәм кәсынц мәнә ацы цыппар рәнхъы:

Дә тәртты — зараг цъиубинонтә,
Дә цъуппыл — цәргәсты кәсән.

Дурвәткүүс цы йәхәдәг у, цы йә тәрттә сты. Уәд ма хъомысджын цәнгтә әмә бәзджын сыйтарапай әнгом әмбәрзт бәласәй та цы зәгъән ис?

Къәвдабон — халагъуд бәлцционән,
Фыдхурты — цатыры хуызән.

Намә уый цыфәнды фәүәд, фәлә, мәнмә гәсгә, цәргәс дурвәткүүсийил никуы әрбадзән. Уымәй дәр дзырд цәуы иу нә, фәлә бирә цәргәстыл. Цыма Хуыцау дурвәткүүс цәргәстән бадынән әмә файнәрдәм фәлгәсүнән сфердиста.

Боцийы-фырты хъарм әмә зәрдәхәлар ныхастиә хъарынц зәрдәмә: «Æцәгдәр задис уыци дурвәткъуы бәлас хъәуы әдде быдыры... Æз дәр-иу мә фаг аминас кодтон йә хәрзад дыргътәй, әнтәф бонты йә сатәг аууоны бирә хәттыты абадтән сабитимә. Мады цавәрдәр әхцион рәвдый дзы аbon ләр ма мысын. Æмә мәнән дәр зынаргъ у йә фәлгонц, йәхәдәг кәд нал ис, уәddәр».

Боцийы-фырт разы у, әз әмдзәвгәйи цы рәнхъытә райстон, уыдонимә, дурвәткъуы цәргәсбадән бәлас кәй у, уымә. Чи зоны, уыци дурвәткъуы әңгәг дәр исты мутант уыдис әмә жийәфта стыр бәләсты. Фәлә мә гурысхойы аeftауынц Алык-санdry уацы әндәр әмдзәвгәйи рәнхъытә дәр:

Фадауы тъәлән — зәлдаг уыгәрдән,

Йә бәрәгастәу цым бәлас зайы.

Цым дәр дурвәткъууыау карлик у, фәлә ам әмдзәвгәйи интонацийы руаджы йәхи ласы хәрдмә, әңгәг бәләсты бәрзәндмә, афтәмәй уый та у әрмәстдәр южный кустарник или деревце.

Зәгъынц: әмдзәвгәйә, дам, алы хатт домән нәй бәлвырд прозаикон мидис, әргом әмә комкоммә хъуыды, әмдзәвгә, дам, экспрессивон, эмоционалон цыдәр у, әмә уымән та равлисән и ритмы, мелодийи фәрцы дәр. Æмә уәд, зәгъынц, дзырдты бәлвырд мидисән уыйбәрц ахадгә нысаниуәт нал дүттәм.

Чи зоны, уыци хъуыды раст кәсси бирәтәм, чи зоны, әңгегдәр афтә у.

Фәлә...

АХУЫРГӘНӘГӘН ӘЕХХУЫСӘН

ЦӘРӘКТЫ Аллә

МЕТОДИКОН АМЫНДЫТАС

(Авдәм къласән ирон литератураһы хрестоматима)

ФАРӘСТАӘМ УРОК

Урочы темә: Таурәгъ «Бәтәйи фырттә».

Урочы нысан: 1. Таурәгъы мидис раргом кәнын.

2. Сәйраг архайджыты фәлгонңыл әрдзурын.

3. Сабитәм рәзын кәнын тырнындзинад хорз хъуыддәйтәм, ләдҗыхыхъәд әвдисынмә.

Цәстүынгә әрмәг: 8-әм урочы цы къамтә уыд, уыдон. «Бәтәйи фыртты зарәг».

Урочы мидис:

Сабыргай хъуысы Бәтәйи фыртты зарәг магнитофоны лентыл кәнә пластинкәйил фыстәй.

I. Хәдзармә күист сбәрәг кәнын.

Сабитә иу дыууәйә радзурынц зарәг әнә кәсгәйә. (Кәд ахуырдаутәй исчи зарәг зарынмә арәхса, уәд әй акәнәд).

II. Ног әрмәг: «Бәтәйи фырттә». Таурәгъы мидис цыбырәй радзурын.

1. Ахуыргәнәджы раныхас.

Таурәгъ «Бәтәйи фыртты» әвдист цәуы XX әнусы райдайәни цаутә. Истори нын амоны, зәгъигә, уыци рәстәг мәгуыр адәм се 'фхәрәг әлдәрттимә тох кодтой, цәмәй цагъары 'фсондзәй фервәзой, цәмәй рәсугъд цардмә, ахуырмә уәрәх фәндаг аразой.

Бирә таурәгътәә әмә зардҗытә ис Бәтәйи фырттыл. Абон уә әз базонгә кәндзынән сә иуимә. Радзырдта йә Къозонты Шамил (журнал «Мах дүг», 1999, № 7, 77 — 85 фәрстә).

Адәмон таурәгътәә гәсгә, Бәтә уыди Хъобангомы дзырдазаугәдәр мыггәйтәй — Алықкатәй. Бәрзонд, ныфсхаст әмә хъаруджын адәймаг. Уыдис ын цыппар фырты: Дочче, Будзи, Асләнбег әмә Огъыллә.

¹ Дардәр. Райдайән «Мах дүдкы» ацы азы №№ 3, 6, 7.

Бәтәе әмәе кәсгөн әлдар Адәбонты Саулохимә уыдысты кәнгә әфсымәртә. Уымә гәсгә йә кәстәр ләппу — Оғылләйи уымә хъаны радта. Дыууә азы рацыдаид, афтә Бәтәйи ус Цәлон әваст әрбамард, уый хәдфәстә та — Бәтәе йәхәдәг дәр. Әртә әфсымәрмә сәхъус дардтой әрвадәлтә. Уалынмә хистәрән ус күрын афон әрцыд, әмәе Битарты Осмәны чызг Зәлдамә минәвәрттә барвыста. Ацы чызг цыди Хъаныхъуаты Тъәрәсү зәрдәмә, минаевәрттә йәм барвыста, фәләе сын Битартә ницы дзуапп радтой, уымән әмәе Тъәрәс уыди мәстыгәр, фыд-зыкъуыр, әнәхатыр, схъәл, әмәе йын сәхъиздҗы нә аккаг кодтой. Дочче та уыди уәздан, әгъдауджын, гуыппырсар ләппу, әмәе Битартә сразы сты Зәлдайы раттыныл. Тъәрәс фырмәстәй тъәппитә хаудта, сусәгәй баҳъахъхъәдта Доччейи әмәе йә амардта. Йә марәг бәрәг дәр не сси. Фәләе адәм кәрәдзийи хъусты дзыртой, Тъәрәсү къухәй кәй фәмард, уый. Будзи әмәе Асләнбег дәр хъуыстый уыци ныхәстә, фәләе әргомәй сдзурынән әфсон нә артой. Уалынмә хъәуыл ауагъдәуыди тауыс Тъәрәсү дзыхәй, зәгъгә, Асләнбегән Битартә дәттыңц, Доччейән куырдуаты чи бazzад, уыци чызг Зәлдайы. Асләнбег та уарзата Тъәрәсү хо Дзылләйи. Бәтәйи фырттә-иу рахъавыдысты сә масть райсынмә, фәләе дыууә мыггаджы әхсән туг ныккәла, уый сәнә фәндыйд. Хъәуы хистәртә ләппутән бафәдзәхстой, цәмәй уал сәхи бафәсвәд кәной сә мадырвадәлтәм. Уыдон сразы сты, фәләе уал, дам, нә мад, нә фыд әмәе не 'фсымәрән хист скенәм. Хисты бон, гъа ныр фынгты уәлхъус әрбадой адәм, афтә Тъәрәс бәхыл бацыди кәртмә — уый та уыди стыр шофхәрдил нымад — әмәе загъта: «Цәлоны ләппутә кәд сә кәронд мәрдтән хистытә кәнинхъом сты, уәд сын сә бетәненыйә «рухсаг» та хъуамә мә бәх зәгъя». Ләппутә фәләебурдтой Тъәрәсмә, фәләе адәм нә бауагътой ләдҗы амарын, уә кәнд нывыл ауадзут кәронмә, зәгъгә. Фәләе шрцыд рәстәг, әмәе Бәтәйи фырттә сә масть райстой се 'фхәрәгәй. Цәвитетон, амарди Тъәрәсү мад. Марды кәртмә күн рахастой, уәд Бәтәйи фырттә бәхтәй әрхызтысты, марды уәлхъусмә бацыдысты, әмәе Асләнбег загъта: «Хорз сылгоймаг уыди, фәләе калм ныйтардта, әмәе йә цәмәй мәрдтә дәр үоной, калмы мад у, уый тыххәй сәм хъуамә бацауа дәлгоммә фалләхтәй», — әмәе йә чырыны дәлгоммә фәзылдтой. Алыкваты әмәе Хъаныхъуаты әхсән уыци бон райдытада хәст. Ба-

фидуыны мадзал нал уыди дыууә мыггагән. Әппүнфәстаг Бәтәйи фырттә абырағ лидзынвәнд скодтой. Уый әхсәрфарсы ңафы хуызән фәци Хъаныхъуватән, ома уә нә тәрсәм, ницәмә уә дарәм, зәгъгә, әмә фәдисы раңыдысты. Тъәрәсы хо Дзыллә хъәдрәбынмә баңыд әмә Асләнбөгән загъта: «Әз зонын, цы сәнәнд кодтат, уый. Хъобангомы ме 'фсымәры бәхәй дугъондәр нәй, әмә фәдисы разәй ңәудәзән, әмә дә курын, ма мын амар ме 'фсымәры. Кәд уә Хъаныхъуватәй түг райсын фәнды, уәд мәнә әз дә разы». Асләнбөг дзуры Дзылләмә: «Де 'фсымәр дә фәрцы йәхицән балхәдта царды бонтә, мәнән та , чи зоны, — мәләт». «Ды куы амәлай, уәд әз алыг қәндзынән мә дзыкку әмә йә башыгәндзынән дә ингәнны, уый фәстә та дәм мәхәдәг дәр зындынән». Иу май-рәмбон Бәтәйи фырттә цалдәр ләппуимә Хъобаны әлдәртты фос атәләт кодтой Уәлләдҗыргоммә. Хъаныхъуватә фәфәдис сты, сә тәkkә разәй цыди Тъәрәс. Асләнбөг әй рагы сәр бадгәйә федта әмә йә фехста. Тъәрәсы бәх сәрбихъуырәйттәгәнгә адагмә ныттылд, Тъәрәсән йә къах асаст. Фәдисонтә фәстәмә афтидәй раздәхтысты, Бәтәйи фырттә та фос мәгүүр адәмыл байуәрстой, сәхәдәг сә мады 'фсымәры хәдзары әрцардысты. Қәстәр Огъылләйи хъисмәт афтә руад, әмә йә Адәбонтә әххуырстән дардтой. Әфсымәртән әй чидәр бафидис кодта, әмә уыдон сәнәнд кодтой Огъылләйи сәхимә әрбаласын. Арәвдз кодтой сәхи Қәсәгмә әмә уәтәрәй ләппуиы раластой, бәхрәгъяу дәр ратардтой. Қәсгон әлдәрттә сә фәсте куы расырдтой, уәд Асләнбөг ләгәй-ләгмә әрләууыд Адәбонты Саулохы раз әмәйин радта фыццаг әхсты бар. Нәмыг Асләнбөджы галиу агъдил сәмбәлд әмәйин ие стәг ныппырх кодта. Саулох Асләнбөджы иу әхстән дзыхъмард фәци, иннә фәдисонтә фәстәмә аздәхтысты, искәй фәллойы тыххәй нәхи нә марәм, зәгъгә. Бәтәйи фырттә бәхтә адәмыл байуәрстой, фәдисгәнәгән та радтой иу фылдәр. Асләнбөг куы базыдта йә мәләт, уәд йә мадыфсымәры усән дыууә дзабыры барәтаянын кодта, гәххәттәй уәфстә сыл баҳуийын кодта. Ләппу дзабыртә йә къәхтыл куы скодта, уәд гәххәттын уәфстә анырх сты, әмә Асләнбөг афтә зәгъы: «Адәмән-иу зәгъут, әз ма Адәбоны-фырты фәстә дыууә уафсы батыдтон, зәгъгә». Асләнбөджы марды фәстә Будзийән фехъусын кодтой, Дзыллә дә агуры, зәгъгә. Хъаныхъуваты мәкъуылтә әфтауц

кәм сты, уым сәмбәлдисты, әмәе йәм чызг радта йәе дарғылдыкку рәбынәй күүырдәй, Асләнбеджы ингәны йәе бавәрут, зәгъгә. Үйши рәстәг Тъәрәсмә фәхабарчыны, Будзи уе 'фтауц-доны ис, зәгъгә. Уый сусәгәй бахъуызыд ләппумә әмәе йәе амардта. Огылла, Бәтәйи кәстәр фырт, бирәе фәцард йәе мады 'рвадәлтәм, фәләе зәрондырдәм зондәй фәцих, әмәе йәе иу бон Асләнбеджы ингәныл мардәй ссардтой. Дзылләе бирәе хъизәмәрттә фәкодта, цалдәр хатты йәе Тъәрәс ләвәрдта моймә, фәләе Асләнбегән йәхи цәрдуадай чи снывонд кодта, уымә усгуртә нал уәндысты. Адәм күүд дзырдтой, афтәмәй Асләнбег райгуырд майрәмбоны, мәлгәе дәр акодта майрәмбоны. Иу майрәмбоны Дзылләйи йәе уаты мардәй ссардтой. Доччайән күүрдуаты цы чызг баззад, уый смой кодта Дзгойтәм, райгуырд ын дыууә ләппуйы әмәе иу чызг. Цардцух, дам, нә уыд, фәләе йәе иу райсом йәе уаты ауыгъдәй байяфто. Тъәрәсы Асләнбег нә амардта, фәләе иу бон кәңәйдәр әрбаңаңыз, йәе бәх арвы хъәртәй фәтарст, әмәе дыууәйә дәр доны ныххаудысты.

Ам таурәгъ фәвәййы. Иннае уорочы әрныхас кәндзыистәм, Санаты Уари адәмон таурәгъты бындурыл кәй ныфыста, уыцы кадәгыл. Уә хәдзәртты йәе ләмбынәг бакәсүт, хи ныхәстәй дзурын әмәе фәрстытән дзуәппитә дәттын цәмәй зонат, уый тыххәй.

ДӘСӘМ УРОК

У ро чы т е м ә: Санаты Уарийи таурәгъ «Бәтәйи фырттә».

У ро чы ны сан: Әрдзурын таурәгъы мидисыл, йәе хицән-дзинәдтыл, адәмон таурәгътимә йәе абаргәйә. Бахахх кәнын, таурәгъы әппәт варианттә дәр уыцы иу бинонтыл конд кәй сты, уый.

Хъомыладон хәс: Сабитәм ирон адәмон сферлдиустады билтәм, ирон театралон аивадмәе уарзондзинад әвзәрын кәнын.

Цәстүынгә әрмәг: Скъуыддзаг ирон театры спектакль «Бәтәйи фырттәй» магнитофоны лентыл кәнә та пластинкалы фыстәй. Артистты къамтә Бәтәйи фыртты ролты хъизгәйә. Бәзиаты Агуызды чиныг «Иры артձәст».

У ро чы мидис:

1. Сбәрәг кәнын хәдзармә күист.

1. Раттын фәрстытән дзуәппитә.

— Кәцы рәстәг әвдисист цәуы таурәгъы?

- Цавәр әгъдау әрәвәрдтой Тәгиатә Хъобангомы?
- Цәуыл фәбыцәу сты Дуда әмә Ахбол?
- Күйд сферн кодта Дуда Асләнбәгәй йә маст райсын?
- Бәтәйи фырттә күйд равдыстой сәхи уыцы уавәры?
- Цы тәрхон рахастой кәсгон әлдәрттә Асләнбәг әмә

Будзийән?

- Чи әрбаләууыд зын сахат Бәтәйи фыртты уәлхъус?
- Күйд раирвәэтысты Асләнбәг әмә Будзи мәсүгәй?
- Сбәрәг кәнүт уацмысы темә әмә идеяе.

2. Ссарын таурәгъы әмбисәндтә әмә сә бакәсын.

«Де знагимә ныхәй-ныхмә әрләууыттә, — йе йә ды амар, ие та дә хъумамә уый амарा».

«Разәй худгә кәнүт фәсте та сын се счылты нүәрттә уадзы».

«Ләг куы райгуры, уәд цәры йе 'фармы тыххәй, мәлгә дәр акәни уый тыххәй, хатыр дәр кәнүт уый тыххәй».

«Ехсы цәф әмә карды цәф иу сты».

«Кәндҗыттәй кәсдҗыттә дәснүдәр сты».

«Әрцәуинаг чи уа, уымә әнхъәлмә кәсүн нә хъәуы».

«Саг фәрәтмә әрцыди».

«Әвзаг дур халы».

«Әфсымәры ард дә фәдил әфтыд фәүәд».

«Әвзәр тагъдәй хорз сындағ хуыздәр у».

Равзарын әмбисәндтү мидис әмә сә ныиффыссын литературашы тетрәдтү.

II. Цәстүнгә әрмәгимә куыст.

1. Ахуыргәнәджы раныхас.

Сывәлләттә, күйд уынут, афтәмәй Уарийи таурәгъ «Бәтәйи фырттән» йә сюжет у бынтон әндәр. Фәлә йә сәйраг архайджыттә, сә социалон әмә политикон уавәрттә сты әмхүзизон. Уәлдәр къләсты ма базонгә уыдзыстут ноджыдәр иу уацмысимә — уый та ныиффыста Мамсыраты Дәбе.

Ирон театры репертуары ацы пьесәмә гәсгә әвәрд спектакль ахсы ахсдҗиаг бынат. Ирд фәлгонцтә сарайтой курдиятдҗын актертә Тәбәхсәуты Бало (Бәтә), Уататы Бибо (Асләнбәг), Хъаләгаты Федыр (Будзи) әмә иннәттә. Хъыгагән, се 'ртә дәр ацы дунейә ахицән сты. Спектакль чи әрәййәфта ирон театрдауттәй, уыданәй алчи дәр йәхі амондҗын хоны, ахәм ахадгә аивад койә нә, фәлә хи цәстәй кәй федтой, актерты арахстдҗын хъазтән тыхдҗын къухәмдзәгъдәй арфә кәй кодтой, уый тыххәй.

2. Байхъусын спектакләй скъуыдзагмә магнитофоны лентыл кәнә пластинкәйил фыстәй. Равзарын, спектакльмә цы къамтә ссардат, уыдан. (Ахуыргәнәг пайда кәнә Бәзиаты Агуызды чиныг «Иры артдзәст»-әй — чиныгуадзән «Ир», 1998 аз).

III. Сабиты фысгә күистмә бацәттәе кәннын.

Таурәгъ хицән хәйттыл адих кәннын әмәп пълан саразын.

1. Санаты Уарийы биографи (цыбырәй).
2. Илцийы хай күүд уәрстори Хъобангомы?
3. Алыккаты Дудайы хәдзары цы уынаффәтәе кодтой?
4. Дуда Бәтәйи фырттәм уазәгуаты.
5. Цорә әмә Асләнбеджы быңау.
6. Алыккатә әмә кәсгон кънийәстәе әрхъула сты Бәтәйи фыртты гәнахы алышварс.

7. Хъобаны адәмы уынаффә Аспиаты къуыбырыл.
8. Бәтәйи фырттәе әрхъурайә күүд раирвәэстисты.
9. Дудайы мәләт.

Пълан ныфғыссын литературајы тетрәдты, цәмәй дзы фысгә күисти рәстәг спайда кәной.

1. Равзарын пъланы алы хай дәр сывәлләттимә иумә, зын-әмбарән дзырдты мидис ракром кәннын.

2. Чиныгәй бакәссын хицән скъуыдзәгтәе (зындәр әмбарән бынәттәе).

3. Равзарын Асләнбег, Будзи әмә Дудайы фәлгонцтә.

Асләнбег — уәздан, хъәбатыр, фыдәлты әгъдәуттәе цәсты-тагууиау чи хъахъхъәни, уазәгуарзон, хистәры фарн йә царлы стырдәр хорзәх кәмән уыд, ахәм адәймаг.

Будзи дәр йе 'фсымәрау сыгъдәгзәрдә, хъәбатыр, кадыл-мард адәймаг.

Мамсыраты Дуда — әдзәстуарzon, хинәйдзаг, фыд҆цылызы адәймаг, йе стырдәр амонд — исказмән фыдбылызы, фыдми ракенни.

4. Урочи кәрон бамбарын кәннын сабитән, иннае уроочы сәм фысгә күист кәй уыдзән, уый әмә сын бафәдзәхсын, цәмәй ма ну хатт бакәсой таурәгъ әмә йә сә зәрдыл хуыздәр бадарой.

ИУӘНДӘСӘМ УРОК

Урочи темә: Фысгә күист.

Урочи нысан: 1. Таурәгъ «Бәтәйи фыртты» мидис сфаелхат

2. Сывәлләттәм адәмон таурәгътә әмәк каджытәм уарzon-дзинад рәзын кәнын, ахуыр сәк кәнын сәхъуыдытә кәрәдзийи фәдил раст дзурын (фыссын), аив хъуыдыйәдтә аразын.

3. Ахуыр кәнын сабиты, цы уацмыс бакастысты, уымән аргъ кәнын, хи Җәстәнгасмә гәсгә хатдзәгтә кәнын әмәк сәфысгәйә равдисын.

Урочы мидис.

I. Цыбырәй әрдзурын фысгә күисты темәтыл:

1. Санаты Уари әмәк йә таурәгъ «Бәтәйи фырттә».
2. Мәе уарзон фәлгонц таурәгъ «Бәтәйи фыртты».
3. (Уәгъдибар темә). «Фыдыбәстә... Дәүәй мәнән зынаргъдәр, аддышындәр нәе уыдис әмәк нәй!»

Бамбарын кәнын сабитән: кәй фәнды, уыданән сәе бон у фысгә күист уәгъдибар темәйыл ныифыссын.

Равзарын, фысгә күистән цы пълан саrәзтой, уый (тетрәдтәм кәсгәйә), стәй райдайын фыссын. Кәд ацы урочы фыст нәе фәуой, уәд сын әй раттын хәдзармә күистән.

ДЫУУАДӘСӘМ УРОК

Урочы темә: Аивадон литература.

Урочы нысан: Әрдзурын сабитимә аивадон литератураыйи хицәндзинәдтыл.

Хъомыладон хәс:

Сабитәм гуырын кәнын цымыдисдзинад аив уацмыстә кәссынмә, сферләдистадон күистыл фәңалх уәвүйнмә сәе здахын.

Цәстүынгә әрмәг: Алы жанрты фыст уацмысты әмбырдгәндә — прозаикон, поэтикон, драмон уацмыстә, таблицә-литературәйи хуызты схемә (ахуыргәнәг әй йәххәдәг скәнәд). Магнитофоны лентыл кәнә пластинкәйыл фыстәй әмдзәвгәтә кәнә әндәр уацмыстә, артисттә сәе кәссынц, афтәмәй.

Урочы мидис.

I. Ирон адәмон сферләдистады тыххәй әрмәг сферлхат кәнин.

1. Раттын дзуәппитә фәрстытән:

— Цы уацмысы кой кодтам нырмә, уыданән сәе иумәйаг ном џавәр у?

- Чи сәе сфаелдыста?
- Цы хонәм эпос? Нарты каджытә цәмәй сты цымыдисаг?
- Цы фәңдиис уә зәрдәмә Нарты цардыуагай?
- Цы хонәм историон таурәгъ, уацмысы идеяе?
- Цәүүл дзурәг сты ёмткәй райсгәйә таурәгътә: «Ларс амә Хуха», «Кодзырты Таймураз», «Бәтәйи фырттә»?
- Күнд истой се 'фхәрд мәгүүр адәмь сәрхүүзойтә тыхгәндҗытәй?

II. Ног әрмәг: Аивадон литература.

1. Фәйнәгыл әрцауындын таблицә литературағы хуызды схемәимә әмә йә равзарын. Уәвән ис мәнә ахәм хуызы.

2. Раттын цыбыр характеристикә алы хуызән дәр.

3. Ахуыргәнәджы раныхас.

Таблицамә гәсгәе, сабитә, уынут, литература алы хуызтыл кәй дих кәны. Алкәмән дәр дзы царды ис йәхи нысаниуәг, йәхи къабаз. Әппәтәй ахадгәдәр у аивадон литература. Аив литература, күнд аивады иу хай, сырәзы адәмөн сфаелдыстады бындурыл, историон процессты адәймагән цы нысаниуәг ис, уый әвдисгәйә. Аив литература фәлтәрәй-фәлтәрмә дәтты, әхсәнадон царды алы къәпхәны дәр цы философон, социалон, эстетикон, хәрзфәткон хәзнатә сензәры, уыдан. Литературә, күнд цардыуаг рагром кәныны фиерәз, әвдисы хицән адәймәгты, социалон къордты, нациты мидуне, сә эстетикон идеалтә. Литературәйән ис йәхи хуызти, жанртә, мотивтә, сюжеттә, поэтикон әмә прозаикон формәттә.

Күнд базыдат, афтәмәй аив литературағы артә цәдҗын-

дзы сты прозә, поэзи әмә драмә. Прозәйә фыст уацмыстыл нымайәм роман, уацау, радзырд; поэзимә хауынц әмдзәвгәтә, поэмәтә, иудзырдаә — стихтәй фыст уацмыстә. Драматә, ома пьесәтә, фыст вәййынц дыууә формәйы дәр: стихәй дәр, зәгъәм, Шекспиры «Гамлет», «Отелло», Гуырдзыбеты Бласкайы «Әдули», Плиты Гриши «Сослан-Цәразон», (хистәр къләсты сә ахуыр кәндзыстут) әмә прозәйә дәр, зәгъәм, Брытъиаты Елбыздыхъойы «Дыууә хойы», «Хазби», Коцойты Арасены «Гәдыйы къах цыбыр у», Кочысаты Розәйы «Гәды ләг» әмә әндәртә.

Фарст: Сывәлләттә, зәгъүт-ма, цы уацмыстә сахуыр кодтам, уыдан җавәр формәйы фыст сты?

Үәхәдәг та җавәр поэтикон уацмыстә бакастыстут? Драмон уацмыстә та?

Литературә әнгом баст у аивады иннае къабәзтимә: театр, кино, зарәт, нывқәннынад. Уыдан иууылдәр әвдисынц цард йә бирә алыхуызон фәзиләнтимә, йә сәйраг архайәг та у адәймаг.

4. Бакәсын чиныджы текст «Аивадон литературә».

5. Зынәмбарән дзырдә равзарын сабитимә иумә: ахадын-дзинад, фыссынад, фәлгонц, сфаэлындын, әвәрцәг, әппәрцәг.

6. Байхъусын магнитофоны лентыл кәнә пластинкәйыл фыст әмдзәвгәтә әмә пьесәты скъуылдзәгтәм.

7. Сфаэльдистадон күист.

Фарст: Сабитә, зәгъүт-ма, цы хонәм рифмә?

Дзуапп: Әмдзәвгәйи рәнхъыты фәстаг дзырдтән кәнә та дыууә дзырдән сә кәройнаг уәнгтә, кәнә сә фылдәр хәйттә әмхуызон куы уой әмә әмазәлд куы кәной, уәд уый хуыйны рифмә. Дзырдән зәгъәм, сындәг — фәздәг, мигътәй — тигътәй, әрчъитә — нысчылтә, нәхион — сион әмә афтә дардәр.

Хәс: Сывәлләттә, үәхәдәг әрхъуыды кәнүт рифматә.

III. Хәдзармә күист.

1. Аив кәссын әмә хи ныхәстәй дзурын сахуыр кәнин чиниджы әрмәг «Аивадон литературә».

2. Бацәттә кәнин дзуәппитә чиниджы фәрстытән.

3. Бафәлварын әрхъуыды кәнин рифмәгөнд дыууә хъуы-дыйады.

Уыдзән ма.

УӘРӘСЕЙЫ МА РАЗЫНДЗӘН БОГӘЛТТАЕ

Адәймаджы бон бирәе цыдәртә бакәнын кәй у, уый йәзәрдү равдисын ис уәрәсейаг болал Владимир Савельевән. Ацы из сентябрь уый райдайдзән амә сәдә боны дәргызы хәрдмәе исдзәни, шут амә әрдәг чи ласы, ахәм гиры, шафәллад-иу суадзлазән әрмәст цыбыр рәстәг. Сәхъус ам дардзысты Методикон-биологон институты күсджытә.

«Мә нысан, —

—

— Владимир,

гиры хъуамә сисон иу милуан хатты». Владимирән уымәй размә йәкъухы бафтыди цалдәр диссаджы рекорды: 7 боны шәмәе ахсәвө хуыссәдҗы хъястән нә фәсис, афтәмәй иста гиры (24 киләй), азгъордта-иу 60 километры, 24 сахаты та нудалдыг цәугәе фәкодта.

ПЕХУЫМПАРТӘ ӘВИР..

1865 азы Жюль Верн, «Сармадзанәй Мәймә», зәгъгә, йә уыңы романы сныв кодта, әртә адәймаджы Мәймә күнд атахтысты, уый.

Фыста: цы нәмыйгыл тахтысты, уымән йә бәрзәнд уыд 3,65 метры, йә уәз — 5547 киләйи. Сәдә азы фәстә «Аполлон-

8» әрзылди Мәйы алыварс. Бадти дзы әртә адәймаджы. Модуль «Аполлон»-ән йә бәрзәнд уыд 3,60 метры, йә уәз та — 5621 киләйи. Дыууә аппараты дәр (әримысгә әмә әңгә) сә балц райдыдтой Флоридәйи әрдәгсакъадахәй, сә балцы фәстә та әрбадтысты океаны.

1898 азы фыссәг Морган Робертсон раугъята роман «Титан»-ы сәфт кәнә Дзәгъәлы фыдәбон». Дзырдәуы дзы, гигантон трансатлантикон лайнер «Титан» апрелы җексәвтәй иуы айсбергыл йәхи күнд сцавта, уый тыххәй. Фәмард дзы бирә адәм. 14 азы фәстә (1912 азы 14 апрелы) бабын, фыссәджы әримысгә науы хәрзхалдих «Титаник».

1994 азы та рухс федта Том Клэнсийи роман «Æфсармы хæс». Уым «Боинг-747» бærzonдæй ныллæгмæ йæхи раугъта æмæ конгрессы галуан батыдта.

Цымæ, чи уыдзæн иннæ пехуымпар та, кæй ныхас æрцæу-дзæни рæхджы?

ОПЕРАЦИ СКОДТА ЙÆХÆДÆГ ЙÆХИЦÆН

Электрон тых дæр кæм нæй, канализаци дæр, ахæм фæсвæд мексикæйаг хъæуы иу æнхъæлцау сылгоймагæн йæ бон арын нæ уыди, рынчындонмæ та цæуын хъуыд 8 сахаты бærц машинаæйы. Сылгоймаг бавдæлд æмæ карз ликерæй æртæ хъуыртты скодта, стæй хуымæтæджы дзулкæрдæн кард райста æмæ йæ гуыбын акъæртт кодта. Афтæ дунемæ фæзынди фырыхъулы хуызæн лæппу. Сылгоймаг ма йæ сабитæй иуæн загъта, медицинон хомæ фæдзур, зæгъгæ, стæй ницыуал бамбæрста. Медицинон хо йын хисæрфæнæй йæ туг баурæдта æмæ йын хуымæтæджы судзинæй æмæ æндахæй йæ гуыбын бампъызта. Уый фæстæ сылгоймаджы горæт Сан-Паблойы рынчындонмæ аластой æмæ уым æрчъицыдта.

Куыд дзурынц, афтæмæй ахæм хабар дунейы фыццаг хатт æрцыди. Мад дæр æмæ саби дæр ныртæккæ сты дзæбæх.

СЫЛБИРÆГЬИМæ ИУ ХУЫССÆНЫ

Краснодары крайы Апшеронскы цæрæг хъæдгæс Кукин Виктор ссаардта, сидзæрæй чи бazzад, ахæм дыууæ бирæгъы лæппыны. Иуы дзы радта йæ хæларæн, дыккаг та йæхимæ бazzади. Сæвæрдта йыл ном — Куля. Сылбиралгъ æбузн нæ разынд. Йæ ирвæзынгæнæгыл афтæ сахуыр, æмæ дзы æппындæр нал хицæн кæнны. Фынæй дæр æрмæст уый хуыссæны кæнны — хъарм хъæццулы бын.

100-АЗДЗЫД ПАРАШЮТИСТ

Австралиаг парашютист Фрэнк Муди йæхи раугъта 3000 метры бierзæндæй æмæ фæуæлахиз 94-аздзыд норвегиагыл. Фрэнк у дунейы тækкæ зæронддæр парашютист — цæуы йыл иу æмæ фондзыссæдз азы.

ÆППÆТЫ РАГОНДÆР БОМБÆТАË

Æрæджы археологтæ фæхæст сты дунейы тækкæ рагондæр бомбæтыл. Аргæ та сæ скодтой китайаг хæстон науы баззайæц-цæгты — уый фæдæлдон 1281 азы, хан Хубилайы разамындæй манголтæ Япон байсынмæ куы хъавыçдысты, уыцы рæстæг (Китай уыцы рæстæг сæ къухы уыди). Рагон бомбæтæ сты топпыхосæй дзаг керамикон мигæнæнтæ — чысыл дурынты æнгæс. Ахæм хæçæнгæрзы кой амæйразмæ рагон текстты уыди, фæлæ бомбæтæ сæхæдæг археологты къухы не 'фтыдысты.

ЦЫРАГЬ-ЭКОЛОГ

Америкаг индустрion компанитæй иу раугъята æнахуыр электрон цырагъ. Йæ тых у 100 ватты, кусгæ та кæны æнæуи цырағтæй аст хатты фылдæр рæстæг. Йæ ахъаззагдæр мини-уæг та у, цы уаты фæсудзы, уым микробты æмæ вирусты бын-дзагъд кæй кæны, стæй алы æлгъаг смæгтæ кæй сафи.

Цырагъ скæнджытæ зæгъынц: алы америкаг дæр йæ иу цырагъ ногæй куы баивид, уæд нæ алыварс уæлдæф ссыгъдæг уайд, раст цима фæндæгтæ иу милуан автомобилæй фервæз-тысты, уыйай. Уый, ай-гъай, рекламæ у, фæлæ Хуыцау зæгъæд, цæмæй ног цырагъмæ æцæг ахæм фарн разына! Уый, дам, уæлдай пайда фæуид тамакодымджытæн æмæ, аллерги удхарæй кæй мары, уыдонæн. Аллергиктæ та, ахуыргæндты нымадæй, нæ планетæйыл азæй-азмæ фылдæр кæнынц.

НОДЖЫ МА ИУ æНАХУЫР ЦЫРАГЬ

Архангельскы областы Северодвинскы горæты цæрæг пенсионертæ (раздæр куыстой хæстон заводы инженер-конструктортæй) Владимир Наумов æмæ Виктор Андросенко æрхъуыды кодтой хæдзæрттæм бацæуæнты рухс фæстауæрçæнæн системæ. Зæгъæм, цырагъ ссудзы, адæймаг иумæйаг хæдзары къæсæрæй куы бахизы, уæд. Цалынмæ асинтыл уæллæмæ фæцæуы, уæдмæ рухс дæтты, стæй сабыргай ахуыссы. Северодвинскы мэри ацы ног мадзалы фарс рахæцыди. Рабæрæг: кæд хæдзармæ бацæуæнты электрон тых нырмæ мæйы дæргъы 141 киловатты хардзгонд цыд, уæд ног æрхъуыдыйы фæрцы та нымайæн равдисы æрмæст 25 киловатты.

УӘ КҮҮДЗЫ БОН, ДАМ, ЗОНУТ

Хъазаны горәты Чапаевы уынджы цәрдҗытә әртә боны радгәстәй «фәкуыстой»... гом люкы уәлхүс. Бынәй әнәрын-циә хъуысти күүдзы тәригъәддаг ниуын. Әнамонд Лорәйән йә хәрзгәндҗытә иудадзыг әрвистой «хүйнтә» — дон әмә хәринағ, фәлә үәләмә сисин сә бон нә уыд. Оперативон әмә әххуысгәнәг күсәндәттәм дәр телефонәй бәргә дзырдтой, фәлә та-иу уыдан дзуапп радтой, күйтү хъуыддәгтә, дам, махмә нә хауынц әмә, дам, уә күүдзы бон зонут. Боныфәстагмә сыйхи цәрдҗытә фәйнәдҗытәй цыдәр асингионд сарәстөй, әмә күүдз ууыл цыдәр амәлттәй схылди.

ӘЕППӘТЫ ДӘРГЬВӘТИНДӘР БА

Батә адәймаджы әнәниздзинадән ахъаз кәй сты, уый бирәтә зонынц. Фәлә, күүд рабәрәг, афтәмәй ацы хъуыддаджы дәр бәрц зонын хъәуы.

Фәлә 37-аздзыд Андреа Сарти әмә үә 30-аздзыд уарzon Аннә Чен әвәджиауы хорз фәтк фехәлдтой. Уыдонән тәккә дәргьвәтиндәр байы конкурсы (Виченцәйи сахар, Итали) сә былтә кәрәдзийә нә фәхицән сты 31 сахаты, 18 минуты әмә 33 секунды, әмә дунейи рекордыл бафтыдтой әнәхъән 19 минуты.

Гъе фәлә ахәм романтикон «сәррәттән» бынтон райдзаст кәрон нә уыд: адджын ерысты фәстә тәвдтуг «Ромео»-йи бахъуыдирынчындоны ىалдәр сахаты фәхүүссын: үә сәры бын бүмбули баз уыд, үә цәсгомыл та — туаггуырәй дзаг баз. Фәлә ләппу уыдаттә ницәмә әрдардата. Конкурсы кәй фәуәлахиз, уый тыххәй Андреа әмә Аннә райсдзысты 13 мин долләрү. Сә иу хай сын уарзәттә схардз кәндзысты, афтә тынг кәмә тырныдтой, уыцы чындахсәвил.

•••

ТӘККӘ ХЪӘЗДҮҮГДӘР ПАДДЗӘХТАЕ

Сауды Аравийы къарол Фахд. Ис әм 25 миллиард долләрү.

Иугонд араббаг эмиратты шейх Заид Аль Нахайян — 20 миллиард долләрү.

Брунейи султан Хассанал Болкиах — 14,3 миллиард долләрү.

Шейх Муххаммед Аль-Мактум (Дубай, ИАЭ) — 10 миллиард долләрү.

Италийы премьер-министр Сильвио Берлускони — 10 миллиард долләры.

Лихтенштейны әлдар Ханс Адам II — 2,2 миллиард долләры.

Тайланды премьер-министр Таксин Чинават — 1,4 миллиард долләры.

Стырбританийы ус-къарол Елизаветә II — 660 милуан долләры.

Нидерландаг ус-къарол Beatrix — 260 милуан долләры.

Канадәйы премьер-министр Пол Мартин — 225 милуан долләры.

КӘМӘН И ХЪӘЛДЗӘГ ЦАРД УЫРЫСЫ?

Үәрәсейы 23 олигархы контролъ кәнның;

— бәстәйы 25 региона (Үәрәсейы әдәппәт ис 89 региона).

— бәстәйы индустрion продукцийән йе 'ртыккаг хайә фылдәр (12 миллиард сомы аргъ).

— 19 милуан күсәджы, кәнә бәстәйы фәллойады ре-сурстән сә 16 проценты.

— банкты активтән сә 17 проценты.

— зынаргъ гәххәттыты базарән йә 60 проценты.

*Әппәтдунеон банчы докладәй.
АиФ-әй ист әрмәг.*

ЦЪАКОТИ ДАУКУЙИ КУВД

Йа цийни бадәг адәм! Мәнә ун ковун. Не Скәнәг Хуцауән табу уәд! Ә хуарзәнхә нә уәд! Нә цийни хабәрттә нин арәх кәнәд! Сугъзәринбазургин Уасгергий хуарзәнхә нә уәд! Нә рахез фәрстi алли къаҳдзәфи дәр күд цәуя, уохән арфә Хуцау ракәнәд! Уотемәй, йа Диgorи зәд, Задәлески Нана, Хәнәзи Уацелла, Нари нәртон Сослан, Фәрәскъәтти Зәппадзә, Мәхчески Къубус, Уәхъәци Фарни фурт Узунәг, Хъалнәгъти Тухуәстәг, Дунти Зиния, Мәстиноки Елиа, Фәснәли Нәлизәд, Сонгути Гъәуизәд, Къәмунти әфцәги Дзиуарә, Гәлиати Фәрон, Гуләри Габонә, Стур Диgorи, Москi, Одолай әма Къуссүй Идауәг, Әксәуи Биләги Елиа, До-ниифарси рәхис, Къумбулти хохи Дзиуарә, Лезгори Никкола, Хетәги Уасгерги, Къоби Уасгерги, еннә изәйтә, идаугутә — уони хуарзәнхә нә күд уа, уохән амонд Хуцау раттәд!

Изәйтә, идаугутә, нәхеуәннәтә, комәй-коммә, гъәуәй-гъәумә баст әңцә кәрәдзей хәццә. Адәм дәр уонәмә гәсгә баст әңцә әма син кәрәдземәй рахеңгәнән нәйиес. Лимәнәй әңсүвәрон цард се 'хсән ирәзүй, әма нә адәми җәрәнбон берә уәд! Уәлахез әма зәрдирохсәй нә адәми цард евгъуйәд! Ке ранимадтон, уәдта ке феронх дән, йеци изәдти, идаугути хуарзәнхә уәд не 'тас алайнағ адәми дәр! Не Скәнәг Хуңау нин баагъаз кәнәд!

Ныфыста йә Батырты Вадим,
2002 азы 7 июлы Дәүдүджыхъәуы.

•••

ХЪАУЫР ӘМӘ АГУЫБЕЧЫР СЫЗГЬӘРИН ДӘНДАГ

Хъауыр әмә Агуыбечыр базарәй здәхтысты. Балхәдтой егъау хъулон харбыз әмә йә радыгай әмпъухынц сә дәләрмтты. Иу ран сыл иу чырыстон амбәлд. Хъулон-мулон хъыбыл йәх хъәбисы:

— Уә хъулон харбыз мәхъулон хъыбылы әнгәстә у. Баивәм сә!

— Туй, налат! Мах амәй нал бахәрдзыстәм... — Әмә харбыз зәххыл ныцавтой. Фәлә сәм йә јеппитетә әвгъау фәкастысты әмә сә мыттагән әруыгътой. Се 'хсән сә иугай уарынц. Иу сын дзы разынд уәлдай. Нә ыйл бафиidyтой. Хъауға-хъулгъа, әмә апп зәхмә әрхауд. Әрбасатар! Агурынтә йә систой.

— Цы фесәфтат, нә моллотә? — фәрсү чидәр.

— Мә сызгъәрин дәндаг зәхмә әрхауди. Чи йә ссара, уымән — йәхі! — зәгъы Хъауыр.

Уайтагъд адәм атыгүртә сты. Абон дәр ма фәндаджырыг къухәй сгарынц. Агурынц сызгъәрин дәндаг...

ЙЕМӘ РӘЙЫН ХЪӘУЫ

Хъауырмә иу аргъонахъ рахъомыл. Фәлә — къуитты... Рәйын йә сәрмә чи нә хаста, ахәм. Әмә йә йе 'рхорд Агуыбечыры фыщаг скодта.

— Рәйыны скъола нә сахуыр кодта дә куызд, әви? Гъәу зегъын күңи нә зоны, — фәрсү йә уый фәстә Агуыбечыр.

- Ёмæ йемæ та чи фæрæйы?..
- Ома, куыд чи?..
- Уæдæ йемæ рæйын хъæуы.. Бафæлвар ма! — зæгъы Хъауыр.

ХЪАЗЫ ПАКЬУЫ

Хъауыр уæймæ ахаста хъазы бумбулитæ. Равæрдта сæ базары бæргастæу æмæ илæлæй кæны:

- Хъазы пакъуы! Хъазы пакъуы!
- Ёз дæн Хъази-Паго... Мæхъхъæлы молло. Мæ ном мын цæмæй зоныс? — æрбауырдыг æм арсы йас лæг. Уый дæр — боцъоджын йæхи æнгæстæ.

- Ёз та — Арыхъхъы молло дæн. Гауыдте — мæ ном.
- Уæллæгъи, уæдæ нын иу Хуыцау ис.
- Биллæгъи, иу! Табу йæхицæн. — Ёмæ дыууæ моллойы кæрæдзиуыл ныттыхстысты. Гауыдтейæн йæ мæллæг стджыты къæс-къæс ссыд. Ёмæ ныхъхъæрзыдта: — Ёллæх!

- Аллах, уæллæй! Афтæ хуыйны næ Хуыцау. Хорз æй загътай!..

Уæдмæ кæцæйдæр фæзынди зилгæдымгæ. Футт, зæгъгæ, фелвæста бумбулитæ, æмæ бæстæ хъазы пакъуы фестад. Дыууæ моллойæн сæ боцъотæ дæр урс-урсид адардтой хъазы пакъуыйæ...

ДОНЫ БЫН

Хъауыр æмæ Агуыбечыр зарæг скодтой, æхсæвыгон доны чи фæмард, ахæм лæгыл. Хъауыр систа зарæг:

- Ой, тох, æхсæвыгон доны бын цæй зын у, лæппутæ!
- Ёмæ боныгон æнцондæр у? — æрбадзырдта йæм Агуыбечыр.

РОСТСЕЛЬМАШ

Зарæг арæзтой, æмæ йæм Хъауыр бахаста ахæм ныхæстæ: «Ростовы горæтæй æндоны куырд сластой...»

- Ёмæ уæд Прохладнæ хæстæгдæр куы у. Ростовæй цæмæн? — фæдис кæны Агуыбечыр.
- Уым «РОСТСЕЛЬМАШ» и... — зæгъы йын Хъауыр.

ÆНÆСÆР ГОЛЛАГ

Къуылых Асләмүрзәй нәм Хуыцау әрбахаста хәрәгүәр-донәй. Хъауыр әй хорз федта тохъхъылы фыдәй. Стәй йын кусарты сәр әмә къәхтә голладжы сәвәрдта:

— Дәхицән дзы-иу халадец скән! Әрмәст, хъусыс! Мә голлаг мыл-иу сәмбәлын қән!

— Уый дын — мә быгъдуан! — загъта Асләмүрзә әмә, шуа, зәгъгә, бози базмәлын кодта.

Иу мәйи фәстә та нәм фәзынди. Хъауыр ын бакой кодта:

— Уәдә мә голлаг кәдәм адзәгъәл?

— Ау, әмә нә сәмбәлд уә хәдзарыл?

— Ницы федтон.

— Кәс-ма ныр уыцы лалымгубынымә! Къәхтә йын ныу-уагътон йә мидәг. Згъоргә, зәгъын, уәхимә цыппар къахыл!

— Сәр дәр дзы ныуудзын хъуыди. Кәннод әнәсәр голлаг кәдәм адзәгъәл — Хуыцау йә зонәг!..

АНХЪÆЛМÆ КÆСЫН — ХУЫЗДÆР

Хъауыр хъугуәрдоны дәллоз әруагъта йә къәхтә әмә Хапәйи рагъыл схәрд кодта хъәдмә. Агуыбечыр әй сәййәфта хәрәгүәрдонәй. Стәй йә разәй фәци. Әмә та Хъауырмә ракәсі фәстәмә:

— Гъей, Гауыдте! Индийи хъугән кувгә кәнынц. Ди та уәр-доны сифтыгътай дә хъуджы.

— Кәд Хуыцау хәрәг дәр раттид.

— Әнхъæлмæ кәс! Ахәрынәй, дам, анхъæлмæ кәсын хуыз-дәр, — худы Агуыбечыр.

Стәй байдзаг кодтой сә уәрдәттә. Фәлә ахъazzаг систонг сты. Әрбадтысты әмә афтид хус къәбәр әүүилинц. Комдзаг хъуыры нә цәуы. Уәд Хъауыр бавдәлд әмә йә хъуджы ярдыгъта. Әмпулы кәрдзын хъарм әхсыримә. Агуыбечырән йә донгәмтә рауадысты. Әмә хаты Хъауырмә:

— Фыдаел афтә загъта: дә сихорәй, дам, хай бакән де знагән дәр.

— Фыдаел афтә дәр загъта: ахәрынәй, дам, анхъæлмæ кәсын — хуыздәр...

Хъауыры-фырт

ПАРОДИ ХУЫЦАУИМÆ ӘМКУЫСТ КӘНӘМ

Хуыцау дәр Дуне сәфәлдиста
Йәхи прихәфсәгә, хъазгәйә.

Нәма ысты фәндон дзәбәх
Дуне әмә мә фыстытә.
Нырма ысты әркәсинаң
Хуыцаумә на күстытә.

Боциты Алыхсандр,
«Мах дуг», 2003, № 1

Әз дәр әмә на Хуыцау дәр
Хынджыләг кодтам 'нәмәтәй:
Уый араэта зәххон дуне,
Әз та фыстон әмдзәвгәтә.

Нәхи ирхәфстам аууэтты,
Фәлдистам хъазгә алцы дәр.
Әмә цы рауад уыдәттәй,
Уыны уый абор алчи дәр:

Хуыцауән Дуне раст араэст
Нә разынди (мә фыстытау), —
Къуыримә нај күшф ысбийән,
Хуыцау та Дуне сәфәлдиста.

Ныр къуыбырыл фәрсәй-фәрстәм
Хуыцаумә әрбаддзыстәм,
Йә хъуыддәгтәм, мә фыстытәм
Әмсәр ләгтау әркәсдзыстәм.

Нә сәфт дуне күс сраст кәнәм,
Күс 'ркасәм фаг мә фыстытәм, —
Фәйнә сыйкайы сисдзыстәм,
Цъәх арахъхъәй ныжхырдзыстәм.

Пирәнты Микка

**ИРОН
ПОЭЗИЙ
АНТОЛОГИ**

ГАФЕЗ

(1913 – 1983)

Хистәртимә хистәр, кәстәртимә кәстәр – ахәм хәдәгъдау, рәестзәрдә, цәстуарzon ләгәй зыдтой Гафезы ирон фысджыты. Бирәх хәрзты баңыд йә адәмән, йә Ирыстонән. Йә хуыздәр әмдзәвгәтә, каддҗыты, прозаикон әмә драмон уацмыстә каджын бынат ахсынц нә литературәй.

Гафез (Гаглойты Захары фырт Федыр) райгуырди Бакуы. Йә фыд уыди нефтгуырәнты күсәг. 1918 азы ралыгъди Хуссар Ирыстонмә. Ам Федыр каст фәци педагогикум, стәй та пединститут. Уый фәстә күиста хъәууон скъолайы директорәй, газет «Комунист»-ы редакцийы.

Фыдыбәстәйы Стыр хәсты райдайәны ацыд әффсадмә, хәңди Хъырымы фронты. Йә хъәбатыр-дзинады тыххәй йын саккаг кодтой Сырх Стъалыйы орден, әндәр хәрзиуджыты. Хәсты уәззау цәф фәцис әмә дыккаг къорды инвалидәй сыйдәхт Ирыстонмә. Күиста газет «Комунист»-ы редакцийы, журнал «Фидиуәджы» редакторәй, Гуырдзыстоны Фысджыты цәдисы Хуссар Ирыстоны хаяды бәрнөн секретарәй. Амарди 1983 азы.

Гафез джиппы рауагъта 20 чиныджы бәрц. Сә сәйрагдәртә сты «Фарн» (1952), «Уацмыстә» (1955), «Тулдзы къох» (1956), «Дзаджейы рухс» (1961), «Поэмәтә» (1963), роман «Уә бонтә хорз, адәм» (1966), «Цардәллон» (1974), «Фыды артдзәст» (1983) әмә әндәртә.

* * *

Бонтæ бонты фæстæ лидзынц, —
Сау мæлæт кæны хæстæгдæр.
Мæрдты мæрдты фæдыл уидзынц, —
Нæй йын аздахæн фæстæмæ.

Хорз у ам, — нæ зоны иу дæр,
Мад кæд ыскæндæзæн йæ саутæ...
Хæст цæуы хъæрзгæ 'мæ ниугæ,
Сау мæлæт йæ фæдыл таугæ.

1942.28.02

* * *

Иу мæлæт Хуыцауæй дарын, —
Æмæ гъа, — цæттæ у!
Цард æнгуырстуанæй нæ барын,
Уый лæвæрд хæстæн у.

Æз тæрсон æмæ дзыназон,
Уый сæр мæ нæ хъæуы.
Дæн æз халсискъау фæразон, —
Зайын уырыл, наууыл.

Фæлæ, хæст, цы дæ, цæмæн дæ?
Чи дæ скъæры размæ?
Тугæй дойны у кæмæндæр,
'Мæ лæбуры карзæй.

Зæххы цъар хæры дæндагæй,
Дур нæ уадзы дурыл.
Йе змæст, тугхъулон фæндагæй
Мигътæ калы хурыл.

Рапу, чи дæ?! Хæсты бардуаг,
Нуаз мæ сау туг, бафсæд! —
Тъæпп фæхауис кæд мæ цардæй, —
Рапу æмæ байсæф!

1942.27.04

* * *

Хур дәр нал у хуры хуызән ирддзәст,
Тарәрфыг, мәстәлгъәдәй кәсү.
Цыма йын фыдхәсты фестәм ивддзаг,
Науәд наем уәззаяу азым хәссы.

Туджы зәйтәй райсомәй ысзыны,
Туджы 'ртәхтәй бон нывәнды тын.
Райдзаст хур, нае хъыг аәмә нае зыны
Ма баком нае фыдгулән сәттын!

1942

* * *

Кәд абырсты размә
Тамако нае дымдтай, —
Нә зондзынае никуы
Тамакойы ад;
Кәд абырсты фәстә
Ды дойны нае кодтай, —
Нә зондзынае никуы
Уәд донаен йә ад;
Кәд абырсты размә
Нә тыхстә, нае тарстә, —
Нә зондзынае никуы
Уәд цардән йә ад.

1943

* * *

Дон уайы къәдзәхәй, аңхъизы, —
Цыдәртә сау хъуынатән дзуры.
Йә сәрмә залмы стыр сыф ризы,
Цыма хуыснәгәй тәрсы хурән.

Фәләе йәе, чи зоны, цәуыл у
Нәуәгтүүрд сүадонән йәе мәт?
Мыййаг кәд ахуыр наeu цәуыныл, —
Цу, хәңгәй йәе гүккүл уәд!

1955

* * *

Уалдзәг.

Мә сонт зәрдәе, худ аәмәх хъаз!
Хуры зәрин дзыкку
царды хос тауы.

Мәнә Къостайы бәрзөнд цырты раз
Стонг сәнүкк хизы зәрдиагәй тауыл.

Гъе, мардзәе, зәххай куы фестин наerton!
Түггарз куы дарин ме ссаргәе исмә,
Аңы дзыгыйән
дә зәрдәйы тәгтәе аертоң,
Науәд дә
риуыл адджынаей хизәд.

1956

* * *

Арв ныннарыд,
Арвы рәхыс ферттывта, —
Райдыдта та Уацилла йәе хъааст:
Кәм архуыссынц,
Кәм ыссудзынц ие 'ртытә, —
Ногсәрст рәхыс аскъуыдта, ныссаст.
Фәләе суры, скъәры
Фосы дзугтәе — сай мигътә,
Зәххы сәрмә фестдзысты цыхцыр.
Стонг быдыртә,
Фәэтә аәмәх хус тигътән
Дуцдзәни мылаз мигътәй ахсыр.

1957

* * *

Ды мән уарзтай,
әз дәу уарзтон, —
үыд нә уарзт фәлмән.
Аз дәуән дә рәдыд барстон,
ды — мәнән.

Дәу мә цәнгтыл, хурау, хастон, —
хуры тын үыдтә.
М' астәуыл дә цәнгтә бастай, —
дәу үыдтән.

Фәлә арв ныцавта н' астәу,
не 'хән фәндаг — лыг.
Баззадыстәм хастәй, састәй.
Уазал.
Хъызт.
Цәссыг.

1963.25.06

* * *

Сидахъ, сидахъ,
Ма бандай дә уасынәй!
Тынг райгонд дә зәлтәй аз фәдән.
Ма фәтәрс дә хъәләсү уаг байсынәй, —
Ды ағъуистаг буләмәргъ нә дә.

Фәлә уас!
Ныттар и дуне, басым и,
Ам ма хъуысы уд-уынәр дәуәй.
Ныфс дәттыс ды тар хъәды дә уасынәй
Әмә зар аемыр ахсәв хъәрәй.

1965.04.05

ДЕ 'НГУЫЛДЗТАЕ

Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Мæ урс хилтæ иугай æвзарынц,
Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Мæ царды хуыздæр бонтыл зарынц.

Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Рызтысты, мæн хæстмæ куы 'рвыстой.
Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Дæ тарст æнгас хæстмæ æвдистой.

Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Нæ хæдзармæ цардамонд хастой.
Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Узæлын, лæггад кæннын уарзтой.

Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Нæ хæдзармæ талынг нæ уагътой.
Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Мæ цинæн ирон фæндыр цагътой.

Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ
Дæ риуыл — дзуараæвæрд, хаудæй.
Дæ фæлмæн æнгүылдзтæ...
Ныхгæдтой дæ цæстыты хаутæ.

1969.03.06

* * *

Ныссагътон тала,
Й' алыварс — сыгъдæг.
Нæ йæ хъыгдарынц дуртæ аемæ пыхс.
Кæннын ыл дон,
Цæмæй уый тагъддæр рæза,
Фæлæ нæ зонын,
Чи хæрдзæн йæ дыргъ —
Мæ хæллар æви ме знаг?

1969.09.10

Цъары фәрстыл:

1. Цәрикъаты Билар. Фсати.
2. Баликъоты Амыран. Йәз дзыкку бийәг.
3. Насхыидаты Хъазыбет. Сырдон.
4. Цхуырбаты Олег. Мәс сыхаг.

* * *

Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн

Виктория БОРАЕВА
Заира КАРАЦЕВА
Альбина ДАТИЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

* * *

---

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы аermæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Max дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдан редакци рецензи наæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ наæ дæтты.*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 23.07.04. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,07. Учетно-изд. л. 7,24. Тираж 2300 экз. Заказ № 1587.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

*Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.*

Индекс 73247

